



Právněhistorické studie

Legal History Studies **55/2**

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

Redakční rada:

Předseda: prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.

Šéfredaktorka: JUDr. Petra Skřejpková, Ph.D.

Výkonná redaktorka: JUDr. Petra Skřejpková, Ph.D.

Členové: JUDr. Lukáš Blažek, Ph.D., prof. JUDr. PhDr. Tomáš Gábriš, Ph.D., LL.M.,

prof. Dr. Ivan Halász, Ph.D., Dr hab. Maciej Jońca, prof. US, doc. JUDr. Vladimír Kindl, ks.

prof. dr hab. Franciszek Longchamps de Bérrier, dr. h. c., doc. JUDr. PhDr. Pavel Maršálek, Ph.D.,

doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., prof. Dr. Thomas Olechowski, prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc.,

doc. JUDr. Jiří Šouša, Ph.D., prof. JUDr. PhDr. Michal Tomášek, DrSc., prof. JUDr. Ladislav

Vojáček, CSc.

Čestný člen: prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c.

<https://www.karolinum.cz/journals/pravnehistoricke-studie>

Foto na obálce: Budova brněnské právnické fakulty na Zelném trhu v letech 1969–1990

(poskytnuto z Archivu Masarykovy univerzity v Brně).

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

Praha 2025

www.karolinum.cz, journals@karolinum.cz

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Výtiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

© Univerzita Karlova, 2025

ISSN 0079-4929 (Print)

ISSN 2464-689X (Online)

Obsah

Editorial.....	7–8
----------------	-----

Články

<i>David Termer</i> Officium správce provincie Dalmatia. Obecný přehled a příklady publikovaných nápisů	9–21
<i>Michaela Knollová</i> Hittite and Hebrew Levirate Marriage	23–38
<i>Jan Satranský</i> Aplikace právního institutu výměnku od poloviny 18. do poloviny 19. století zvláště na příkladu vesnice Lochenice z královéhradeckého panství	39–69
<i>Roman Savuliak</i> Comparative Analysis of Proprietary Rights of Spouses in Josephine Code of 1787 and Roman Law	71–88
<i>Marta Paszek</i> Military Courts as a Tool in the Polish Workers' Party's Fight for Power (1944–1948)	89–99
<i>Tomáš Gábriš – Miriam Laclavíková</i> Pravidlá socialistického spolužitia ako špecifický nástroj socialistického práva (neukončená polemika civilistiky v ČSSR)	101–121
<i>Jaromír Tauchen</i> Občanské právo na brněnské právnické fakultě v období socialismu	123–146

Studentské práce

<i>Martina Míková</i> Kontinuita československého polního soudnictví ve Velké Británii s předmnichovskou Československou republikou	147–162
--	---------

Recenze

ALTHOFF, G. Moc rituálů. Symbolika a vláda ve středověku (<i>R. Seltenreich</i>)	163–165
CZECH-JEZIERSKA, B. A. Prawo rzymskie w Polsce ludowej (1944–1989). Edukacja, politika naukowa, ideologia (<i>M. Skřejpek</i>)	166–167
KABÁT, J. Historie právnických sjezdů v českých zemích a na Slovensku (<i>L. Vojáček</i>)	168–173
KOTOUS J. – PEHR, M. (eds.). Církev a druhá republika (<i>M. Tomášek</i>)	174–176

Contents

Editorial.....	7–8
----------------	-----

Articles

<i>David Termer</i> Officium of the Governor of the Province of Dalmatia: An Overview and Examples of Published Inscriptions.	9–21
<i>Michaela Knollová</i> Hittite and Hebrew Levirate Marriage	23–38
<i>Jan Satranský</i> Application of the Legal Institution of “Výměnek” (Retirement Contract) from the Mid-18th to the Mid-19th Century: A Case Study of Lochenice in the Hradec Králové Estate.....	39–69
<i>Roman Savuliak</i> Comparative Analysis of Proprietary Rights of Spouses in Josephine Code of 1787 and Roman Law	71–88
<i>Marta Paszek</i> Military Courts as a Tool in the Polish Workers’ Party’s Fight for Power (1944–1948).....	89–99
<i>Tomáš Gábris</i> – <i>Miriam Laclavíková</i> Rules of Socialist Social Coexistence as a Specific Instrument of Socialist Law (Unfinished Polemic of Civil Law in Czechoslovakia)	101–121
<i>Jaromír Tauchen</i> Civil Law at the Faculty of Law in Brno in the Period of Socialism	123–146

Student Papers

<i>Martina Miková</i> Continuation of Czechoslovak Field Justice in Great Britain with Czechoslovak Republic Before Conferention in Munich	147–162
---	---------

Reviews

ALTHOFF, G. Moc rituálů. Symbolika a vláda ve středověku (<i>R. Seltenreich</i>)	163–165
CZECH-JEZIERSKA, B. A. Prawo rzymskie w Polsce ludowej (1944–1989). Edukacja, politika naukowa, ideologia (<i>M. Skřejpek</i>).....	166–167
KABÁT, J. Historie právnických sjezdů v českých zemích a na Slovensku (<i>L. Vojáček</i>).....	168–173
KOTOUS, J. – PEHR, M. (eds.). Církev a druhá republika (<i>M. Tomášek</i>)	174–176

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

ve druhém čísle tohoto ročníku Vám přinášíme variabilní čtení z nejrozumnějších oblastí právní historie, neboť ta není pouhou suchou sbírkou sepsaných paragrafů, ale plastickým obrazem společnosti, jejích hodnot, mocenských struktur, ale i její každodennosti. Příspěvky pokrývají období od starověku po moderní totalitní režimy, od vysoce soukromých, ba intimních oblastí manželského spoluzití až po rozsudky polních soudů, které odrážejí realitu 20. století. Studie tvoří pestrou mozaiku především evropských právních dějin a snaží se tak o bližší pochopení právního myšlení společnosti a jeho proměn v minulosti.

Úvodní článek D. Termera „Officium správce provincie Dalmatia“ se primárně věnuje objasnění pojmu a významu *officium*, jak ve smyslu oprávnění či moci, tak ve smyslu byrokraticko-správním. Návazně autor zkoumá byrokratickou strukturu římské provinční správy v Dalmácii od Batoniova povstání (6–9 n. l.) až po rozdělení říše v roce 395 n. l. Na základě řady literárních a epigrafických zdrojů analyzuje jednotlivé úřady, které se správou zabývaly jako byl např. *princeps officii*, *tabularii*, *numerarii* apod.

Navazující příspěvek M. Knollové „Hittite and Hebrew Levirate Marriage“ se zabývá institutem levirátního sňatku, tedy povinností vdovy provdat se za bratra zemřelého manžela, která je upravena židovským právem. Autorka se zaměřuje na její nejstarší úpravu v chetitském právu, kde vidí inspirační zdroje pro obdobnou právní úpravu pro jiné národy jako např. pro židovské rodinné právo.

Další studie J. Satranského „Aplikace právního institutu výměnku od poloviny 18. do poloviny 19. století zvláště na příkladu vesnice Lochenice z královéhradeckého panství“ je zaměřena na analýzu institutu výměnku (*Ausgedinge*), jako formy zaopatření člověka ve stáří. Na základě rozsáhlé pramenné analýzy zkoumá autor praxi, charakter a jednotlivé podmínky výměnků, přičemž zvláštní pozornost věnuje modelové obci Lochenice. Popisuje například věk, v němž byl zřízen výměnek, jeho rozsah na různých typech hospodářství a specifika jeho poskytování. Vytváří tak barvitý obraz naší každodennosti v sledovaném období.

Studie R. Savuliaka „Comparative Analysis of Proprietary Rights of Spouses in Josephine Code of 1787 and Roman Law“ se věnuje analýze 3. kapitoly Josefského civilního kodexu z roku 1787 „O právech manželů“, který upravoval majetkové vztahy manželů v habsburské monarchii. Autor sleduje nejen okolnosti vzniku a strukturu zákoníku, ale primárně se zaměřuje na majetkoprávní vztahy mezi manžely, tedy zejména na věno, společný a vlastní majetek, výživu vdovy a správu majetku ženy. Podrobně je také sledován vliv římského práva na vývoj těchto právních institutů.

Další příspěvky mají novodobější rysy, neboť se zaměřují na události 20. století v Evropě. M. Paszek se ve své stati „Military Courts as a Tool in the Polish Workers' Party's Fight for Power (1944–1948)“ věnuje využívání vojenských soudů jako nástroje boje Polské dělnické strany o moc v letech 1944–1948. Popisuje, jakým způsobem byly soudy zneužívány k politickým účelům, k potlačování opozice a k upevňování komunistické kontroly nad poválečným Polskem.

T. Gábriš a M. Laclavíková ve společné stati „Pravidlá socialistického spolužitia ako špecifický nástroj socialistického práva (neukončená polemika civilistiky v ČSSR)“ sledují význam programových dokumentů KSČ pro tvorbu, výklad a aplikaci práva. Dokládají, že tzv. pravidla socialistického soužití sloužila jako nástroj politizace práva – byla chápána nejen jako vodítko či korelativ pro zákonodárce a soudce, ale také jako prostředek k nahrazování právních norem morálními a ideologickými principy. Pravidla tak získávala výchovný rozměr, jehož prostřednictvím KSČ ovlivňovala právní vědomí i každodenní právní praxi.

Studie J. Tauchena „Občanské právo na brněnské právnické fakultě v období socialismu“ se zabývá vývojem občanského práva na Právnické fakultě Masarykovy univerzity v Brně v období socialismu (1948–1989). Zaměřuje se na ideologické vlivy, které formovaly výuku i aplikaci práva a sleduje působení klíčových osobností – Jaromíra Blažkeho, Josefa Eliáše a Josefa Macura. Věnuje se také fungování fakulty před rokem 1948 a dalším okolnostem ovlivňujícím právníké vzdělávání, včetně opakovaného uzavření fakulty v této době.

Poslední článek M. Míkové „Kontinuita československého polního soudnictví ve Velké Británii s předmnichovskou Československou republikou“ se zabývá vývojem československé polní justice v letech 1939–1945. Autorka se zaměřuje ve svém výkladu především na její formování v exilu ve Velké Británii, ale zmiňuje také období 1939–1940 ve Francii. Zároveň přibližuje budování polní justice v SSSR po roce 1942. Text je doplněn vybranými biografickými údaji o osobách, které v justici působily, a typickými kauzami.

V závěru pak čtenáři najdou opět informace o nové literatuře.

Přeji příjemné čtení.

Petra Skřejpková

doi: 10.14712/2464689X.2025.15

***Officium* správce provincie Dalmatia. Obecný přehled a příklady publikovaných nápisů**

David Termer

Advokát

E-mail: david.termer@aktermer.cz

***Officium* of the Governor of the Province of Dalmatia: An Overview and Examples of Published Inscriptions**

Abstract:

This article examines the bureaucratic apparatus that managed the provincial administration of the Roman Empire, specifically focusing on the province of Dalmatia. The research is based on primary sources, including literary works and inscriptions, and secondary sources to contextualize the findings. The study spans from the suppression of the Batonian revolt (6–9 AD) to the final division of the Roman Empire in 395 AD. The article begins by discussing the role of the provincial governor, whose office (*officium*) was the main administrative body. The *officium* included various officials such as the *principes officii*, *cornicularius*, and *commentariensis*, each with specific administrative and judicial duties. The article also explores the financial administration managed by *tabularii* and *numerarii*.

Keywords: Roman Province; Dalmatia; public administration; officium

Klíčová slova: Římské provincie; Dalmácie; veřejná správa; officium

DOI: 10.14712/2464689X.2025.16

1. Úvod

Žádná veřejná správa se neobejde bez úřednictva, byrokracie je esenciální součástí pojmu stát a zároveň *conditio sine qua non* jeho existence. Nejinak tomu bylo v provinční správě Římské říše, a právě úřednický aparát, který zajišťoval státní správu jedné z jejích provincií, je předmětem tohoto článku. Předkládaný text je založen na výzkumu provedeném

v souvislosti s přípravou mé disertační práce.¹ Pro účely zpracování tohoto článku byl původní text, obsažený v mé doktorandské práci, značně revidován a přepracován. Veliké poděkování v tomto směru náleží panu doc. PhDr. V. Markovi CSc. z Ústavu řeckých a latinských studií Univerzity Karlovy za jeho neocenitelné připomínky k tématu a zejména za revizi interpretace použitých nápisů. Výzkum je založen především na práci s prvotními prameny, jednak literárními, jednak s nápisy. Sekundární prameny slouží k bližšímu osvětlení prvotních pramenů a k zasazení získaných poznatků do vzájemných souvislostí. Pokud jde o územní vymezení tématu, jemuž se v tomto článku věnuji, jedná se o území provincie Dalmatia v hranicích po potlačení Batonova povstání (6–9 n. l.), tedy včetně území pozdější provincie Praevalis, která se oddělila od Dalmácie v souvislosti s reformou územně správního uspořádání říše na začátku dominátu. Časovým horizontem je rok 395 n. l., kdy došlo k definitivnímu rozdělení římského impéria na západní a východní část.

2. Správce provincie

Než přejdeme k pojednání o *officium* správce jako o hlavním správním tělese zajišťujícím státní správu v provincii včetně výkonu soudnictví, je třeba krátce pojednat o osobě samotného správce. Poznatky o správcích provincie Dalmatia, jak vyplývají z dosud objevených pramenů, byly komplexně zpracovány rakouským historikem A. Jagenteufelem v monografii zabývající se tímto tématem v padesátých letech dvacátého století,² následně byly doplněny R. Symem.³ Veškeré tyto poznatky byly poté shrnuty J. J. Wilkesem v jeho monografii o provincii Dalmatia.⁴ Nejnovějším příspěvkem k tomuto tématu je práce S. Mesihoviče, která předešlé poznatky mnohde zpřesňuje a především shrnuje vývoj bádání na tomto poli za poslední půlstoletí.⁵

Od vzniku principátu se římské provincie dělily podle několika kritérií. Na prvním místě je třeba zmínit dělení na provincie císařské, které patřily císaři a byly jím spravovány prostřednictvím legátů, na provincie senátní, které byly nadále spravovány senátem prostřednictvím prokonsulů. Dalmatia byla provincií císařskou. Původní provincie Illyricum, jejímž dělením vznikla provincie Dalmatia v roce 9 n. l., byla provincií senátní, avšak do konce vlády Octaviana Augusta došlo k výměně této provincie mezi senátem a císařem za dvě původně císařské provincie – Cyprus a Gallia Narbonensis.⁶

Správci provincie Dalmatia měli status *legati Augusti pro praetore*, rekrutovali se ze senátního stavu, a to zásadně z jenců, kteří již měli za sebou pozici konzula v rámci

¹ TERMER, D. *Provinční a městská správa v římské provincii Dalmatia*. Disertační práce, Univerzita Karlova, 2019.

² JAGENTEUFEL, A. *Die Statthalter der Römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1958.

³ SYME, R. A. Jagenteufel. *Die Statthalter der Römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian. Gnomon, Kritische Zeitschrift für die Gesamte klassische Altertumswissenschaft*, 1959, ročník 31, s. 510 nn.

⁴ WILKES, J. J. *Dalmatia*. Cambridge, Mass.: Harvard University press, 1969, s. 80 nn. a Appendix II, s. 442 nn.

⁵ MESIHOVIČ, S. *Poroconsules, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014.

⁶ BOWMAN, A. Provincial administration and taxation. In: BOWMAN, A. – CHAMPLIN, E. – LINTOTT, A. (eds.). *The Cambridge ancient history*. 2. přepracované vydání. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, díl X, s. 346.

cursus honorum.⁷ Najdou se však i příklady správců pretoriánských. Vzhledem k menšímu hospodářskému významu provincie je takto vysoký status správců překvapivý, je však vysvětlitelný geografickou blízkostí Říma a z toho plynoucí strategickou pozicí z hlediska vojenského. Ze stejného důvodu se muselo jednat, po dobu umístění legií na území provincie, o osoby s velitelskými schopnostmi, navíc zcela loajálními vůči císaři. Zhruba od 2. poloviny 3. století, za vlády císaře Galliena,⁸ dochází ke změně a nadále jsou do této provincie jako správci vysíláni členové jezdeckého stavu s titulem *praeses provinciae*.⁹ Pod tímto titulem nalézáme správce provincie Dalmatia i v *Notitia Dignitatum*.¹⁰ To samé platí pro oddělenou provincii Praevalis, kde je též v čele provincie správce s titulem *praeses*.¹¹ *Praeses* v období dominátu stál na nejnižším stupni z hlediska prestiže mezi správci provincií, zároveň to byl i titul nejrozšířenější, jak vidno z údajů dle *Notitia Dignitatum*. Dle tohoto pramene bylo správců provincie s tímto titulem pro západní část říše třicet jedna, správců s titulem *consularis* vypočítává *Notitia Dignitatum* dvacet dva a ve třech případech se jedná o správce s titulem *corrector*.¹² Pro východní část císařství se uvádějí správci s titulem *consulares* v počtu patnácti, počet správců s titulem *praeses* je čtyřicet a ve dvou případech se jedná o správce s titulem *corrector*.¹³

Pravomoc správce v provincii byla limitována pouze mocí samotného císaře.¹⁴ Správce měl tedy pravomoc řešit veškeré věci soudní či administrativní povahy, které se v dané provincii vyskytly. Pouze pokud by šlo o spory fiskální povahy náležející do pravomoci finančního prokurátora, měl by je přenechat k rozhodnutí tomuto speciálnímu magistrátovi.¹⁵ Do Diokleciánových reforem byla v rukou správce soustředěna správa civilní i vojenská, v období dominátu došlo k oddělení vojenské správy a tyto kompetence nadále správci provincie nenáležely. V rámci reforem připisovaných císaři Diokleciánovi došlo k zásadní změně státní organizace a vznikly tak dva mezičlánky mezi císařem a správcem provincie. Počet provincií byl navýšen zmenšením jejich území, v *Notitia Dignitatum* se zmiňuje 114 provincií. Provincie se sdružovaly do čtrnácti diecézí, v čele každé z nich stál úředník s titulem *vicarius*, který plnil kontrolní funkci vůči správcům provincie a jejich úřadu a v některých věcech rozhodoval soudní přecoby odvolací orgán.

Pod vrcholem pyramidy byly čtyři prefektury v čele s *praefectus praetorio*. Tento přetoriánský prefekt byl nejmocnější civilní úředník v pozdní římské říši. Měl celkovou odpovědnost za civilní administrativu a v soudních věcech fungoval spolu s císařem jako nejvyšší odvolací instance. Vojenská moc byla, jak výše uvedeno, oddělena a svěřena

⁷ „*Praesidis nomen generale est eoque et proconsules et legati Caesaris et omnes provincias regentes, licet senatores sint, praesides appellantur: proconsulis appellatio specialis est.*“ Macer D. 1, 18, 1.

„Označení správce je obecné, a proto se tak označují jak prokonsulové a císařští legáti, tak všichni správci provincií, třeba by to byly i senátoři. Označení prokonsul je speciální.“ Překlad převzat z knihy *Digesta seu pandectae tomus I liber I–XV fragmenta selecta*. Praha: Karolinum, 2015, s. 215.

⁸ Císař Gallienus vládl mezi lety 253 až 268 n. l.

⁹ WILKES, *Dalmatia*, s. 80, 81.

¹⁰ „84. *Praesides triginta unum*: 85. *Per Illyricum quattuor*: 86. *Dalmaticarum*.“ *Not. Dign. (occ)*. 1, 84–1, 86.

¹¹ „79. *Praesides XL*: „123. *Praevalitanae*.“ *Not. Dign. (or)*. 1, 79; 1, 123.

¹² *Not. Dign. (occ)*. 1, 50; 1, 78; 1, 84.

¹³ *Not. Dign. (or)*. 1, 57; 1, 79; 1, 126.

¹⁴ „*Et ideo maius imperium in ea provincia habet omnibus post principem.*“ Ulp. D. 1, 16, 8.

„A proto má (správce) v dané provincii vyšší impérium než všichni ostatní kromě císaře.“ Překlad převzat z knihy *Digesta seu pandectae tomus I liber I–XV fragmenta selecta*. Praha: Karolinum, 2015.

¹⁵ Ulp. D. 1, 16, 9.

velitelům s titulem *duces*. Prefektury byly čtyři – Galie (včetně Británie a Španělska), Itálie (včetně Afriky), Illyricum a Východ.¹⁶

J. Ferluga, autor monografie o Dalmácii pod byzantskou nadvládou, upozorňuje na zajímavou skutečnost, že *praeses* provincie Dalmatia je jmenován na prvním, tedy nejčestnějším místě mezi *praesides* v diecézi Illyricum. Správci provincií Pannonia Secunda (s titulem *consularis*) a správce provincie Savia (s titulem *corrector*) jsou sice jmenováni v této diecézi před ním, to je však z toho důvodu, že v rámci hodnostního žebříčku stojí jejich tituly výše. Ještě patrněji je význam Dalmácie dokumentován na způsobu, jakým *Notitia Dignitatum* popisuje *officium praesidis provinciae*, kdy je jako vzor popsán úřad správce provincie Dalmatia s tím, že úřad všech ostatních správců provincií s tímto titulem v celé západní části říše je mu podobný.¹⁷ Tyto pocty dává J. Ferluga do souvislosti s tím, že Dalmácie byla rodištěm císaře Diokleciána, velkého reformátora říše, tudíž se tímto způsobem prokazovala čest místu, kde se tento významný císař narodil a kde nakonec i triumfálně dožil. Nabízejí se však i prozaičtější vysvětlení související s geografickou blízkostí Itálie a strategickým významem této provincie.¹⁸

Na tomto místě je třeba se zmínit o legiích, které na území provincie působily. Na potlačení Batonova povstání a ovládnutí území provincie se podílely dvě římské legie, *legio VII Claudia pia fidelis*, sídlící v táboře Tilurium a *legio XI Claudia pia fidelis* se sídlem v táboře v blízkosti pozdějšího *municipium* Burnum. Legie VII opustila provincii Dalmatia mezi lety 42 n. l. – 66 n. l., legie XI potom v letech 68–69 n. l. Na místo legie XI zde byla umístěna *legio IV Flavia Felix*. Tato legie odešla z provincie Dalmatia a přemístila se k Dunaji v roce 86 n. l. Od této doby se Dalmatia stává provincií *inermis*. Na území provincie jsou umístěny pouze výše zmíněné auxiliární jednotky.

3. *Officium* správce provincie

Encyklopedie Paulys u hesla *officium* uvádí, že tento termín má dvojí význam. Za prvé se jedná o jakoukoliv službu či úřad v římské administrativě, a to jak v civilní, tak ve vojenské správě. Druhý význam je ten, který nás zajímá pro dané téma. *Officium* je těleso zaměstnanců (pomocných úředníků), které pomáhá hlavnímu magistrátovi vykonávat jeho úřad, resp. tento magistrát svůj úřad vykonává prostřednictvím tohoto tělesa. Přestože se tato instituce nejvíce uplatnila v rozvinuté byrokracii pozdního císařství, její původ je třeba hledat již v období principátu.¹⁹

Officia se původně dělila na úřady pomáhající císaři a jeho legátům či prokonsulům při správě provincií, která v této době zahrnovala správu civilní i vojenskou. Druhou větví byla *officia* pomáhající císařským prokurátorům zajišťujícím plnění fiskálních povinností. Každé *officium* bylo rozděleno na tři části – soudní, finanční a pomocný personál.

¹⁶ KELLY, C. Emperors, government and bureaucracy. In: CAMERON, A. – GARNSEY, P. (eds.). *The Cambridge ancient history*. 2. přepracované vydání. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, díl XIII, s. 166 nn.

¹⁷ „*Ceteri praesides ad similitudinem praesidis Dalmatiae officium habent.*“ *Not. Dign. (occ)*. 45, 15. „Ostatní správci provincie mají svůj úřad (*officium*) podobný tomuto úřadu správce Dalmácie.“

¹⁸ FERLUGA, J. *Vizantinska uprava u Dalmácii*. Bělehrad, 1957, s. 9, 10.

¹⁹ *Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1937, díl 17.2., s. 2045 nn.

Vrcholnými úředníky soudní části *officium* zůstávali vždy jeden *princeps officii*, *cornicularius* a *commentariensis*. Finanční část tvořil *tabularius* s nižšími úředníky – *scrinarii*.²⁰

Není však úkolem tohoto článku zevrubně pojednat o vývoji úřadu správce provincie od raného principátu do pozdního dominátu. Naším cílem bude prozkoumat personální obsazení a kompetence tohoto úřadu a jeho jednotlivých činovníků na území provincie Dalmácie, nakolik nám to dovolí dostupné prameny. Pro období dominátu máme k dispozici popis *officium* správce a jeho jednotlivých činovníků v rámci *Notitia Dignitatum*.²¹ Tento pramen sestává ze dvou oddílů. Ten starší reflektuje situaci ve východní části říše a ten mladší popisuje stav v části západní.²²

V úseku pojednávajícím o západní části impéria se uvádí, jak bylo složeno *officium praesidis Dalmatiae* s tím, že ostatní správci provincií v západní části říše s titulem *praeses* mají identické obsazení tohoto správního tělesa.²³ V části věnované východnímu dílu císařství se popisuje *officium praesidis Thebais* jako vzor pro ostatní provincie v čele se správcem s totožným titulem, tedy i pro provincii Praevalis.²⁴ Porovnáním obou textů zjišťujeme pouze drobné odchylky mezi oběma provinciemi. V *officium* provincie Praevalis chybí tito úředníci: *tabularii* a *subadiuva*, naopak oproti Dalmácii je zde uveden *numerarius*.

Dalším literárním pramenem, z něhož lze čerpat poznatky k našemu tématu, je *Laterculus Veronensis* (Veronský list) popisující administrativní rozdělení říše na provincie a vyšší správní celky na začátku 4. století n. l.²⁵ Zde je provincie Dalmatia uvedena (spolu

²⁰ JONES, A. H. M. *The later Roman empire*. Oxford: Basil Blackwell, 1964, díl II, s. 563 nn.

²¹ Pro období principátu žádný obdobný pramen není k dispozici.

²² Východní část říše se popisuje ve stavu před koncem 4. století, popis správy západní části pak reflektuje období prvních dekád století 5. K četné diskusi ohledně datace dokumentu viz KELLY, c. d., s. 163 nn.

²³ „Caput XLV. Praeses Dalmatiae.

Sub iurisdictione viri perfectissimi praesidis Dalmatiae: Provincia Dalmatiae. Officium autem habet hoc modo; Principem ex eodem officio; Cornicularium.; Tabularios duos.; Commentariensem.; Adiutorem.; Ab actis.; Subadiuvam.; Exceptores et reliquos cohortalinos, quibus non licet ad aliam transire militiam sine annotatione clementiae principalis. Ceteri praesides ad similitudinem praesidis Dalmatiae officium habent.“ Not. Dign. (occ). 45, 4–45, 15.

„Hlava 45. Správce provincie Dalmatia.

Pod jurisdikcí vevláženého muže, správce provincie Dalmatia jsou: Provincie Dalmatia. Úřad (officium) sestává z: Principa (vedoucího) téhož úřadu; Cornicularia; Tabulariů v počtu dvou; Commentariensa; Adiutora; Úředníka s titulem Ab actis; Subadiuva; Exceptorů a zbylých cohortalinů, kterým není dovoleno přejít do jiné služby bez laskavého dobrozdání principa (vedoucího úřadu). Ostatní správci provincie mají svůj úřad (officium) podobný tomuto úřadu správce Dalmácie.“

²⁴ „Caput XLIV. Praeses Thebaidos. Sub dispositione viri perfectissimi praesidis Thebaidos: Provincia Thebais.; Officium autem habet ita: Principem ex eodem Officio.; Cornicularium.; Commentariensem.; Adiutorem.; Numerarium.; Ab actis.; Exceptores et ceteros Cortalinos, quibus non licet ad aliam transire militiam sine annotatione clementiae principalis. Ceteri omnes praesides ad similitudinem praesidis Thebaide officium habent.“ Not. Dign. (or). 44, 4–44, 15.

„Hlava 44. Správce provincie Théby.

Pod vládou vevláženého muže, správce provincie Théby jsou: Provincie Théby.; Úřad (officium) sestává z: Principa (vedoucího) téhož úřadu; Cornicularia; Commentariensa; Adiutora; Numeraria; Úředníka s titulem Ab actis. Exceptorů a zbylých cohortalinů, kterým není dovoleno přejít do jiné služby bez laskavého dobrozdání vedoucího úřadu (*princeps officii*). Ostatní správci provincie mají svůj úřad (officium) podobný tomuto úřadu správce provincie Théby.“

²⁵ Podle Mommsena zachycoval list situaci k roku 297 n. l., později byla datace upravena tak, že se dokument týká let 314–324 pro východní část a let 303–314 n. l. pro západní část říše. BARNES, T. *The new empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1982, s. 201 nn.

s dalšími šesti provinciemi) jako součást diecéze Pannonia²⁶ a provincie Praevalitana (spolu s dalšími devíti provinciemi) jako součást diecéze Moesia.²⁷ Jak uvádí A. H. M. Jones, Veronský list je v mnoha ohledech nepřesný. V diecézi Pannonia opomíjí provincii Valeria, která je doložena jinými literárními prameny. V případě diecéze Moesia je dvakrát jmenována provincie Praeualis (jednou jako Priantina a podruhé jako Privalentina). Místo Priantina má být jmenována opomenutá provincie Achaa.²⁸ List navíc uvádí, že diecéze Moesia má jedenáct provincií, následující výčet má však pouze deset položek (viz poznámka 27). Bližší popis provinčních úřadů, jako je tomu v *Notitia dignitatum*, v tomto prameni nenalzáme.

Vedoucím tohoto úřadu byl *princeps officii*. Řídil a dohlížel na činnost úřadu, musel znát spisy, které *officium* vyřizovalo, jelikož tyto se završovaly jeho podpisem. Dohlížel na kvalitu práce všech činovníků svěřeného úřadu a od toho závisel jejich další úřední postup.²⁹ Pro provincii Dalmatia je *princeps officii* doložen pouze nepřímým nápisem datovaným 151–250 n. l.³⁰ Nápis primárně hovoří o jeho pomocníkovi (*adiutor principis*), kterým byl objednatel a dedikant tohoto votivního nápisu Publius Bennius Egregius. Nápis pochází z významného municipia Doclea na východě provincie, kde místní obyvatelstvo bylo ilyrsko – keltského původu. Podle rodového jména a *cognomen* lze však v toto případě usuzovat na osobu s kořeny na Apeninském poloostrově.³¹ O dedikantovi se dále dozvídáme, že byl zároveň za svého života činný v provinčních pomocných sborech a vykonával též úřad *beneficiarius consularis* (viz níže). Na tomto nápisu je vidět i příkladný kariérní růst shora jmenovaného.

Cornicularius byl původně vysoký vojenský důstojník, za dominátu působil též v civilní službě.³² Patřil mezi *principales*, tedy nejvyšší úředníky *officium*.³³ Účastnil se jednání, které vedl správce, a poskytoval mu právní rady. Podepisoval též některé soudní listiny.³⁴ Patřil tedy k soudní části úřadu.³⁵ Je označován též jako náměstek *princeps officii*.³⁶

V provincii Dalmatia je *cornicularius* doložen čtyřmi nápisy pokrývajícími dobu od roku 1 n. l. do roku 300 n. l. V prvních dvou případech se nápis týká osoby, která tento úřad

²⁶ „*Diocensis Pannoniarum habet provincias numero VII: Pannonia inferior, Sauensis, Dalmatia, Pannonia superior, Noricus ripariensis, Noricus mediterranea.*“ *Laterculus Veronensis* 6,2–6,8.

„Diecéze Pannonia má sedm provincií: Panonie nižší, Savie, Dalmácie, Panonie vyšší, Noricum pobřežní a Noricum vnitrozemní.“

²⁷ „*Diocensis Misiarum habet provincias numero XI: Dacia, Misia Superior Margensis, Dardania, Macedonia, Tessalia, Priantina, Privalentina, Epiros Nuova, Epiros vetus, Creta.*“ *Laterculus Veronensis* 5,2–5,11.

„Diecéze Moesie má jedenáct provincií: Dácie, Moesie vyšší hraniční (Moesie I), Dardánie, Makedonie, Tessalie, Priantina, Prevevalitana, Epiro nový, Epiros starý a Kréta.“

²⁸ JONES, c. d., díl 3, s. 385–387.

²⁹ MARIN, E. *Salona Christiana*. Split: Arheološki muzej, 1994, s. 118.

³⁰ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Epon(a)e Regin[(a)e] / Genio loci / P(ublius) Bennius Eg(regius) mil(es) / coh(ortis) vol(untariorum) adiu[t(or)] / princ(ipis) b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit) [(i)bens])*(?). CIL III 12679; místo nálezu Podgorica, datace 151–250 n. l.

³¹ ALFÖLDY, G. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1969, s. 66 a 92.

³² *Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1900, díl 4.1., s. 1603 nn.

³³ WILKES, *Dalmatia*, s. 120 nn.

³⁴ MARIN, c. d., s. 118.

³⁵ JONES, c. d., díl II, s. 565.

³⁶ MESIHOVIČ, c. d., s. 258.

zastávala, přičemž v prvním z citovaných nápisů je určení, zda se skutečně jedná o tento úřad, nejisté.³⁷ Na dalších dvou nápisech je tento úředník zmíněn v souvislosti s osobou svého pomocníka, jehož se nápis týká (*adiutor corniculariorum*).³⁸ *Cornicularius* na prvním nápisu s nejvyšší pravděpodobností nebyl členem týmu správce provincie v Saloně. Všechny jeho hodnosti a úřady jmenované na nápisu směřují k vojenské službě, lze tedy usuzovat, že tomu tak bylo i v případě titulu *cornicularius*. Sloužil v císařské prétoriánské gardě, čemuž odpovídá i obdržené vyznamenání od císaře.³⁹ Z neúplného textu nápisu nemůžeme soudit, zda někdy sloužil v Dalmácii či nikoliv. Z druhého torzovitého nápisu zjišťujeme, že jmenovaný Cosconius (rodové jméno rozšířené v Itálii, ale četné i v provinciích),⁴⁰ který náležel k legii XI, byl za svého života činný jako *cornicularius consularis*, což dokládá jeho příslušnost k úřadu správce provincie. Na třetím, dedikačním nápisu se nám představuje L. S. Proculus, který byl, kromě služby v auxiliární jednotce, činný též jako pomocník *corniculariorum* (plurál) v úřadu správce. Poslední nápis je nápisem náhrobním, který objednala I. Fructula *hospita* (bytná) pro T. S. Maxima. O osobě zesnulého lze konstatovat to samé jako o L. S. Proculovi z předchozího nápisu, tedy že vedle služby v pomocné jednotce působil též jako pomocník *cornicularii* (nominál) v úřadu správce.

Commentariensis vedl knihy a rejstříky, hlavně vysokých magistrátů a císařských kancelářů. Původ slova je od *commentarii libri* (pamětní spisy), které tento úředník vedl, resp. za jejich vedení odpovídal.⁴¹ Encyklopedie Paulys jej uvádí pod synonymickým názvem *commentariis*. Zdůrazňuje jeho úlohu coby protokolujícího úředníka v oblasti výkonu justice a civilní i vojenské správy. *Commentariensis* patřil též, spolu s *princeps officii* a *cornicularius*, mezi nejvyšší úředníky úřadu správce.⁴² E. Marin uvádí, že se jednalo o úředníka, který měl na starost veškerou administrativu, která souvisela s trestním řízením v provincii.

³⁷ *A(ulus) Saufeius P(ubli) f(ilius) Ca(m)ilia] / Max(imus?) Ansio miles c(oh)ortis] / VIII pr(aetoriae) | (centuria) Firmi Ter(tulli) / militavit annis [--- bene] ficiarius t(rib)uni tes]erarius co(rn)icular(ius)] / donis do(natus ab) / Imperat(ore ---) / no Caesare Aug(usto) tor]quib(us ---) / [-----, CIL III 2887; místo nálezu Obrovac – Kruševo, datace 71–150 n. l.*

[--- Cos?] conio / [---] ino / [---] leg(ionis) XI / [--- corni?] c(ulario?) co(n)s(ularis) / [--- Re] stuta / [--- sor] or / [--- Tyr] annus / [ami] co. CIL III 8738, místo nálezu Klis, datace 1–100 n. l.

³⁸ *Minervae Aug(ustae) s(acrum) / L(ucius) Sulpici(us) Procu(lus) act(u)a(rius) coh(ortis) / VIII vol(untariorum) e* JONES, c. d., díl II, s. 565.
MESIHOVIČ, c. d., s. 258.

A(ulus) Saufeius P(ubli) f(ilius) Ca(m)ilia] / Max(imus?) Ansio miles c(oh)ortis] / VIII pr(aetoriae) | (centuria) Firmi Ter(tulli) / militavit annis [--- bene] ficiarius t(rib)uni tes]erarius co(rn)icular(ius)] / donis do(natus ab) / Imperat(ore ---) / no Caesare Aug(usto) tor]quib(us ---) / [-----, CIL III 2887; místo nálezu Obrovac – Kruševo, datace 71–150 n. l.

[--- Cos?] conio / [---] ino / [---] leg(ionis) XI / [--- corni?] c(ulario?) co(n)s(ularis) / [--- Re] stuta / [--- sor] or / [--- Tyr] annus / [ami] co. CIL III 87 – 38, místo nálezu Klis, datace 1–100 n. l.

x / adiutore / cornicu(lariorum) / con(n)s(ularis) l(ibens) p(osuit). AE 1904, 10, místo nálezu Trilj, datace 101–200 n. l.

T(ito) Statilio / Maximo / mil(iti) coh(ortis) VIII vol(untariorum) / adi(utori) corn(icularii) co(n)s(ularis) / def(uncto) an(norum) XXV / Iul(ia) Fructula / hospita / et sibi. CIL III 2052, místo nálezu Trogir, datace 151–200 n. l.

³⁹ Dle ablativní koncovky ... *no* (*Imperat(ore ---) / no*) lze usuzovat na některého z trojice Vespasián, Domitián Traján).

⁴⁰ ALFÖLDY, c. d., s. 79.

⁴¹ BARTOŠEK, M. *Encyklopedie Římského práva*. Praha: Panorama, 1981, s. 109.

⁴² *Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1932, zweite reihe, díl 4.1., s. 759 nn.

Na základě rozkazu správce prováděl zadržení podezřelých osob, přiváděl obviněné před soud, prováděl mučení, vedl soudní spisy a konečně byl i vykonavatelem rozsudku. Dále vykonával dozor nad věznicemi.⁴³

V provincii Dalmatia je tento úředník doložen jedním nápisem datovaným lety 151–250 n. l.⁴⁴ Jednalo se o legionáře náležejícího k legii XIV Gemina, který patrně zemřel v třináctém roce služby v armádě. Tato osoba byla během své kariéry činná i jako *speculator* (viz níže). Jeho osud dokumentuje tendenci k čím dál většímu využití vojáků v rámci civilní správy v provinciích, přestože formálně stále náleželi k vojenské jednotce. Tyto osoby většinu vojenské služby strávily výkonem civilního úřadu ve službách správce provincie. Letitým výkonem služby získaly cenné zkušenosti a znalost místního prostředí, což zajišťovalo jistou kontinuitu veřejné správy provincie v případě výměny správce po skončení jeho mandátu.⁴⁵ Na tomto případě je opět patrný příkladný karierní růst, když řečený Tiberius Claudius Ianuarius začal jako *speculator* a pokračoval v obdobné agendě, ale na vyšším postu coby *commentariensis*. Objednatelem tohoto náhrobního nápisu jsou matka a manželka zemřelého.

Adiutor je obecně podporovatel, pomocník, pomahač.⁴⁶ Jednalo se o úředníka, který byl jistě asistentem všech tří *principales*. Toto uvádí i Jones, který jej staví na úroveň *ab actis a libellis*, tedy mezi nižší pomocný personál,⁴⁷ lze však zaznamenat i odlišný názor hájící jeho vyšší postavení v úřední hierarchii.⁴⁸ Pro Dalmácii je shora citovaným nápisem doložen *adiutor principis* (viz poznámka 30) a dvěma nápisy uvedenými shora *adiutor cornicularii* (viz poznámka 38). Vedle nápisů shora citovaných je doložen *adiutor tabularii* nápisem ze Solinu, datovaným lety 201–300 n. l.⁴⁹ Jednalo se o zesnulého císařského otroka Noeta, náhrobní nápis mu pořídili jeho blíže neurčení kolegové.

Subadiuva byl dle Ferluga pomocník *adiutora*.⁵⁰ Na území Dalmácie byl nalezen jeden nápis, který se týká tohoto úředníka, dle textu nápisu však byl předmětný nebožtík *subadiuva officii inlustri praefecturae*, tedy se nejednalo o provinčního úředníka, který by působil v úřadu správce.⁵¹

Speculator. Encyklopedie Paulys řadí tohoto úředníka především do vojenské správy. Původně se jednalo o vojenské špióny, později kurýry. Vykonávali též vysoké funkce v rámci úřadu vojenského velitele, ale i v *officium* správce provincie. Podle názoru autora předmětného hesla v této encyklopedii v obou případech patřili mezi *principales*.⁵² Tento status však žádný jiný autor nepotvrzuje. Wilkes uvádí, že se jednalo o úředníky náležející

⁴³ MARIN, c. d., s. 118.

⁴⁴ *D(is) M(anibus) / Tib(erio) Cl(audio) Ianuario / spec(ulatori) leg(ionis) XIII g(eminae) / comm(entariensi) co(n)s(ularis) prov(inciae) / Delm(atiae) stip(endiorum) XIII / Aebutia Ianuaria / fil(io) piissimo et / Visellia Iulia ma/rito*. CIL III 2015, místo nálezu Solin, datace 151–250 n. l.

⁴⁵ WILKES, *Dalmatia*, s. 121 nn.

⁴⁶ *Latinsko-český slovník*. Praha: SPN, 1957, s. 17.

⁴⁷ „These (provincial governors) too had a judicial side haeded by a princeps, a cornicularius and a commentariensis, to whom were later added an adiutor, an ab actis, and, in the East, an a libellis.“ JONES, c. d., díl II, s. 593.

⁴⁸ FERLUGA, c. d., s. 16, 17.

⁴⁹ *D(is) M(anibus) / Noeto / Aug(usti) / verna(e) / adiut(ori) tab(ularii) / b(ene) m(erenti) / coll(egae) fec(erunt)*. ILJug 2623; místo nálezu Solin, datace 201–300 n. l.

⁵⁰ FERLUGA, c. d., s. 17.

⁵¹ CIL III, 9518; ILJug 2451.

⁵² *Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1937, díl 17.2., s. 1297 nn.

v hierarchii hned za tři nejvyšší úředníky označované jako *principales* (*princeps officii, cornicularius, commentariensis*). Rekrutovali se z legií, vždy po deseti z každé legie nalézající se v provincii. Poté, co se Dalmatia stala provincií *inermis*, byli, stejně jako jiní úředníci, vybíráni z legií umístěných v sousedních provinciích (jak se dokládá i na nápisu níže analyzovaném).

Speculator se angažoval v trestních věcech (dohled nad obviněnými, výkon trestu apod.) obdobně jako *commentariensis*.⁵³ Názor J. J. Wilkese, že tento úředník přináležel i civilnímu officiu, se zjevně opírá o mínění A. H. M. Jonese, který *speculatores* v počtu dvaceti řadí mezi standardní úředníky civilní správy, náležející pod *officium praesidis*.⁵⁴ *Notitia Dignitatum* tyto úředníky v dané souvislosti nezmiňuje. *Speculator* je doložen již shora (viz poznámka 44), kdy jistý Tiberius Claudius Ianuarius byl během svého života činný jako *commentariensis* a předtím coby *speculator*, což je opět příklad úspěšného karierního postupu. Otázkou však zůstává, zda byl jako *speculator* činný v úřadu správce nebo u své legie (... *speculatori legionis XIII geminae*... oproti tomu ... *commentariensi consularis*...). V heidelbergské nápisové databázi pak evidujeme dalších sedm nápisů nalezených na území provincie Dalmatia, kde jsou jmenováni *speculatores*. Datace nápisů je od roku 1 n. l. do roku 300 n. l. Z nápisů (kromě torzovitého nápisu CIL III 1809) lze s vysokou pravděpodobností dovodit, že se jednalo o vojenské činovníky, nikoliv úředníky civilní správy.⁵⁵

Ab actis, actuarius, exactus. *Exactus* znamená *homo ex actis*, jednalo se o nižšího vojenského úředníka, pověřence k nakládání s listinami. Je ztotožňován s funkcionářem s titulem *actarius*. Je však znám i v civilní službě jako *exactus officii praesidiis*.⁵⁶ Podle všeho označení *ab actis* je opět pouhým synonymem. Pod tímto označením o něm hovoří J. Ferluga s tím, že činí rovnítko mezi *ab actis* a *actuarius*.⁵⁷ *Exactus consularis* je uveden na náhrobním nápisu z obce Andetrium datovaném 171 n. l. – 230 n. l. Pod náhrobkem je pochován L. S. Gratianus, který zemřel v pouhých 24 letech. Mohl být přímo přiřazen k úřadu správce provincie, ale lze předpokládat, že musel být stále registrován u své 7. legie.⁵⁸ Otec jmenovaného L. S. Genialis byl propuštěnec císaře Septima Severa.⁵⁹

Actuarius je doložen shora (viz poznámku 38 – první nápis), kdy tato osoba během své kariéry byla též činná coby *adiutor cornicularii*. Opět je však třeba brát v potaz slova ... *actuarius cohortis VIII voluntariorum*... a uzavřít s tím, že se tato funkce spíše vztahovala k jeho vojenské službě v pomocných jednotkách.

Exceptor, librarius, reliquos cohortalinos. *Exceptor* je písař, který „řečené rychle zaznamenává a následně přenáší do protokolu“.⁶⁰ Podle Ferluchy nepatřili v pravém slova smyslu do úřadu správce provincie, ale byli na něm závislí. Byli to písaři, kteří vedli

⁵³ WILKES, *Dalmatia*, s. 121.

⁵⁴ JONES, c. d., díl II, s. 563.

⁵⁵ CIL III 1809; CIL III 1914; CIL III 3021; CIL III 2910; CIL III 2915; AE 1945, 88; AE 1914, 75.

⁵⁶ *Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1909, díl 6.2., s. 1547.

⁵⁷ FERLUGA, c. d., s. 17.

⁵⁸ WILKES, *Dalmatia*, s. 122 nn.

⁵⁹ *D(is) M(anibus) // L(ucio) Septimio / Gratiano / mil(iti) leg(ionis) / VII Cl(audiae) exac/to co(n)s(ularis) v[er]i/xit ann(os) XXII[III] / d(ies) XI Genia/lis Aug(usti) n(ostri) lib(ertus) / et Apuleia / Salvia filio / karissimo / pos(uerunt)*. AE 1940, 177; AE 1941, 55; ILJug 1968, místo nálezu Muč, datace 151–203 n. l.

⁶⁰ *Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1909, díl 6.2., s. 1565 nn.

protokoly, sestavovali a četli akta a za úplaty též činili jejich opisy pro soukromé osoby.⁶¹ A. H. M. Jones uvádí, že se jedná o rychlopísaře, který ještě ve druhém století n. l. byl osobním asistentem vedoucího úřadu (*princeps officii*), ale již do doby vlády Constatina se změnil význam tohoto služebního označení, které se nadále používalo pro všechny nižší soudní úředníky. V tomto smyslu o nich hovoří *Notitia Dignitatum*.⁶² Obdobný názor se vyskytuje v *The Cambridge ancient history*.⁶³ Tito úředníci (souborně označovaní jako *cohortalinos*) nesměli, dle *Notitia Dignitatum*, přejít do jiné služby bez souhlasu vedoucího úřadu.⁶⁴ Jeden *exceptor* je pro území provincie Dalmatia doložen nápisem ze Salony, který je datován lety 401–500 n. l.⁶⁵ Pro jeho torzovitost nelze o tomto nápisu říct cokoli bližšího, ani to, zda předmětný úředník působil v úřadu správce. Další *exceptor* je doložen nápisem ze Solinu s datací 313–324 n. l. Na tomto náhrobním nápisu jmenovaný Aurelius Valerinus, který zemřel v Nikomédii ve věku 32 let, však v této funkci působil v císařském archivu, nikoliv v úřadu správce provincie. Jeho nešťastný otec Aurelius Leontius, *vir nobilis* a boháč (*ducentarius*), dojemně v závěru nápisu beduje, že sám musel učinit to, co syn prvně dlužil jemu, tedy postavit pomník.⁶⁶

Librarius byl obecně úředník, který se věnoval zapisování a opisování a dále pečoval o spisy. Obdobně jako *scriba*, přičemž přesný rozdíl v kompetencích mezi těmito úředníky není znám.⁶⁷ Jedna osoba činná coby *librarius* je uvedena na nápisu nalezeném sice v Dalmácii, ale samotný úřad byl vykonáván ve městě Siscia, které leželo v provincii Pannonia, byť nedaleko od hranic provincie Dalmatia.⁶⁸ Datace nápisu je 151 n. l. – 300 n. l. Jedná se o náhrobní nápis, který nechali svému „zasloužilému“ kolegovi vytesat pánové Macrinus a Maturinus.

Beneficiarii consularis. Z hlediska udržení veřejného pořádku zásadní, dnešní terminologií, policejní práci v terénu prováděli *Beneficiarii consularis*. Podle A. H. M. Jonese byli standardními příslušníky *officium praesidis provinciae*, a to v počtu šedesáti. V *Notitia Dignitatum* jsou, spolu s ostatními inferiorními úředníky, podřazeni pod souhrnné označení *exceptores et reliquos cohortalinos*.⁶⁹ J. J. Wilkes uvádí, že již od dob republiky bylo zvykem, že správci provincie využívali vojáky na území provincie k civilní službě. Později se ustálila praxe tak, že *legatus Augusti pro praetore* mohl určit část legiónů ke službě coby *beneficiarii*, tedy ke službě mající převážně policejně-bezpečnostní charakter. Pomáhali též při výběru daní. Obecně lze říci, že byli představiteli římského státu a zárukou vnitřní bezpečnosti v oblastech, kde tuto funkci nemohly plnit vojenské

⁶¹ FERLUGA, c. d., s. 17.

⁶² JONES, c. d., s. 565 nn.

⁶³ KELLY, c. d., s. 168.

⁶⁴ Not. Dign. (occ). 45, 4–45, 15.

⁶⁵ [In hun?]C(?) sar<c>ofagum positus est A/[---]S(?) exceptor in IP. AE 2010, 1187, místo nálezu Solin, datace 401–500 n. l.

⁶⁶ Aur(elio) Valerino excepto/ri Impp(eratorum) in officio memo/ri(a)e qui aput(!) civitatem / Nicomediensium fat/i munus complevit / vixsit(!) annis XXXII et [[VI]] / me(n)s(ibus) Aur(elius) Leontius vir / docen(arius)(!) et dec(urio) col(oniae) Salon(itanorum) / ex curatoribus eiusd(em) civitatis filio dulc(issimo) adque(!) obsequ(entissimo) pater infeli(x) qui quod primo mihi / hoc facere debuerat e/go feci. AE 1961, 308; ILJug 126, místo nálezu Solin, datace 313–324 n. l.

⁶⁷ Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1926, díl 13.1., s. 127 nn.

⁶⁸ „Aur(elio) Victori/no civ(i) Sisc(iano) lib(rario) / Macrinus et Ma/turinus c(ivi) et coll(egae) / b(ene)m(erenti) p(osuerunt).“ CIL III 3166, místo nálezu neuvedeno, datace 151–300 n. l.

⁶⁹ JONES, c. d., díl II, s. 563, 565.

jednotky.⁷⁰ Pro některé obyvatele odlehlejších částí provincie představovali v podstatě jediný symbol římské vlády. Jednalo se o legionáře či příslušníky auxiliárních oddílů, kteří byli dočasně nebo i trvale přiděleni k této spíše civilní službě. Formálně zůstávali členy svých jednotek, jejich vazba na tyto jednotky však s postupem času neustále slábla, až se stala záležitostí spíše titulární. Tuto službu vykonávali v jednotlivých *stationes*, které byly rozmístěny po celém území provincie, zpravidla u hlavních cest, které spojovaly Salonu a další hlavní města se severní částí provincie. Wilkes podrobně popisuje, kde byly tyto jednotlivé *stationes* rozmístěny.⁷¹

Databáze Heidelberg zaznamenává 81 nápisů dokládající tohoto úředníka pro území provincie Dalmatia. V korpusu nápisů věnovaném těmto činovníkům v rámci celé říše lze napočítat pro Dalmácii 68 nápisů.⁷² S jedním *beneficiarius consularis* jsme se setkali již výše (viz poznámka 30). Jako další příklady uvádím níže tři nápisy dokládající *beneficarii consularis* v municipiu S.⁷³ Těmito nápisy se zabývá i M. Mirkovičová ve své monografii věnované tomuto municipiu.⁷⁴

Beneficiarius uvedený na prvním nápisě pocházejícím ze třetího století n. l. byl přidělen k této službě z legie XI, která se v té době nacházela nedaleko v provincii Moesia. Tato legie v minulosti působila i v Dalmácii, odkud odešla v r. 68 n. l. v souvislosti s občanskou válkou. Dedikantem tohoto votivního nápisu, zasvěceného místním démonům, byl právě onen *beneficiarius* Flavius Saturninus.

Dedikantem druhého, taktéž votivního nápisu byl Publius Aelius Fuscinus, voják I. legie adiutrix, založené v roce 68 n. l. Přesná datace nápisu rokem 194 n. l. je možná díky údaji o tom, jaká byla dvojice konzulů v daném roce. Byli jimi císař Septimus Severus (jehož byla tato legie nejvěrnější oporou) současně s jeho mladším spoluvládce caesarem Albinem. L. S. Severus byl před svým jmenováním císařem v roce 193 n. l. správcem provincie Pannonia superior sousedící s provincií Dalmatia. Tato legie zde pobývala spolu s ním, což vysvětluje jmenování tohoto *beneficiarius* z řad vojáků této legie. Třetí nápis z poloviny druhého století n. l. objednal *beneficiarius consularis* F. Aper jako náhrobní pro jistého A. G. Liberalia, o němž se nedozvídáme nic víc, než že se dožil 28 let.

Tabularii (*duum*). Tímto se dostáváme od administrativně-soudní části úřadu správce k jeho činovníkům, kteří měli na starosti věci finančního rázu. Jako státní úředníci působili

⁷⁰ Nejvíce nápisů dokládajících tyto úředníky pochází z pozdního druhého století n. l. a začátku třetího století n. l. *Beneficarii* absentují v místech, kde byly umístěny auxiliární sbory (Andetrium, Tilurium, Bigeste), ale i v Liburnii kde byla hustá síť municipií.

⁷¹ WILKES, *Dalmatia*, s. 122 nn.

⁷² SCHALLMAYER, E. a kol., *Der römische Weihebezirk von Osterburken I, Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarius-Inschriften des Römischen Reiches*. Stuttgart, 1990, s. 347 nn.

⁷³ *Deae xan(c)t(a)e(!) / Nemesi et Geni/o municipi(i) Fl(avius) / Saturninus / {b}b(ene)fficiarius co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Cl(audia) / libies(!) posuit*. AE 1971, 303, IJug 602, místo nálezu Pljevlja, datace 201–300 n. l.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) s(acrum) / P(ublius) Ael(ius) Fuscinus mil(es) leg(ionis) / I ad(iutricis) b(ene)fficiarius co(n)s(ularis) / Imp(eratore) L(ucio) Sept(imio) Severo / Pert(inace) Aug(usto) et Albi(no) Caes(are) / co(n)s(ulibus) v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit). CIL III 13847, místo nálezu Pljevlja, datace 194 n. l.

D(is) M(anibus) s(acrum) / Aulo Gab(lio) Liberali / q(ui) v(ixit) a(nnos) XXIX / Fl(avius) Aper / b(ene)fficiarius co(n)s(ularis) / m(emoriam) p(osuit). AE 1979, 454; IJug 607, místo nálezu Pljevlja, datace 151 n. l.

⁷⁴ MIRKOVIČ, M. *Municipium S. Bělehrad*: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2013, s. 68 nn.

na všech úsecích státní správy, civilní i vojenské. Kromě této státní služby působili i jako privátní notáři. Jako *personae publicae* byli pod dohledem státu.⁷⁵ Původně *tabularii* působili jako správci archívu písemností, zvláště pro veřejné listiny. Za dominátu byl výraz *tabularius* používán i pro veřejného notáře.⁷⁶ V rámci *officium* správce provincie však plnili odlišnou funkci. Podle Ferluga byli *tabularii* hlavními pomocníky správce ve věcech finanční správy a při výběru daní. Každý *praeses* měl k dispozici dva *tabularii*, jednoho pro státní a druhého pro císařskou kasu.⁷⁷

A. H. M. Jones uvádí, že v rámci *officium* měli *tabularii* spolu s nižšími úředníky s titulem *scrinarii* na starost řízení finančního úseku úřadu. Jednalo se o vojenské hodnosti, postupně do sebe tento úřad absorboval i otroky a propuštěnce coby účetní. Pravděpodobně z tohoto důvodu byla finanční část *officii* považována za nižší než část administrativně-soudní a její úředníci byli někdy zbavováni vojenského statusu a vystavováni mučení.⁷⁸ V rámci provincie Dalmatia je doložen tento úředník vedle nápisu, který byl citován shora, v souvislosti s jeho pomocníkem (viz poznámku 49) dalšími dvěma nápisy.⁷⁹

První citovaný nápis pochází ze Solinu a je datován lety 151–300 n. l. Jedná se o nápis náhrobní pořízený císařským propuštěncem Diogenem, který se označuje jako *tabularius provinciae Dalmatiae*, vnukovi Diogenovi, synovi Athicta. Diogenes byl cognomen rozšířené po celé říši, obvyklé pro propuštěnce.⁸⁰ Druhý nápis byl nalezen u města Sinj (Aequum) a datece je 1–300 n. l. O tomto nápisu pro jeho torzovitost nelze konstatovat o moc více, než že *beneficiarius* na nápisu uvedený se jmenoval Longinus.

Numerarius, který je, jak uvádí J. Ferluga, ekvivalentem *tabularii* je zmiňován v *Notitia Dignitatum* jako činovník *officium praesidis* pro východní část říše, přičemž pro západní část absentuje a na jeho místě se uvádí *tabularii duum*.⁸¹ V této souvislosti je vhodné připomenout, že údaje pro východní část říše jsou v *Notitia Dignitatum* založeny na starších datech, než je tomu v případě části západní. Dle encyklopedie Paulys je *numerarius*, jak už samo slovo napovídá, úředník starající se o účty a pokladnu úřadu, u něhož působí. *Numerarii* působili na všech úrovních státní správy v oblasti civilní i vojenské.⁸² V Dalmácii není nápisově doložen.

4. Závěr

Cílem tohoto článku je přiblížit byrokratický aparát antické Římské říše, konkrétně ten, který řídil veřejnou správu v provincii *Dalmatia* (včetně později samostatné provincie *Praevalis*). Výzkum je založen především na primárních pramenech (písemné památky

⁷⁵ Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1932, zweite reihe, dil 4.2., s. 1969 nn.

⁷⁶ BARTOŠEK, c. d., s. 305.

⁷⁷ FERLUGA, c. d., s. 16.

⁷⁸ JONES, c. d., dil II, s. 565.

⁷⁹ *D(is) M(anibus) // Diogeni / Athicti fil(io) / Diogenes Aug(usti) / lib(ertus) tabul(arius) prov(inciae) / Dalm(atiae) nepoti / pos(uit)*. CIL III 1993, místo nálezu Solin, datece 151–300 n. l.
 -----]SV / [-----?] / [--- Lo]nginus / tabul(arius)?] Delm(atiae)(!) / [tabulari?]us stat(ionis?) / [---]io / [---] PAR / [---]JP / [-----]. CIL III 14945, místo nálezu Sinj, datece 1–300 n. l.

⁸⁰ ALFÖLDY, c. d., s. 188.

⁸¹ Not. Dign. (occ). 45, 9; Not. Dign. (or). 44, 11.

⁸² Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1932, zweite reihe, dil 3.2., s. 1583 nn.

a nápisy), sekundární prameny pak slouží ke kontextualizaci zjištění. Studie zahrnuje období od potlačení Batonova povstání (6–9 n. l.) až po konečné rozdělení Římské říše v roce 395 n. l.

Pozornost je primárně věnována roli provinčního správce, jehož úřad (*officium*) byl hlavním správním orgánem v provincii. V článku se dále popisují všichni úředníci *officium*, o kterých máme z pramenů povědomost, jejich kompetence a odraz v publikovaných inskripcích.

Lze jen doufat, že článek může posloužit také k poznání Římské provinční správy obecně, nejen pro danou provincii, a to zejména pro západní část říše. Při chronickém nedostatku publikací k tématu římské provinční správy v české romanistice to nemůže být, dle mého mínění, ke škodě věci.

Hittite and Hebrew Levirate Marriage

Michaela Knollová

Fakulta právnická, Západočeská univerzita v Plzni

E-mail: michaela.knollova@centrum.cz

Abstract:

This article deals with levirate marriage, i.e. the legal obligation of the widow to marry her brother-in-law, an institute well-known from the Jewish law. However, the article does not concentrate on contemporary levirate, but rather its oldest regulation in Hebrew law, whereas the aim is also finding its source of inspiration. In the article, the author points out the similarities between the family law of the Hebrews and the Hittites, clearly apparent also in the case of levirate marriage regulation. Except of the description of the respective institute in Hittite and Hebrew societies, the author also reflects on importance of levirate marriage for the ancient society and its legal consequences.

Keywords: levirate marriage; Hittites; Hebrews; law; marriage; family; widow; inheritance

DOI: 10.14712/2464689X.2025.17

1. Introduction – Hittite Influences on the Hebrews

This article concentrates on the issue of levirate marriage, i.e. obligation of a widow to marry her brother-in-law, an institute well-known from the Bible.¹ However, the obligation of levirate marriage is valid part of the Jewish law until today, causing, as a matter of course, many issues in the modern society. The following paper concentrates only on ancient institute of levirate marriage and its aim is not only to describe the levirate marriage, but,

¹ This text represents amended part of the thesis “Levirátní manželství v židovské společnosti – inspirační zdroje, kořeny a vybrané aspekty vývoje” [Levirate Marriage in Jewish Society – Inspiration Sources, Roots and Selected Aspects of Development] written by the author under the lead of Mr. Mgr. Jiří Janáč, Ph.D., and defended at the Institute of Global History at the Faculty of Arts of Charles University in the 2022.

in particular, to understand its significance for the ancient society.² At its very beginning however, the article does not refer to Hebrew levirate, but rather surprisingly on the regulation of this institute in Hittite society.³ In fact, the author intends not only to describe Hebrew levirate, but also to find its likely source, from which it permeated into Hebrew legal order. Why should we start with Hittites, if references to levirate marriage may be also found in e.g. Assyria or Ugarit? The reason is that after more detailed analysis of legal orders of these countries, it is clear that none of them includes the regulation usable for comparison. Middle Assyrian Laws include in its Section 43 similar, but not identical situation, when father can, in the case of passing of his engaged son, marry the fiancée off to any of his other sons (if he is older than 10). This however, does not represent typical levirate marriage, but rather enforcement of father's will in the issue of future marriages of his sons.⁴ On the other hand, the situation of the widowed woman is regulated in detail by other Sections, in particular Section 46, emphasizing in particular the future economical existence of the widow and this Section *de facto* establishes the person responsible for her provision in the future, whereas the circle refers to her sons, or as the case may be, sons from her previous husband with some other woman. However, we find no obligation of levirate marriage there.⁵ Ugarit only sketches similar situation in merely one documents, namely the Malediction of king Arihalbu. In this document, the king strictly bans the future marriage of his widow, who should have belonged to his brother after king's death. However, with regard to poor source pool it is impossible to prove, if the document refers to general praxis or exclusively the endeavor to keep the succession to the throne in only one family line.⁶

Subsequently, it is the Hittite levirate marriage to show most similar characteristics. However, how could the levirate marriage spread from the Hittites to the Hebrews, if the legal regulation analyzed does not even pertain to the same time period? Does any connection amongst these two nations exist at all? It is true, that the main source of recognition of levirate marriage by the Hebrews, i.e. the Deuteronomy, is usually dated back to 7th century BC, whereas the Hittite Empire as a state did not exist anymore for a long time, as it ended as soon as around the 1200 BC.⁷ Not even the location, i.e. the area occupied

² The issue of levirate marriage in State of Israel today, was elaborated by the author in the second part of her above mentioned thesis.

³ The author already shortly dealt with the regulation of this institute in Hittite and Hebrew law, in connection with the inheritance law, in the article KNOLLOVÁ, M. Vybrané aspekty dědictvého práva u Chetitů. *Právněhistorické studie*, 2016, Vol. 46, No. 1, pp. 8–10.

⁴ Section 53 ROTH, M. T. (ed.). *Middle Assyrian Laws* (hereinafter referred to as MAL), in: ROTH, M. T. (ed.). *Law Collection from Mesopotamia and Asia Minor*. 2nd edition. Atlanta: Scholar Press, 1997, p. 169. In this context please compare Section 30 regulating similar situation, when the father of deceased engaged son decides on his replacement for the future marriage by his other son. See MAL, p. 164.

⁵ Provision only refers to the option of husband's sons to marry the widow, however purely on their free will. Section 46 MAL, pp. 171–172.

⁶ The issues is analyzed in more detail in LEGGETT, D. A. *The Levirate and Goel Institutions in the Old Testament with Special Attention to the Book of Ruth*. Cherry Hill (NJ): Mack Publishing Company, 1974, pp. 25ff.

⁷ The Empire was destroyed as a result of the invasion of the so-called Sea Peoples, its fall is symbolically linked to the conquest of the capital city of Hattusa which occurred around 1200 BC. COLLINS, B. J. *The Hittites and their World*. Leiden – Boston: Brill, 2008, p. 78. The remains of the city of Hattusa are located in Central Anatolia in present-day Turkey near the city of Boğazkale (Çorum Province).

by both nations, collides. On the other hand though, there are several same characteristics shared by both societies missing in the case of other ancient civilizations, and cultural contact amongst these two nations was proved.⁸ In fact, time to time theories sparkle, that the Hebrew nation itself was partially formed by Hittites, or, as the case may be, by its remnants after the fall of this civilization.⁹

However, the issue of the origins of the Hebrew nation is not completely clear. As stated by David Diringer, scientists very often avoid this issue.¹⁰ At present day, there are two different theories. If we use the Bible as the basis, then the first biblical patriarch is Abraham, whose original homeland is considered to be the Mesopotamian city of Ur.¹¹ In this regard, David Diringer points out that with regard to the likely dating of Abraham's departure (i.e. the beginning of the 2nd millennium BC) we have to revise the traditional idea of a primitive nomad who only knows life in the desert; on the contrary, in this case it would be a person coming from an advanced civilization.¹² Tablets found in the city of Mari,¹³ which was one of the most important cities in the region at the time, provided evidence that the ancestors of the Hebrews living in northern Mesopotamia were surrounded by Hurrian and Amorite culture. In connection with the journey to Canaan the contacts with Hittite descendants seem to be probable. Even in the Genesis, in the section concerning the death of Abraham's wife Sarah and her burial, the whole matter is discussed with the Hittites, in whose territory Abraham wants to bury Sarah.¹⁴

In connection with the roots of the Hebrews, we also have to mention the archaeological research underway in Israel, which brings a completely different interpretation of the origin of the Hebrew nation. Pursuant to Israel Finkelstein and Neil Asher Silberman most Hebrews did not come from outside, but were themselves originally Canaanites and therefore no violent conquest of Canaan ever happened.¹⁵ In such circumstances, where would the Hittite influence come from? A significant aspect is the fact that, whether the first or

⁸ After the fall of the Hittite Empire, the surviving population often migrated to the Syro-Palestine region, where they lived in direct contact with the Semitic population, see BURIAN, J. – OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří I. díl*. Praha: Arista Books – Maitrea – Arista, 2015, p. 159.

⁹ Already Felix von Lyschan considered the Hebrews to be a nation composed of Hittites, Amorites, and Semitic nomads. LYSCHAN, F. von. Jews and Hittites. *Science*, 1894, Vol. NS 23, Issue 571, DOI: 10.1126/science.ns-23.571.21, p. 21.

¹⁰ DIRINGER, D. The Origins of the Hebrew People. *Rivista degli studi orientali*, 1957, Vol. 32, Scritti in onore di Giuseppe Furlani: Part I, p. 301.

¹¹ Gn 11,28 in: BIČ, M. et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 1. První kniha Mojžišova – Genesis*. Praha: Kalich, 1968, pp. 85, 86–87. Beside the Czech ecumenical translation of the Bible, the following English modern translation was used as reference during the work PACKER, J. I. et al. (trans.). *The Holy Bible, English Standard Version (ESV)*, available at *ESV* [online]. 2001–2024 [cit. 2024-12-17]. Available at: <<http://www.esv.org>>. Archaeological site of an ancient city of Ur, today known as Tell el-Muqayyar, is located near the city of Nasiriyah (Dhi Qar Governorate) in southern Iraq.

¹² DIRINGER, *op. cit.*, p. 304.

¹³ An ancient Sumerian city, the remains of which are now known as Tell Hariri are located in the neighborhood of Abu Kamal (Deir ez-Zor Governorate) in eastern Syria. In the 2015, it was one of the first archaeological sites to be severely damaged by ISIS members.

¹⁴ Gn 23,1–20 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 1*, p. 142.

¹⁵ FINKELSTEIN, I. – SILBERMAN, N. A. *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*. New York: Touchstone, 2002, p. 118; FINKELSTEIN, I. – SILBERMAN, N. A. *Objevování Bible. Svátá Písma Izraele ve světle moderní archeologie*. Praha: Vyšehrad, 2010, p. 113.

second option applies, the Hebrews cannot be considered a homogeneous racial or ethnic group.¹⁶ Leaving aside contact with foreign cultures on the way to Canaan, this nation did not develop in isolation even in the land of Canaan itself. In this context, a significant role was played, for example, by intermarriages, despite the fact that the Deuteronomy forbids it: “When the Lord your God brings you into the land that you are entering to take possession of it, and clears away many nations before you, the Hittites, the Girgashites, the Amorites, the Canaanites, the Perizzites, the Hivites, and the Jebusites, seven nations more numerous and mightier than you, and when the Lord your God gives them over to you, and you defeat them, then you must devote them to complete destruction. You shall make no covenant with them and show no mercy to them. You shall not intermarry with them, giving your daughters to their sons or taking their daughters for your sons, for they would turn away your sons from following me, to serve other gods. Then the anger of the Lord would be kindled against you, and he would destroy you quickly.”¹⁷ However, in practice this provision was very often violated. This is evidenced in the Old Testament itself, for example, by the story of the Moabite women Orpah and Ruth¹⁸. The fact that this rule was violated across social classes is confirmed by the married life of King Solomon, who himself came from a mixed marriage. His mother was the Hittite Bathsheba and he himself apparently did not follow the biblical prohibition: “Now King Solomon loved many foreign women, along with the daughter of Pharaoh: Moabite, Ammonite, Edomite, Sidonian, and Hittite women, from the nations concerning which the Lord had said to the people of Israel, ‘You shall not enter into marriage with them, neither shall they with you, for surely they will turn away your heart after their gods.’”¹⁹ It should be added that, given the diversity of settlements in the ancient Middle East, enforcing the ban on intermarriage was rather a difficult task. However, since the main reason for this ban was the risk of conversion to another religion, it can be assumed that, on the contrary, the person’s conversion to Judaism could have removed the obstacle and the marriage could have been concluded.²⁰ This is also consistent with the interpretation of biblical provisions as recorded both in the Talmud and in the younger rabbinic tradition.²¹ Even if we leave the issue of intermarriages aside, it is more than clear that members of different nations coexisted in the given territory, influencing each other in many aspects of everyday life, including social, moral, and legal rules. The connection between the Hebrews and the Hittites is, in

¹⁶ DIRINGER, *op. cit.*, p. 304.

¹⁷ Dt 7,1–11 in: BIČ, M. et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3. Čtvrtá a Pátá kniha Mojžíšova. Numeri – Deuteronomium*. Praha: Kalich, 1974, p. 210; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

¹⁸ Sometimes we can find opinions, that the name Ruth could be derived from the name of the Hittite goddess Rutash, BIČ, M. et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 4. Jozue – Soudců – Rút*. Praha: Kalich, 1969, p. 212.

¹⁹ 1Rg 11,1–13 in: BIČ, M. et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 6. Knihy královské a Druhá Paralipomenon*. Praha: Kalich, 1980, p. 90; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

²⁰ After all, according to the Bible, King Solomon was punished by the Lord primarily not for intermarriages, but for departing from the faith: “... his wives turned away his heart after other gods, and his heart was not wholly true to the Lord his God, as was the heart of David his father. For Solomon went after Ashtoreth the goddess of the Sidonians, and after Milcom the abomination of the Ammonites.” 1Rg 11,4–6 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 6*, p. 91; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

²¹ More details on the issue of conversion of Pharaoh’s daughter, wife of King Solomon, see MAYER, D. *Konverze k judaismu v zrcadle židovské ústní tradice a historie*. Praha: Oikoymenh, 2010, pp. 52–53, also other examples available there.

addition to the aforementioned marriages, also evident from the similarities in Scripture, whereas scientists noticed this connection very soon after the decipherment of the Hittite language.²² Finally, the connection is evident in legal sphere, where, especially in the area of family law, there are a number of similarities or, in some cases, complete coincidences.

It is assumed that the Hittite influence on the Hebrews was either direct as a result of the migration of the Anatolian population, or indirect, mediated by the inhabitants of northern Syria and their cultural heritage stemming from the so-called Neo-Hittite states.²³ Whether the Hittite inspirational influence on the Hebrew levirate marriage was strong or weak, the fact persists that contact between them occurred and was used by both nations. As already mentioned above, parallels are also evident in the family law of the Hittites and the Hebrews, as discussed further below.

2. Hittite Levirate Marriage

Levirate marriage in the Hittites society is recorded in the most important legal source available to us today, namely in the so-called Hittite Laws.²⁴ Specifically, we can find it in Section²⁵ 193: "If a man has a wife, and the man dies, his brother shall take his widow as wife. (If the brother dies,) his father shall take her. When afterwards his father dies, his (i.e. the father's) brother shall take the woman whom he had."²⁶ The somewhat laconic regulation, which practically only defines candidates for the position of husband of a widowed woman, does not tell us anything about the purpose of this provision, which is a style fully consistent with the ancient collections of legal provisions of the time.²⁷

A fundamental question arising in this regard is the reason for existence of the levirate marriage, i.e. what was its significance and what benefits it brought to whom. In a society as militant as the Hittites, loss of a husband probably occurred with a relatively high frequency, and the idea is that the levirate marriage was intended to economically protect the widow and ensure her continued sustenance. In fact, this theory corresponds to patriarchal

²² As soon as three years after the decipherment of Hittite language by Bedřich Hrozný, the first parallels were discovered suggesting the inspiration of the Hebrews from the Hittites. More details in this issue in RABIN, Ch. Hittite Words in Hebrew. *Orientalia*, 1963, Nova Series Vol. 32, No. 2, pp. 113–139.

²³ HOFFNER, Jr., H. A. Hittite Tarpış and Hebrew Terāphim. *Journal of Near Eastern Studies*, 1968, Vol. 27, No. 1, p. 67. Neo-Hittite states is the term used for small state formations that arose on the ruins of the famous empire. More details on this issue in particular in BRYCE, T. *The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A Political and Military History*. New York: Oxford University Press, 2012.

²⁴ The origin of these laws, recorded on two tablets, dates back to time around the 15th–14th century BC, most often to the time of the reign of King Telipinu. Currently, we have many of translations into world languages (French, English, German, Russian, etc.) available. The oldest translation – into French – dates back to the 1922 and was made by Bedřich Hrozný, who deciphered the Hittite script. HROZNÝ, B. (ed.). *Code Hittite provenant de L'Asie mineure (vers 1350 av. J.-C.)*. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1922, 159 pp.

²⁵ The division of the text of the Hittite Laws into individual paragraphs, as still used today, was created in the 1922 by Bedřich Hrozný as part of the first translation of their text.

²⁶ HOFFNER, Jr., H. A. (ed.). *Hittite Laws*. In: ROTH, *op. cit.*, p. 236.

²⁷ The exception in this regard are Egyptian laws, style of which was different and often directly stated the meaning of the respective provision. Compare, for example, Haremheb's Laws, in: BREASTED, J. H. (ed.). *Ancient Records of Egypt. Historical Documents from the earliest Times to the Persian Conquest: Volume III. The nineteenth Dynasty*. Chicago: The University of Chicago Press, 1908, pp. 22ff; LEXA, F. (ed.). *Veřejný život ve starověkém Egyptě: II. doklady*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1955, p. 73.

character of ancient societies, based on which it might be deduced that a widowed woman cannot live independently in a purely male world and it is necessary for her to live under the protection of a male relative who will accept responsibility for her and take care of all economic matters. However, this would be an overly simplified interpretation, and a deeper understanding requires a more detailed look at Hittite marriage and the position of women in the Hittite society.

The Hittite marriage is also regulated by the Hittite Laws, namely in Sections 27–37.²⁸ The Hittites knew two types of marriage. There was a classic type of marriage, where the woman left her father's house and moved to the house of her husband, who became the head of the newly formed family. In such a case, the marriage should ideally have been preceded by the engagement itself connected with the payment of a dowry called *kušata* by the groom,²⁹ and subsequently by the marriage connected with the payment of a dowry called *iwaru*³⁰ by the bride's father. Such property transfers, which seem illogically contradictory at first glance, certainly could not be mutually settled and each of them pursued its own purpose. A dowry called *kušata* may be understood (and its translated accordingly in certain sources) as “purchase price”³¹ to be paid by the groom for his future wife. By paying, the groom formally confirmed his intent to conclude the marriage and importance of this act for both parties is confirmed by contractual penalties amounting up to the total amount paid (or even up to its double) in the case of cancellation of the engagement by one or other side.³² A dowry called *iwaru*,³³ however, had completely different purpose. It represented the settlement share of the woman in her family property and after its payment, the woman was no longer entitled to any inheritance share in the case of her father's death. *Iwaru* was brought by the women into the marriage, however, it remained her own exclusive ownership, and the husband was only entitled to manage it.³⁴ In the case of woman's decease, *iwaru* pertained to descendants and only in the case of childlessness, it did become property of the widowed man.³⁵

In the second type of marriage, usually marked as *erēbu*³⁶, the woman did not leave for her husband, but on the other way round, the husband came to his father-in-law's house.

²⁸ HOFFNER (ed.). *Hittite Laws*, pp. 220–222.

²⁹ BRYCE, T. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford: Oxford University Press, 2004, p. 120.

³⁰ The term *iwaru* are similar to *šeriktum* in Babylonia and *širku* in Assyria. All these societies knew the institution of this dowry, which meant the settlement of daughter's share of her father's inheritance, which was subsequently intended for the next generation. NEUFELD, E. (ed.). *The Hittite Laws. Translated into English and Hebrew with Commentary*. London: Luzac & Co. Ltd., 1951, pp. 141.

³¹ Its amount was not precisely defined and it reflected the social status of both parties.

³² Compare Sections 29 and 30 of the Hittite Laws, HOFFNER (ed.). *Hittite Laws*, p. 221.

³³ It didn't necessarily have to be a financial item; other way round, it was often in kind. One of its basic characteristic was mobility, often involving clothing, jewelry, furniture, kitchen utensils, or servants. In wealthier households, this could also include slaves and livestock. It did not include land as those were only inheritable by sons. WESTBROOK, R. (ed.). *Property and the Family in Biblical Law. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 113*. Worchester: Sheffield Academic Press, 1991, pp. 142–143.

³⁴ BRYCE, *Life and Society*, p. 120.

³⁵ On the issue of dowry *iwaru* and inheritance law briefly in KNOLLOVÁ. *Výbrané aspekty*, pp. 5–6.

³⁶ This name comes from the Akkadian term for “to enter”. The marriage *erēbu* is treated in more details also by Ephraim Neufeld in his publication *Ancient Hebrew Marriage Laws. With specific references to general Semitic laws and customs*. London – New York – Toronto: Longmans, Green and Co., 1944, pp. 56ff.

The groom was *de facto* “adopted” in this way, and after the marriage he did not become the head of the family, as this title still pertained to his father-in-law. This type of marriage was probably used in families where male descendants were missing, and thus this marriage ensured the continuation of the family line and family name. In this case *kušata* was paid in reverse, i.e. it was the “purchase price” not for the bride, but for the groom. Even in this case, the wife received *iwaru* upon marriage, which, however, did not become the exclusive property of her husband even after her death, because if she died without children, *iwaru* was returned to the “father’s house”, i.e. to the father-in-law. The provision on disposing of the dowry is included in Section 27 of the Hittite Laws: “If a man takes his wife and leads [her] away to his house, he shall carry her dowry to his house. If the woman [dies] th[ere], they shall burn her personal possessions, and the man shall take her dowry. If she dies in her father’s house, and there [are] children, the man shall not [take] her dowry.”³⁷

If we get back to the original assumption of reasons for the existence of levirate marriage in the Hittite society – the protection of the widow and ensuring her continued sustenance – then the provision on the obligation of levirate marriage for this reason seems unlikely, moreover it applies for all cases without exception (without stipulating the possibility of its non-application). First of all, such an arrangement would not correspond to the fact that the Hittites (like the Assyrians or the Babylonians, for example) were not a society concerned with increased legal protection of the poor and needy, such as widows or orphans, in particular.³⁸ The second, more important, aspect is the possible legal and property situation of the widow. We often perceive the image of ancient women in a strongly subordinate position. However, in the case of most ancient societies, this is a myth. It is true that an ancient society was a society with a dominant position of men, which was accentuated in the area of state governance, in particular. In ancient times, we only encountered independent women on royal thrones very rarely and under truly exceptional circumstances, and women generally did not hold positions in the state administration. On the other hand, we can hardly omit strong political power of ancient queens, amongst whom the Hittite *tawananna*³⁹ was no exception. Amongst evidences of their ability to make independent decisions at the highest political level belong, for example, independent international correspondence they maintained not only with other queens, but also with the rulers themselves (whereas the letters show the equal status of the sender and the addressee),⁴⁰ or the option of delegating

³⁷ HOFFNER (ed.). *Hittite Laws*, p. 221. On the issue of dowry *kušata* and inheritance law briefly also KNOLLOVÁ. *Vybrané aspekty*, p. 6.

³⁸ On the contrary, the protection of these persons is evident in the Hebrew law, for example. More details on this issue in HERTZ, J. H. Ancient Semitic Codes and the Mosaic Legislation. *Journal of Comparative Legislation and International Law*, 1928, Vol. 10, No. 4, p. 220.

³⁹ The title is traditionally associated with the person of the king’s wife. During the Old Kingdom, however, it was the title of the king’s sister; only since the New Kingdom has the office been held by the monarch’s wife, for life. BIN-NUN, S. R. *The Tawananna in the Hittite Kingdom*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1975, pp. 160–161.

⁴⁰ The international correspondence, including the correspondence of queens, was addressed in more details in HOFFNER, Jr., H. A. (ed.). *Letters from the Hittite Kingdom*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009.

the sovereign's judicial authority to the queen.⁴¹ However, not only the queen, but even a simple Hittite woman was in control of decisions about her own life, even if her decision conflicted with the interests of a man. This is proved by the possibility of a woman to initiate a divorce, as stated in the unfortunately only partially preserved provision of Section 26a of the Hittite Laws,⁴² or the option of a mother disinheriting her son.⁴³ Although women did not rule the Hittite society, they could clearly act rather independently in its framework. From a legal perspective, a widowed woman did not necessarily need a man for her independent life. The question thus is, did she need him for economical reasons? When a Hittite woman became a widow, they usually managed their own property – the aforementioned *iwaru* (in the case of a classical marriage) – independently, without the need for a male guardian. Except of *iwaru* they could also participate, in certain extent, on the property of their deceased husband. Raymond Westbrook mentions a practice occurring in the ancient Middle East where a husband would give their wife a certain amount of property, which could even be land, as *donatio mortis causa*, and the wife would thus acquire it at the moment of their widowhood.⁴⁴ If the levirate marriage was not implemented, the woman would leave their husband's family not only with *iwaru*, but also with this property of their. Subsequently, the family of their deceased husband would have lost considerable property, and given the high probability of Hittite men dying in frequent armed clashes, each marriage could have been perceived as a potential economic loss for the family. However, the levirate marriage solved future problems and all economic values were preserved for the testator's family.⁴⁵

From the above, it is clear that if the legislator had pursued the protection of the weak widow as their goal, they would probably have defined the levirate marriage differently. In particular, they would establish its application as an option, not an obligation, for all cases. Moreover, levirate marriage is not even limited to situations where the marriage would be childless. Some authors mention that the obligation to remarry could only apply to a widow of childbearing age,⁴⁶ but even in such a case it can be assumed that a woman who had already passed childbearing age usually did not leave her existing family, as she was tied to it (whether emotionally or simply by habit). At the same time, with increasing age, the possibility of returning to one's father's house or the prospect of remarriage

⁴¹ The monarch, as the highest representative of the judicial power, presided over the royal court. Considering their other responsibilities they logically could not perform this function continuously themselves, and therefore delegated this authority. Officials with the authority to pass judgment on behalf of the king are referred to by the term *LU DUGUD*. These were often members of the monarch's family, including the king's wife. For example, King Hattusili's wife Puduhepa became involved in this area soon after their marriage. BRYCE, *Life and Society*, p. 44.

⁴² The provision of the first part of Section 26a deals with divorce initiated by the woman and the second part with divorce initiated by the man, and primarily addresses the issue of property settlement. It contains a mention of the man's claim to offsprings and land, but also mentions the woman's right to a share of the property and also to the payment of additional property value, the amount of which depends on the number of offsprings born from the marriage. More on this issue in HOFFNER (ed.). *Hittite Laws*, p. 220.

⁴³ HOFFNER (ed.). *Hittite Laws*, p. 234; KNOLLOVÁ. *Výbrané aspekty*, p. 7.

⁴⁴ WESTBROOK (ed.). *Property and the Family*, p. 144.

⁴⁵ HAASE, R. The Hittite Kingdom. In: WESTBROOK, R. (ed.). *A History of Ancient Near Eastern Law Volume One. Handbook of Oriental Studies. Section one, The Near and Middle East. Volume 72*. Leiden – Boston: Brill, 2003, p. 640.

⁴⁶ For example NEUFELD (ed.). *The Hittite Laws*, p. 192.

seemed less likely. In summary, we can conclude that levirate marriage was probably an institution aimed primarily at protecting and preserving the integrity of ancestral property in the deceased man's family.

For the sake of completeness, it is necessary to briefly outline the nature of the Hittite perception of consanguineous marriages. Hittite law placed great emphasis on the family and precisely defined forbidden sexual relations within the family, which included not only relations between blood relatives, but also kinship that arose as a result of marriage. The importance connected with observing the rules regarding relationships between relatives is evident both in that incestuous relationships within the family are included among the few crimes for which the capital punishment was imposed and also in the detailed definitions of which relationships are prohibited.⁴⁷ In this respect, the identical legal regulation of the Hebrews is very interesting, as they also considered and still consider kinship to be an insurmountable barrier to marriage, which also includes not only blood kinship, but also kinship arising from marriage, for example, the relationship of a man with his stepmother or sister-in-law. Levirate marriage therefore not only permitted this very strictly forbidden union, but even mandated it by law.

3. Hebrew Levirate Marriage

Hebrew sources mention levirate marriage in several occasions. First of all, in the story of Judah and Tamar, then in the Book of Ruth, and the key provision is the Deuteronomy. The Deuteronomy provision is the only relevant source of information, since the stories of Judah and Tamar and Ruth and Boaz do not represent typical application of the levirate marriage. The Deuteronomy defines the levirate marriage as follows: "If brothers dwell together,⁴⁸ and one of them dies and has no son, the wife of the dead man shall not be married outside the family to a stranger. Her husband's brother shall go in to her and take her as his wife and perform the duty of a husband's brother to her. And the first son whom she bears shall succeed to the name of his dead brother, that his name may not be blotted out of Israel."⁴⁹ In this case, we see the official main reason for establishment of this institute expressed quite explicitly. The aim was to preserve the family line of the deceased, as the son born from the new marriage bears the name of the deceased and is legally and socially considered their own descendant. Preserving the family line also meant, through the sacrifice offeror's son, ensuring the maintenance of the cult of deceased ancestors,⁵⁰ or

⁴⁷ More details on this issue in KNOLLOVÁ, M. *Trestní právo starověkého Egypta a Chetitské říše. Komparativní studie*. Brno: Nakladatelství Václav Klemm, 2012, p. 38.

⁴⁸ The wording "if brothers dwell together" – or, as the case may be, its interpretation – became the subject of further discussions. There are different opinions on whether this is a case where the patriarch of the family (i.e. the father-in-law of the woman in question) is still alive and the cohabitation is therefore based on the economic dependence of the sons, or whether the father is already deceased. On this issue for example in LEGGETT, *op. cit.*, pp. 42–48. According to Raymond Westbrook and Bruce Wells, this was a situation where the father of the family had already died, but the sons continued to live together and therefore no division of the inherited property occurred. WESTBROOK, R. – WELLS, B. *Everyday Law in Biblical Israel, An Introduction*. Louisville (Kentucky): Westminster John Knox Press, 2009, p. 63.

⁴⁹ Dt 25,5–10 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, p. 285; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

⁵⁰ BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, p. 285.

the passing on of the Lord's promise, as mentioned in the story of Judah and Tamar.⁵¹ In addition, the levirate marriage among the Hebrews is often justified by the need to provide for the widow of the deceased from an economic perspective. This is related, for example, to the opinion of Ephraim Neufeld, who considers the material security of a childless widow to be the reason for levirate marriage, and bases his opinion on the exclusion of the widow from the inheritance of their husband, on the one hand, and on the obligation of the descendants to take care of the mother, on the other hand.⁵² As with the Hittites, the Hebrews also applied the rule that if the levirate marriage was implemented, the brother-in-law became the sole heir of their deceased brother.⁵³ Although it might seem that the purpose of levirate marriage is clear here, a closer analysis may show us that it is not entirely unambiguous. First, let's briefly return to the other two biblical sources mentioned, the story of Judah and Tamar and Ruth and Boaz. In the story of Judah and Tamar, a levirate marriage occurs, but since Tamar soon becomes a widow again, the levirate marriage should have been implemented again. Tamar finally has the desired offspring, which according to the Deuteronomy is the main reason behind implementing the levirate marriage, but she will conceive it not from the arrangement with her brother-in-law, but by tricking her father-in-law, and this offspring is not even considered the son of her deceased husband. In certain scope, however, the question of the original inspiration for this institute arises here, because, as already mentioned, in the Hittite law, the father-in-law was also included in the circle of potential new spouses.⁵⁴ Even in the case of Ruth and Boaz, we do not see a typical Hebrew levirate marriage, as after the death of Ruth's husband, there is no brother who could step into the levirate marriage. Ruth is eventually married to a distant male relative of her deceased husband, who buys some of the family land and voluntarily accepts the liability to marry Ruth.⁵⁵ Here again, we see a certain parallel to the Hittite levirate marriage, despite the apparent effort to return Ruth and the ancestral property back to the deceased person's family.

According to the provisions of the Deuteronomy,⁵⁶ which is the main source for all subsequent periods and, moreover, for the present, the circle of potential grooms is significantly narrowed compared to the Hittite levirate marriage, namely exclusively to the widow's brother-in-law and, moreover, with the condition that it must be a case where they lived together. This formulation is based on the strong closeness of houses, in particular in the oldest period. The family is referred to as the "father's house", where the head of the family lives not only with the immediate family, including the wife (or wives, as marriage could be polygamous at this time) and minor children, but also with adult descendants with their families and possibly other relatives. By interpretation, a brother who lives

⁵¹ Compare Gn 38 and the comment in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 1*, pp. 222–227, especially p. 224.

⁵² NEUFELD, E. *Ancient Hebrew Marriage Laws. With specific references to general Semitic laws and customs*. London – New York – Toronto: Longmans, Green and Co., 1944, pp. 29–30.

⁵³ Eryl W. Davies states that after marriage, the man only became the administrator of the property for their future son and only if a son was not born from the marriage the property would pass to them. DAVIES, E. W. *Inheritance Rights and the Hebrew Levirate Marriage: Part 2. Vetus Testamentum*, 1981, Vol. 31, Fasc. 3, pp. 258–259.

⁵⁴ Compare Gn 38, in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 1*, pp. 222–227.

⁵⁵ BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 4*, pp. 224–227.

⁵⁶ Dt 25,5–10 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, p. 285.

with others could be any brother who remained together within the family, or rather the house. Only those who left the house were excluded, which would indicate some kind of disagreement or even direct conflict with other family members (especially with the head of the house).

Unlike the Hittite levirate marriage system, the Hebrew levirate marriage explicitly states the reason for its existence, i.e. the preservation of the name of the deceased and the continuation of the family line. The child born to the brother-in-law and the widow was to bear the name of the deceased brother. Was it the name though that all this was about? What was the role of the property aspect, which seems to be the dominant motivation for the Hittite regulation? Like the Hittites, the society in this case was patriarchal, but even here this did not mean the lawlessness or servile status of women. As emphasized by Jiří Kašný: "Inequality arose primarily due to the privileged position of the husband, father, and head of the family, and it led to the subordination of the wife, children, and slaves. This inequality made sense in the closeness of the relationships amongst individual family members and their mutual responsibility."⁵⁷ It is therefore clear that this inequality is not injustice, but it stems from traditional division of roles in ancient society. Hebrew woman was probably somewhat less independent than her Hittite counterpart, as evidenced by the possibility of divorce initiated only by a man, not also by a woman, as it was possible in the Hittite society.⁵⁸ However, Hebrew woman also held a respected place in the society, especially married women and even more strongly so for women – mothers. After all, the Ten Commandments themselves state: "Honor your father and your mother, ..."⁵⁹ The position of women in society was also important from religious perspective; it was the mother who influenced their offspring on their path to faith, and Judaism itself is still inherited matrilineally, not patrilineally. Finally, a female daughter could also be their father's heir if they had no brothers.

If we focus on a financial situation of a married woman, then, similarly to other ancient societies, the conclusion of marriage was accompanied by the provision of a certain value by the groom to the bride's parents, something that could be simply described as a wedding gift or as the aforementioned "purchase price"⁶⁰, in this case referred to as *mhr* (*mahr*).⁶¹ In contrast, biblical sources do not address the issue of dowry much. Raymond Westbrook justifies this situation not by the absence of this institute, but rather by the fact that it was such an established practice that it did not need to be explicitly stated.⁶² At the same time,

⁵⁷ KAŠNÝ, J. *Právo v hebrejské Bibli*. Praha: Vyšehrad, 2017, p. 138.

⁵⁸ Dt 24,1–4 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, p. 280.

⁵⁹ Ex 20,12 in: BIČ, M. et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 2. Druhá a Třetí kniha Mojžíšova. Exodus – Leviticus*. Praha: Kalich, 1975, p. 114; PACKER et al. (přel.), *op. cit.*

⁶⁰ The issue of the "purchase price" is discussed in detail by Tracy Maria Lemmos, for example, who also mentions the fact that this price was intended to compensate for the loss of the existing family, which, unlike the groom's family, does not strengthen its position with descendants from the marriage. LEMOS, T. M. *Marriage Gifts and Social Change in Ancient Palestine 1200 BCE to 200 CE*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, pp. 8–9.

⁶¹ KAŠNÝ, *op. cit.*, p. 155.

⁶² WESTBROOK, R. (ed.). *Property and the Family*, pp. 142ff. This theory also corresponds to usual approach of ancient legislators, who did not include institutions firmly rooted in society in their legislative acts, but instead focused only on new or amended legal regulations. This approach seems rather distant to modern people, accustomed to complex codifications of entire areas, and in many cases it leads to lay condemnation of ancient legal systems based on preserved sources as being incomplete and insufficient.

he also refers to parts of the Bible where, according to him, the existence of dowry is implied. Specifically, he refers to passages in the Genesis concerning Jacob and his marriages: “Laban gave his female servant Zilpah to his daughter Leah to be her servant.”⁶³ and “Laban gave his female servant Bilhah to his daughter Rachel to be her servant.”⁶⁴ This is also related to the subsequent development of the biblical story, when Jacob leaves with his wives and children from Laban, and both of Laban’s daughters (Jacob’s wives) agree to leave, pointing out that they did not receive their inheritance: “Is there any portion or inheritance left to us in our father’s house? (...) All the wealth that God has taken away from our father belongs to us and to our children.”⁶⁵ Laban apparently did not consider it necessary to pay a dowry, considering the household had not yet been separated. In this respect, a parallel with the Hittite marriage type of *erēbu* could be offered to some extent, however, in this case it is not a type of union with permanent social and legal value, which is also evidenced by the fact that the purchase price for both daughters was paid by the groom to the bride’s father (in this case in kind – Jacob provided seven years of his service for each wife). Moreover, after a certain period of time, Jacob leaves this union with his wives from his father-in-law’s household. This implies that even in Hebrew society, there was the institution of a dowry, which usually consisted of movable items that the bride took to their new home, and in this way their share of the inheritance in their father’s property was settled. It is therefore obvious that in the case of a man who deceased without descendants, the same problem could arise among the Hebrews as among the Hittites, i.e. the departure of a woman from the family could mean a significant loss of property for their husband’s family. Apart from this aspect, the issue of settling the inheritance of a deceased man must also be considered. In the case of the death of a man with male descendant(s), the ideal option was for the inheritance to pass to the male descendant, with the firstborn being favored. If a man only had daughters, they could also inherit, but the condition was that they marry a member of the family. Such a situation is addressed in more detail in the fourth book of Moses (The Numbers) using the example of Zelophehad’s daughters: “Let them marry whom they think best, only they shall marry within the clan of the tribe of their father. (...) And every daughter who possesses an inheritance in any tribe of the people of Israel shall be wife to one of the clan of the tribe of her father, (...).”⁶⁶ However, if a man died completely childless, the succession was as follows: in the absence of descendants, brothers inherited, in the absence of brothers, uncles inherited, in the absence of uncles, the closest relative from their family inherited: “If a man dies and has no son, then you shall transfer his inheritance to his daughter. And if he has no daughter, then you shall give his inheritance to his brothers. And if he has no brothers, then you shall give his inheritance to

⁶³ Gn 29,24 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 1*, p. 177; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

⁶⁴ Gn 29,29 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 1*, p. 177; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

⁶⁵ Gn 31,14–16 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 1*, p. 187; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

⁶⁶ Nm 36,1–13 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, p. 179; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.* The expression “clan” is meant to be a member of the house: “But if they are married to any of the sons of the other tribes of the people of Israel, then their inheritance will be taken from the inheritance of our fathers and added to the inheritance of the tribe into which they marry.” Nm 36,3 in BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, p. 179; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

his father's brothers. And if his father has no brothers, then you shall give his inheritance to the nearest kinsman of his clan, and he shall possess it."⁶⁷ Based on this list we can deduce that crucial purpose was to maintain property within the family. It can be assumed that a patriarchal society, particularly linked to the indivisibility of land, with a clear preference for the eldest male offspring, used levirate marriage to address not only the potential loss of economic values belonging to the widow, but also any undesirable fragmentation of property, whereas it was preferred to preserve its integrity.

Here we also have to mention the fact that in many cases, the levirate marriage could have been advantageous for the widow themselves, as they were not one of the heirs of their husband's property⁶⁸ and their own property could, but did not have to, ensure them independent existence.⁶⁹ However, as Raymond Westbrook also points out, the creation of this somewhat complicated institute solely for the purpose of providing for sustenance of a widow seems somewhat reckless.⁷⁰

4. Is It Possible to Avoid Levirate Marriage?

The provision on levirate marriage proved to be rather limiting soon after its inception, and therefore the Hebrews almost immediately developed an institution called *halizah*, which allowed for its rejection. Therefore, also *halizah* is regulated in the Deuteronomy: "And if the man does not wish to take his brother's wife, then his brother's wife shall go up to the gate to the elders and say, 'My husband's brother refuses to perpetuate his brother's name in Israel; he will not perform the duty of a husband's brother to me.' Then the elders of his city shall call him and speak to him, and if he persists, saying, 'I do not wish to take her,' then his brother's wife shall go up to him in the presence of the elders and pull his sandal off his foot and spit in his face. And she shall answer and say, 'So shall it be done to the man who does not build up his brother's house.' And the name of his house shall be called in Israel, 'The house of him who had his sandal pulled off.'"⁷¹ As is evident from this provision, *halizah* requires the initiative of the woman, who could be motivated by either a desire to remarry, on the one hand, or, on the other hand, by definitively estranged themselves from their deceased husband's family. Without the *halizah* ceremony, a woman remained legally bound to their deceased husband's family. Subsequently, they could not remarry or return to their father's house. The decision not to conclude a levirate marriage then pertained to the man in question, who was to enter into the union, because without their active involvement, the *halizah* could not occur. Since the original intention was

⁶⁷ Nm 27,8–11 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, pp. 145–146; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.* Also in this case the term "clan" is meant to be a member of the house, compare previous reference.

⁶⁸ DAVIES, *op. cit.*, p. 139.

⁶⁹ To the issue of economic status of a widows in more detail see for example STEINBERG, N. Romancing the Widow: The Economic Distinctions between the 'almānā, the 'iššā-'almānā and the 'ēšet-hammēt. In: WESTBROOK, R. – LYONS, D. (eds.). *Women and Property in Ancient Near Eastern and Mediterranean Societies. Special issue. Classics@1, Issue 2*. Washington DC: Center for Hellenic Studies Harvard University, 2003 [online]. 8. 2003 [cit. 2021-01-21]. Available at: <<https://classics-at.chs.harvard.edu/volume/classics1-issue-2-women-and-property/>>.

⁷⁰ WESTBROOK (ed.). *Property and the Family*, p. 72.

⁷¹ Dt 25,7–10 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, pp. 285–286; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

undoubtedly primarily to implement a levirate marriage, the option of avoiding it was not easy for the parties involved and certainly not pleasant. The act of refusal itself (referred to by the term *halizah*) required a public demonstration of refusal on the side of the man before the highest local authority, and at the same time it meant undergoing a humiliating process in which they were publicly shamed. In order for the person in question to undergo such a ritual, they probably had to be very strongly motivated, and it can be assumed that the *halizah* was used only in cases of necessity, which certainly corresponded to the original intention when established. The overall style of the text, as well as the course of the refusal of the levirate marriage itself,⁷² is at first glance designed to be as unpleasant and humiliating as possible for the man who refuses to marry, in particular the part where the widow takes off man's shoe,⁷³ spits in their face, and utters a prescribed formula. According to some interpretations, the procedure itself was so unpleasant that the man in question preferred to enter into a levirate marriage to avoid the ceremony.⁷⁴ If the *halizah* ceremony was performed, the obligation to enter into a levirate marriage was definitively abolished and the woman was legally free.

5. Final Comparison

In connection with the above, it should be added that some authors consider the cited biblical sources regarding levirate marriage to be developmental stages of levirate marriage. According to them, its oldest type is represented by the story of Judah and Tamar, the fact they derive from the broader form of levirate marriage, which applied not only to brothers-in-law, but also to other male relatives. They consider the provisions of the Deuteronomy to represent the next phase, and the story of Ruth and Boaz to be the youngest, according to which the levirate marriage is essentially only recommended and no longer carries the threat of the stigma of shame.⁷⁵ If we accept the hypothesis that the institute of levirate marriage was adopted into Hebrew society and its law from the Hittite law, this theory seems logical, also based on expanded circle of candidates for the implementation of levirate marriage, which is also found in Hittite version. On the contrary, the theory about the “most modern” biblical version of levirate marriage captured in the story of Ruth and Boaz does not seem very likely, as *halizah*, regardless of its dishonorable procedure, did not disappear in biblical times; on the contrary, it exists in the same unchanged form to this day. The story of Ruth and Boaz also represents a very unusual kind of levirate marriage, as

⁷² The ceremony procedure is described by for example GREENSTONE, J. H. *Halizah*. In: *JewishEncyclopedia.com. The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyklopedia* [online]. 2021 [cit. 2024-11-11]. Available at: <<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7105-halizah>>.

⁷³ According to some authors, a shoe shall represent a kind of embodiment of the deceased person's property, and taking it off means the waiver of such ownership. More on this issue as well as more details on the importance of shoe in the Bible CHINITZ, J. *The Role of the Shoe in the Bible. Jewish Bible Quarterly*, 2007, Vol. 35, No. 1. In: *Jewish Bible Quarterly* [online]. 2022 [cit. 2024-11-11]. Available at: <http://jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/351/351_shoe2.pdf>, pp. 41–46.

⁷⁴ With regard to this issue compare MAIMONIDES, M. *The Guide for the Perplexed*. Ed. FRIEDLÄNDER, M. 2nd edition. London: George Routledge & Sons – New York: E. P. Dutton & Co, 1904. In: *Seforim* [online]. 5. 9. 2004 [cit. 2024-11-11]. Available at: <http://www.teachittome.com/seforim2/seforim/the_guide_for_the_perplexed.pdf>.

⁷⁵ For example in WEISBERG, D. E., *Levirate Marriage and the Family in Ancient Judaism*. Waltham – Hanover – London – Lebanon (NH): Brandeis University Press, 2009, p. 33.

Boaz does not meet the requirement of “kinship” for levirate marriage, even in its broader Hittite form. On the contrary, I believe that it can be understood as ultimate confirmation of correctness of the levirate marriage as such, or rather of its purpose – here too the family and family property were preserved, and if Boaz did so on his own initiative, then all the more so should those required to do so by the provisions of the Deuteronomy. Unfortunately, other parts of the Bible mention the levirate marriage very laconically, and literature from the period of the Second Temple practically does not mention it at all. The issue of levirate marriage is only further developed in later rabbinic literature.

To fully understand the obligation to enter into a levirate marriage, it is necessary to emphasize again that in Hebrew society we find a strict prohibition on marriages amongst relatives, not only in blood line, but also in the case of kinship established by marriage: “You shall not uncover the nakedness of your father, which is the nakedness of your mother; she is your mother, you shall not uncover her nakedness. You shall not uncover the nakedness of your father’s wife; it is your father’s nakedness. (...) You shall not uncover the nakedness of your father’s wife’s daughter, (...). You shall not uncover the nakedness of your daughter-in-law; (...) You shall not uncover the nakedness of your brother’s wife; (...).”⁷⁶ The punishment for violating these rules was excommunication from society: “For everyone who does any of these abominations, the persons who do them shall be cut off from among their people.”⁷⁷ As already mentioned in the previous section, such unions were strictly forbidden even by the Hittites: “If a man sins with his stepmother, (there shall be) no punishment; but if his father is alive, (it is) an abomination.”⁷⁸ “If a man sleeps with the wife of his brother, and his brother is alive, it is an abomination. If a man has taken a free women and also has intercourse with her daughter, it is an abomination. If he has taken her daughter and then has intercourse with her mother or her sister, it is an abomination.”⁷⁹ The punishment for breaking the rules in the Hebrew society is excommunication, a punishment considered comparable to the death penalty in the ancient world.⁸⁰ In the case of the Hittite society, the authors of translations of their legal provision also completely agree regarding the issue of capital punishment.⁸¹ This theory is also confirmed by another

⁷⁶ Lv 18, 6–18 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 2*, pp. 299–300; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

⁷⁷ Lv 18, 29 in: BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 2*, p. 300; PACKER, J. I. et al. (přel.), *op. cit.*

⁷⁸ Section 190 of the Hittite Laws, in: NEUFELD (ed.). *The Hittite Laws*, p. 54.

⁷⁹ Section 195 of the Hittite Laws, in: NEUFELD (ed.). *The Hittite Laws*, p. 56.

⁸⁰ The author also addressed the issue of impact of excommunication sentence on the convict’s subsequent life in UHLÍŘOVÁ, M., Punishments Connected with Person of Offender in Selected Countries of Ancient World. *Journal on European History of Law*, 2011, Vol. 2, No. 2, pp. 108–109.

⁸¹ In the translation by Bedřich Hrozný and the above-quoted translation by Ephraïm Neufeld, the punishment is not directly defined, or rather Bedřich Hrozný translates it as “punition (a lieu)”, i.e. “the punishment will apply”, and Ephraïm Neufeld quotes the version “(it is) an abomination”. Albrecht Goetze in his translation then clearly speaks about the capital punishment: “it is a capital crime”. Section 189 of the Hittite Laws, in: HROZNÝ (ed.), *op. cit.*, p. 147; NEUFELD (ed.). *The Hittite Laws*, p. 54; GOETZE, A. (ed.). *The Hittite Laws*. In: PRICHARD, J. B. (ed.). *Ancient Near Eastern Texts, Relating to the Old Testament*. 3rd edition. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1992, p. 196. The original text includes the Hittite expression *hu-u-ur-ki-il*, which translates to abomination, horror, or indignation. Even without an explicit establishment of punishment, according to Ephraïm Neufeld, the use of this expression in a legal provision had the meaning of the capital punishment. NEUFELD (ed.). *The Hittite Laws*, p. 189.

Hittite source – excerpts from a treaty concluded between the Hittite king Suppiluliuma I of Hatti and the king Huqqana of Hayasa, where the King Huqqana is strongly advised about Hittite morality: “But for Hatti it is an important custom that a brother does not take his sister or female cousin (sexually). It is not permitted. In Hatti whoever commits such an act does not remain alive but is put to death here. (...) And if on occasion a sister of your wife, or the wife of a brother, or a female cousin comes to you, give her something to eat and drink. Both of you eat, drink, and make merry! But you shall not desire to take her (sexually). It is not permitted, and people are put to death as a result of that act.”⁸² In both the Hittite and the Hebrew societies, it was possible to overcome the above obstacle in the case of levirate marriage, when a strict prohibition actually turned into a legal obligation. Thus, Hittite and Hebrew family law indeed showed a great degree of identical elements,⁸³ actually too great for us to be able to convincingly claim that their development took place in complete isolation without any connection and that the resulting similarity is merely coincidental.

Despite the common basis, it is clear that even though the Hebrews incorporated levirate marriage into their legal system, they did not follow exactly the same path as the Hittites. The differences occurring in the application of this institute are based on the overall differences in the organization of both societies as such, primarily on the very close connection of houses in the Hebrew society, when these units together formed a significant social and economic unity. Nevertheless, in both cases – that is, for both nations – it can be said that the opinion regarding the importance of levirate marriage as a material security for widows no longer fully holds true for either of them. Although the other reasons mentioned here also played a role in the application of levirate marriage (preserving the family line, economic security for the widow), it can be summarized that both the Hittites and the Hebrews introduced the institution of levirate marriage into their legal systems for the same purpose, i.e. primarily to maintain economic values in a single entity within the man’s family.

While the Hittite Empire collapsed too soon for us to be able to follow the further development of the levirate marriage or its abolition, in the case of the Hebrews, and subsequently Jewish law, the situation is completely different. As a part of the Torah, the levirate marriage is an irrevocable and unchangeable provision and is therefore an integral part of Jewish law to this day. The ancient institute reflecting the needs of a house-based society became increasingly problematic over time and continues to cause disputes and controversy to this day.

⁸² Articles 25 and 26 of the Treaty between Suppiluliuma I of Hatti and Huqqana of Hayasa, in: BECK-MAN, G. (ed.). *Hittite Diplomatic Texts. SBL Writings from the Ancient World Series Volume 7*. 2nd edition. Atlanta: Scholars Press, 1999, pp. 31–32.

⁸³ Another example could be the assessment of rape, where for both nations the place where the violence occurred was crucial to the issue of criminal liability of a woman. In both legal systems, if the crime occurred in a house or in a city, then, given that the person in question could have called for help, the death penalty was imposed on both. On the contrary, if the crime occurred in a field or in the mountains, i.e. outside a house or city, only the man was to be punished with death. Compare Dt 22,13–23,1 (BIČ et al. (trans.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Svazek 3*, pp. 272–273) and Section 197 of the Hittite Laws (in GOETZE (ed.), *op. cit.*, p. 196).

Aplikace právního institutu výměnku od poloviny 18. do poloviny 19. století zvláště na příkladu vesnice Lochenice z královéhradeckého panství

Jan Satranský

Historický ústav, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové

E-mail: jan.satransky@uhk.cz

Application of the Legal Institution of “Výměnek” (Retirement Contract) from the Mid-18th to the Mid-19th Century: A Case Study of Lochenice in the Hradec Králové Estate

Abstract:

The case study aims to present a set of findings that elucidate the practice, form, and aspects of the legal institution výměnek (das Ausgedinge; retirement contract) as a form of social and material support for elderly people in the villages of the Hradec Králové estate from the mid-18th to the mid-19th century, based on an analysis of available source material. Special attention is given to the village of Lochenice, which was selected as a model village for the study. The text outlines, among other things, the age at which individuals entered into a výměnek, its extent on different types of peasant homesteads, as well as some specifics in its provision or enjoyment. For context, in addition to the main issue, a general description of inheritance law and the practices surrounding changes in property ownership at that time is also provided.

Keywords: retirement contract; old age provision; rural area; Hradec Králové; Bohemia

Klíčová slova: výměnek; transfer majetkový; venkov; Hradec Králové; Čechy

DOI: 10.14712/2464689X.2025.18

Financování: Tato studie je výsledkem Specifického výzkumu s názvem Venkovská společnost v období 17. až 19. století na příkladu vesnic královéhradeckého městského panství, financovaným Filozofickou fakultou Univerzity Hradec Králové v roce 2024.

Úvod

Problematika životního cyklu příslušníků raně novověkého venkovského lidu¹ se těší zájmu historiků již po řadu desetiletí, a to jak v tuzemsku, tak v zahraničí. Závěry výzkumů, zaměřených na podobu a různé aspekty raně novověké venkovské společnosti jsou předkládány především ve formě příspěvků, které se věnují této problematice ve vymezeném geografickém či sociálním celku.² Vedle toho je nutné zmínit výzkumy, které se soustředí na detailnější analýzu konkrétní životní fáze, typicky dětství a dospívání,³ produktivní období, resp. aktivní úlohu jedince ve společenských a ekonomických procesech,⁴ méně poté na závěrečné období života, kdy se jedinec stává ekonomicky závislým na ostatních členech rodiny, resp. společnosti.⁵ Badatelé svou pozornost případně obrací např. na přechody mezi fázemi, které mohou být determinovány mj. nabytím či postoupením majetku.⁶

- ¹ GRULICH, J. Venkovan. In: BŮŽEK, V. – KRÁL, P. (eds.). *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo, 2007, s. 166.
- ² PETRÁŇ, J. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2011; VELKOVÁ, A. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?* Praha: Historický ústav AV ČR, 2009; PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století: Osud, nebo volba?* Praha: Togga, 2015; GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Filozofická fakulta, 2008; v intencích dějin rodiny např. GONZÁLEZ, F. G. – BELTRÁN, J. M. G. Families and social trajectories. Some research results from south-central Spain, 18th–19th Centuries. In: JIMENEZ, F. Ch. (ed.). *Changing Social Environments in Spain, New Solidarities and Hierarchical Breakdown (16th–20th Centuries)*. Berlin: Peter Lang, 2023, s. 97–138; SARTI, R. Rural Servants: The Italian case in comparative perspective (16th–20th Centuries). *Mundo Agrario*, 2017, Vol. 18, Núm. 39, e065; SZOLTYSEK, M. Central European household and family systems, and the ‘Hajnal–Mitterauer’ line: The parish of Bujakow (18th–19th Centuries). *The History of the Family*, 2007, Vol. 12, Issue 1, s. 19–42.
- ³ Z českého prostředí nově např. LENDEROVÁ, M. (ed.). *Velké dějiny země Koruny české – Dětství*. Praha: Paseka, 2021; SLOVÁKOVÁ, V. *Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství*. Brno: Matice moravská, 2023; NEKVAPIL, L. *Čelední služba v Čechách v raném novověku: právní, sociální a ekonomické aspekty*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2020. Dále srov. např. SZOLTYSEK, M. Life-cycle service and family systems in the rural countryside: a lesson from historical East-Central Europe. *Annales de Démographie Historique*, 2009, Vol. 117, No. 1, s. 53–94; FERTIG, Ch. Rural Servants in Eighteenth-Century Münsterland, Northwestern Germany: Households, Families and Servants in the Countryside. In: WHITLLE, J. (ed.). *Servants in Rural Europe 1400–1900*. Woodbridge: Boydell and Brewer, 2017, s. 131–148.
- ⁴ Např. ZEITLHOFFER, H. *Besitzwechsel und sozialer Wandel: Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald, 1640–1840*. Wien: Böhlau 2014.
- ⁵ Problematiku zabezpečení rodinných příslušníků starší generace na venkově i ve městech v celoevropském kontextu uvádí např. PIONTEK, A. – VOIGT, M. Alter(n) im Europa der Frühmoderne. In: PELIZÄUS-HOFFMEISTER, H. (ed.). *Der ungewisse Lebensabend? Alter(n) und Altersbilder aus der Perspektive von (Un-) Sicherheit im historischen und kulturellen Vergleich*. Wiesbaden: Springer VS Wiesbaden, 2014, s. 107–128; TROYANSKY, D. The Eighteenth Century. In: THANE, P. (ed.) *The Long History of Old Age*. London: Thames and Hudson, 2005, s. 175–210.
- ⁶ Výběrově GRULICH, J. – SKOŘEPOVÁ, M. Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém. *Český časopis historický*, 2015, roč. 113, č. 1, s. 50–75; NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Š. Mezigenerační transfer majetku v protoindustrialní oblasti severovýchodních Čech v 18. a první polovině 19. století. In: *Východočeský sborník historický* 33, Pardubice: Východočeské muzeum v Pardubicích, 2018, s. 29–53; SIMON, K. Szülöi betegség – gyermek gondoskodás. Idősgondozás a 18. századi Óbudán az eltartási szerződésnek tükrében. *Korall*, 2020, Vol. 82, s. 79–101; FERTIG, Ch. Stem families in rural northwestern Germany? Family systems, intergenerational relations and family contracts. *The History of The Family*, 2018, Vol. 23, No. 2, s. 196–217; SCHMIDT, A.

V tomto textu bude v rámci životního cyklu pozornost zaměřena na jeden z aspektů závěrečné fáze života člověka v intencích sociálních a hospodářských dějin, tedy na praktické provádění právního institutu výměnku ve venkovském prostoru, který reprezentují venkovské oblasti královéhradeckého městského panství v období druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století. Na území hradeckého panství nebyla problematika věnována takřka žádná pozornost a v kontextu stavu bádání v rámci domácí historiografie si důkladnější zpracování rovněž zaslouží jednotlivé části uzavíraných zabezpečení, jelikož praktické provádění výměnků zůstává až na několik výjimek také stranou zájmu.

Výměnek ve své původní formě představoval zabezpečení odstupujícího držitele nemovitosti či dalších příslušníků starší generace, kterým se zajišťovala výživa a ostatní potřeby těchto osob.⁷ Předměty výzkumu tak budou především aspekty délky trvání a kvantity poskytovaného hmotného zabezpečení napříč tehdejší venkovskou sociální stratifikací, jež je v českých zemích v souvislosti s držbou nemovitostí obecně reprezentována třemi skupinami obyvatelstva – sedláky, chalupníky a zahradníky/baráčníky.⁸ Ačkoli je problematika zabezpečení starých osob v řadě prací zaměřených na sociální a hospodářské dějiny konstatována, její hlubší popis většinou abscentuje. Podobně se autoři méně věnují některým specifickým výměnkářským zabezpečení, která sice mohou být dána lokálními okolnostmi, jejich existenci je ale třeba reflektovat. Jedním z cílů tohoto textu je zachytit řadu různých aspektů odváděných výměnků, které lze dále komparovat s již předloženými poznatky. Záměrem je také uvést a rozšířit množství doposud uváděných konkrétních výměnkářských požitků, které se vyskytují ve smluvních ujednáních, s jejich následnou kvantifikací a komparací se závěry dalších badatelů.

Pramenná základna, metody, dosavadní výzkum

Východisko pro studium podoby výměnkářských zabezpečení na královéhradeckém městském panství představují gruntovní knihy, kde výměnky tvoří části jednotlivých trhových smluv, kterými byl po změně držby nový držitel povinen zajistit výživu a další potřeby odstupujícího hospodáře, jenž se transferem nemovitostí stal výměnkářem. Existence výměnku je v Čechách doložena již v první polovině 15. století a počet písemných dokladů roste od 17. století úměrně s rozšířením gruntovních knih.⁹ Do poloviny 18. století

Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580–1750. *The History of the Family*, 2007, Vol. 12, s. 268–281; DRIBE, M. – LUNDH, Ch. Retirement as a strategy for land transmission: a microstudy of pre-industrial rural Sweden. *Continuity and Change*, 2005, Vol. 20, No. 2, s. 165–191; LÜNNEMANN, V. Familialer Besitztransfer und Geschwisterbeziehungen in zwei westfälischen Gemeinden (19. Jahrhundert). *Historical Social Research*, 2005, Vol. 30, No. 3, s. 31–48; HELD, T. Rural Retirement Arrangements in Seventeenth- to Nineteenth-century Austria: A Cross-community Analysis. *Journal of Family History*, 1982, Vol. 7, No. 3, s. 227–254.

⁷ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 274. Vhodné je zmínit homonymii slova „výměnek“, jež představuje jak právní institut, který je předmětem výzkumu této studie, tak stavební objekt v rámci usedlosti sloužící k ubytování osob, jimž bylo zabezpečení odváděno, a také pojmenování konkrétního smluvně domluveného požitku, např. ve smyslu obdělávání výměnku (= pole) či výraz „vějmenice“ (= výměnkářova světnice). K tomu srov. VAŘEKA, J. – FROLEC, V. *Lidová architektura. Encyklopedie. Druhé, přepracované vydání*. Praha: Grada 2007, s. 341–342; STOKLAS, E. Korenda. *Český lid*, 1926, roč. 26, s. 288; KUBÍN, Josef. *Z české dialektologie. Listy filologické*, 1900, roč. 27, č. 5, s. 364.

⁸ Srov. např. ČADKOVÁ, I. – ZAHRADNÍKOVÁ, M. (eds.). *Berní rula, svazek 15, Kraj Hradecký IV*. Praha: Národní archiv, 2011; GRULICH, *Populační vývoj*, s. 99.

⁹ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 276.

si odstupující hospodář pro sebe často vymíňoval kvalitativně nejlepší polnosti, dobytek a ovocné stromy a dále množství obilí, zeleniny, ovoce či peněz. Mezi další povinnosti nového hospodáře patřilo v rámci změny držby mj. vyplácení podílníků a poskytnutí výpravy a výbavy, nemluvě o závazcích vůči vrchnosti či církvi. Uvedené aspekty nabytí gruntu nadměrně ztěžovaly živobytí novým hospodářům, proto se od padesátých let 18. století lze setkat se snahami, které poukazovaly na negativní vliv rozsáhlých a objemných výměnků.¹⁰ V následujících desetiletích byla vydána další nařízení, která formu výměnku upravovala.¹¹ Například po nařízení z roku 1833 nemohlo být pro výměnkáře od usedlosti odděleno pole, v zápisech se tak objevuje konkrétnější zápis požadovaných plodin, respektive úrody.¹²

Gros poznání problematiky výměnku ve vesnicích v majetku města Hradec Králové během 18. a 19. století přináší především dochované gruntovní knihy, které evidují vlastnické změny při nemovitostech, a také knihy závětí z let 1792–1827, kde lze občas na zabezpečení pro pozůstalou choť narazit.¹³ Na rozdíl od jiných oblastí Čech či Moravy limituje výzkum problematiky dochovaná pramenná základna, jelikož hradecký městský archiv obsahuje gruntovní knihy městských vesnic založené většinou až v roce 1770.¹⁴ Výjimku tvoří dvě gruntovní knihy, jež evidují změny držby v několika městských vsích přibližně od 80. let 17. století,¹⁵ avšak zde zapsané trhové smlouvy obsahují výměnek pouze v malé míře, proto je vhodné komplexní výzkum výměnků ve vesnicích hradeckého městského panství provádět až v období druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století.

Problematika bude excerpcí a analýzou trhových smluv přiblížena na příkladu vesnice Lochenice, která byla vybrána jako reprezentativní sídelní jednotka v rámci celého panství, které se vyznačovalo hegemonií v oblasti profesního zaměření obyvatelstva, orientovaného výhradně na zemědělství. Pro dostatečnou kontextualizaci a též ilustraci některých aspektů problematiky právního institutu výměnku (nejen) v rámci panství jsou však využívány také gruntovní knihy ostatních vesnic. Takto orientovaný mikrohistorický přístup

¹⁰ VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), A. Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav). *Historická demografie*, 1997, roč. 21, s. 99–100; SEDLÁČEK, J. Právo výměnku v dějinném vývoji, *Věstník české akademie zemědělské* (dále jen VČAZ), 1943, roč. 19, č. 1–2, s. 101–104, zde 102–103.

¹¹ SEDLÁČEK, J. Vývoj právních předpisů o selských usedlostech v Čechách a na Moravě od polovice XVIII. století. *Právní praxe*, 1944–1946, roč. 9, č. 4, s. 129. Příslušná nařízení shrnuje KAREŠ, M. *Právní postavení poddaného na smířickém panství ve světle pozemkových knih z let 1590 až 1848*. Rigorózní práce na Katedře právních dějin PF UK, Praha, 2013, s. 56–57.

¹² NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Š. *Protoindustriální společnost. Populační vývoj a majetkový transfer v protoindustriální oblasti severovýchodních Čech v 18. a 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019, s. 265.

¹³ SOKA Hradec Králové (dále jen SOKA HK), fond Archiv města Hradec Králové (dále jen AMHK), inv. č. 423, kn. č. 134, Liber testamentorum I. 1792–1812; inv. č. 424, kn. č. 135, Liber testamentorum II. 1812–1827.

¹⁴ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, Kniha gruntovní obce Lochenice 1770–1879; inv. č. 467, kn. č. 178, Kniha gruntovní obce Plačiv, Vlčkovice a Březhradu 1770–1876; inv. č. 468, kn. č. 179, Kniha gruntovní obce Plotiště nad Labem 1770–1882; inv. č. 469, kn. č. 180, Kniha gruntovní 1829–1883; inv. č. 470, kn. č. 181, Kniha gruntovní obce Předměřice nad Labem 1770–1878; inv. č. 473, kn. č. 184, Kniha gruntovní obce Třebeš a Roudnička 1770–1882; inv. č. 474, kn. č. 185, Kniha gruntovní obce Všestary 1770–1877.

¹⁵ SOKA HK, AMHK, inv. č. 471, kn. č. 182, Registra obce Roudničky, Kluků, Lhoty pod Strání a Malšové Lhoty 1705–1774; inv. č. 472, kn. č. 182, Kniha gruntovní obce Roudničky, Kluků a Lhoty pod Strání.

umožňuje zachytit řadu různých aspektů problematiky, které v závěrech jiných výzkumů nemusí být reflektovány.

Ačkoli právní institut výměnku představuje rozšířenou a poměrně známou součást procesu změny držby majetku, stále zůstává poněkud stranou zájmu českých historiků.¹⁶ Zvýšenou pozornost problematice nejprve věnovali autoři a autorky krásné literatury – např. Vítězslav Hálek, Karel Václav Rais či Gabriela Preissová ve svých povídkách poukazovali na některé negativní aspekty tohoto institutu, které lze generalizovat jako mezigenerační konflikty.¹⁷ Na přelomu 19. a 20. století vznikly v souvislosti s rozvojem sociálního pojištění příspěvky, které na výměnek nahlížely mj. právní optikou a řešily otázku jeho zachování či náhrady. Zmínit lze např. Cyrila Horáčka, jenž se ve své agrárně-politické úvaze věnoval též historicko-sociálním aspektům výměnku.¹⁸ Otázka zachování a budoucího vývoje výměnku v tomto období rezonovala také např. na schůzích komise pro záležitosti zemědělské Sněmu království českého.¹⁹

¹⁶ K problematice dědického práva a transferu majetku srov. např. GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 50–75; NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Mezigenerační transfer*, s. 29–53.

¹⁷ HÁLEK, V. *Sebrané spisy Vítězslava Háleka. Na vejínku*. Praha: B. Kočí, 1906, s. 346–396; RAIS, K. V. *Výminkáři*. Praha: Odeon 1976; k vykreslení výměnkářů v Raisově díle srov. DRESLER, V. Rodina pilířem K. V. Raisova selství. *VČAZ*, 1942, roč. 18, č. 1–2, s. 65–66. Dále BENEŠ TŘEBÍZSKÝ, V. Výměnkáři. In: *Sedm zapomenutých*. Praha: Týdeník Naše rodina, 1972; PREISSOVÁ, G. *Nové obrázky a črty. Nesmrtelný, Mušky, Stařeček Klůčka, Na jahodách, Na prvním schůdku*. Praha – Opava: Fr. Sláma, 1893, s. 3–23 a 32–92; k tomu srov. HRUBÝ, J. Nové obrázky a črty Gabriely Preissové. *Národní listy*, 21. 7. 1893, roč. 33, č. 200, s. 4–5; ANDRLÍK, F. J. *Povídky z výměnku*. Písek: Jaroslav Burian, 1900; PITTNEROVÁ, V. *Na výměnku*. Olomouc: R. Promberger, 1922; v performativním umění poté ŠLECHTA, J. E. *Hospodář a výměnkář. Obraz ze života o čtyřech jednáních*. Praha: Knapp, 1900. O soužití v domácnosti se zmiňuje též VOLF, J. *Z pamětí starého českého sedláka*. Hradec Králové: Kulturní komise krajské organizace zemědělského a malorolnického lidu v Hradci Králové, 1932, s. 14; ŠTĚTINA, V. Zařízení domácnosti ze Žinkovska. *Český lid*, 1911, roč. 20, č. 6, s. 302.

¹⁸ HORÁČEK, C. *Výminek. Úvaha agrárně politická*. Praha: Josef Pelcl, 1900. Později též MAREK, J. *Naléhavé potřeby československého lidu zemědělského*. Praha: Jednota českých střadálů, 1926, s. 17–26; MOŽUTA, J. *Výměnkářská otázka: sociálně právní úvaha se zvláštním zřetelem na osnovu občanského zákona*. Praha: Klub právníků při Republikánské straně zemědělského a malorolnického lidu, 1936.

¹⁹ Její zprávu na schůzi 1. března 1907 přednesl Karel Viškovský, který v návrhu žádal „uložití zemskému výboru království Českého, aby vyšetřil poměry výměnkářské v království Českém hledě ku počtu obyvatelstva rolnického a v poměru k počtu selských usedlostí, výši katastrálního výnosu a čistého výnosu“. K návrhu se dále přihlásil o slovo František Blahovec, jenž mj. uvedl, že, jak před dvěma roky zjistil na schůzi zemědělců v Malenicích u Volyně, v otázce řešení výměnkářské otázky existují mezi rolníky dvě názorové skupiny – „Jedni pravili, že výměnek jest velkým břemenem, jest příčinou mnohých soudů, a že bude výhodnější, aby se dobře anebo alespoň lépe hospodařilo tak, aby mohlo býti zavedeno starobní pojišťování pro stav rolnický. Druzí namítali, že jsou spokojeni s dnešním stavem, že zavedení nové renty, nového placení starobního pojišťování by musilo býti nucené, že by bylo břemenem a omezováním svobody. Ano, jeden pravil ‚Kdo má platit, z čeho má platit, od které doby se mají platit tyto prémiové sazby na výměnek?‘ A pravili, že zásada nucenosti předpokládá ohromnou organizaci a rozvětvený aparát úřednictva. Jiní pravili ‚Ti páni chtějí pojišťování, abychom byli v jejich klepetech. My chceme, abychom se vrátili ku přirozenému způsobu žiti na našem selském statku.‘“ Blahovec posléze konstatoval, že vyřešení problematického postavení výměnkářů by bylo možné odstraněním vad právního institutu výměnku zákonodárnou a správní cestou s jeho následným zrušením a nahrazením starobním pojištěním současně s úpravou dědického práva. (Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky, Digitální repozitář, Stenoprotokol 37. schůze Sněmu království Českého dne 1. března 1907, vystoupení posl. Viškovského a Blahovce [cit. 2024-09-27]. Dostupné na <<https://www.psp.cz/eknih/1901skc/2/stenprot/037schuz/s037005.htm>>). Snahy o reformu nástupnické praxe ukončil nástup komunistické diktatury a postupné nahrazování výměnku penzí, což vedlo k jeho formálnímu zrušení v roce 1964. (GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná*

V období první republiky byla v historiografii problematika výměnku zkoumána dalšími badateli – např. Jan Koupal věnoval pozornost aspektům změny držby v prostoru jižních Čech především v 18. a 19. století,²⁰ Antonín Morávek doplnil historickou topografií nemyčevských usedlostí o desítky výměnků spolu s jejich rámcovým zhodnocením.²¹ Roku 1943 vyšlo několik příspěvků věnujících se problematice zabezpečení starých hospodářů ve Věstníku české akademie zemědělské, kde byl výměnek v různých obdobích přiblížen z několika hledisek.²² Vladimír Procházka se v šedesátých letech minulého století zabýval výměnkem jak z hlediska jeho obsahu,²³ tak jeho obecnými znaky a podobami na celém území Čech v 16. a 17. století.²⁴ Pozici výměnkářů a jejich zabezpečení ve vesnicích západního Podkrkonoší zkoumala Jarmila Šťastná,²⁵ generalizující závěry v oblasti kvantifikace výměnkářských požitků předložil v témže období také Jaroslav Honc.²⁶ V posledních desetiletích přispěla velmi cennými poznatky ke studiu problematiky Alice Velková, jež prozkoumala podobu instituce výměnku v 18. a 19. století na Plzeňsku.²⁷ Území jižních Čech z hlediska populačního vývoje a životního cyklu obyvatelstva se zřetelem na výměnek v 17. a 18. století podrobil výzkumu např. Josef Grulich.²⁸ Zmínit lze také práce Dany Štefanové, která zkoumala příbuzenské vztahy a aspekty majetkového transferu na severu

kontinuita, s. 53; srov. SCHUSTEROVÁ, M. Reservatum rusticum neboli výměnek v českém právním řádu. In: VOJÁČEK, L. – TAUCHEN, J. – SCHELLE, K. (eds.). *Proměny soukromého práva. Sborník příspěvků z konference ke 200. výročí vydání ABGB*. Brno: Masarykova univerzita, 2011, s. 148–157.)

²⁰ KOUPAL, J. Selský grunt, odkaz a výměnek (z jižních Čech). *Český lid*, 1930, roč. 30, č. 7, s. 241–247; FLORIÁN, Č. O výměnku na panství chrudimském okolo r. 1700. *Časopis pro dějiny venkova*, 1923, roč. 32, s. 109–112.

²¹ MORÁVEK, A. *Dějiny obce Nemyčevsi*, I/2, Praha: Obec Nemyčev, 1931, s. 173 a 242–409.

²² Již uváděný SEDLÁČEK, *Právo*, s. 101–104; dále MOŽUTA, J. Praktické provádění výměnku a nástupnické smlouvy u nás. *VČAZ*, 1943, roč. 19, č. 1–2, s. 104–109; KORANDA, F. Finanční zatížení zemědělců výměnkem. *VČAZ*, 1943, roč. 19, č. 1–2, s. 109–111; JOSÍFEK, J. Pojištění osob samostatně v zemědělství hospodařících a výměnek. *VČAZ*, 1943, roč. 19, č. 1–2, s. 112–115. Dále PETRÝL, J. Výměnek z konce 17. století v pozemkové knize mcelské. *Český lid*, 1947, roč. 34, č. 2, s. 40a.

²³ PROCHÁZKA, V. Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století. *Český lid*, 1962, roč. 49, č. 2, s. 58–62.

²⁴ PROCHÁZKA, V. *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha: Československá akademie věd, 1963, s. 435–452.

²⁵ ŠŤASTNÁ, J. Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší. *Český lid*, 1971, roč. 58, č. 5, s. 283–290.

²⁶ HONC, J. Roční spotřeba žita a chleba v čeledních dávkách, deputátech, výměncích a ve špitálních dávkách v letech 1452–1845. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica I, Studia historica V. Problémy cen, mezí a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století*, 1971, s. 177–210.

²⁷ VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 93–131; VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 274–292.

²⁸ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 339–347. Pro oblast jižních Čech též ZEITLHOFFER, H. Das Ausgedinge am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738. In: *Jihočeský sborník historický LXV*, České Budějovice: Jihočeská společnost pro zachování husitských památek v Táboře, 1996, s. 43–64; Na jihu Čech vznikají také absolventské práce, které se věnují problematice výměnku a jejich závěry mohou posloužit jako komparativní materiál, zmínit lze např. PECKOVÁ, Š. „A poněvadž předešlý výměnkář ještě živ jest...“ *Problematika výměnku na třeboňském panství v 18. století*. Diplomová práce na FF JU, České Budějovice, 2013.

Čech,²⁹ Jiřího Koumara³⁰ nebo Šárky Nekvapil Jiráskové, jež svůj výzkum venkovského obyvatelstva geograficky ukotvila do vsi Stružinec nedaleko Semil.³¹

Problematiku výměnků ve své rodné vsi obecně popsal také Josef Petráň³² či František Kutnar, jenž čtenářům zpřístupnil podobu zabezpečení během 18. století v Mlázovicích na Jičínsku.³³ Z časového hlediska jsou pro tento text méně využitelné výsledky výzkumů Jaroslava Kozlíka a Milady Šulcové, ale jejich existenci je třeba pro další reflexi domácí literatury zmínit. Kozlík se věnoval výměnkářské otázce na Příbramsku na přelomu 19. a 20. století.³⁴ Šulcová prezentovala výsledky dotazníkového šetření poděbradského muzea z roku 1972, které bylo zaměřeno na hospodářskou situaci a společenské postavení výměnkářů od poloviny 19. století do začátku druhé světové války.³⁵ Zahraniční historiografie věnuje studiu výměnku vyšší pozornost – reflexi literatury nedávno uvedl např. Josef Grulich.³⁶ Z recentních příspěvků, které prohlubují dosavadní poznatky, lze zmínit např. sondu Michaela Otterera do životních poměrů výměnkářů na dolnorakouském panství Aspang v letech 1780–1829.³⁷

Sledované území

Vesnice Lochenice se nachází přibližně osm kilometrů severně od města Hradce Králové v úrodné oblasti Polabí a od počátku svého vzniku až do dnešní doby si zachovala zemědělský ráz. Lokalita budoucí vsi přitahovala lidi již v pravěku a předpokládat tak lze

²⁹ Např. ŠTEFANOVÁ, D. *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Kolín nad Rýnem – Výmar – Vídeň: Böhlau, 2009.

³⁰ KOUMAR, J. „Má doplaceno a žádnému nic nedluží.“ Aspekty transakce s poddanskou nemovitostí na mělnickém panství v 17. století. In: *Ústecký sborník historický*, Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2011, č. 1, s. 7–43.

³¹ NEKVA PIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*.

³² PETRÁŇ, J. *Příběh Ouběnic*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 140–142.

³³ KUTNAR, F. Mlázovské grunty a jejich výměnky v 18. století. In: POKORNÁ, M. – BENEŠ, Z. (eds.). *O dějinách, lidu a lidech*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2019, s. 177–195.

³⁴ KOZLÍK, J. Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873–1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram. *Podbrdsko*, 2000, roč. 7, s. 67–136.

³⁵ ŠULCOVÁ, M. Příspěvek ke studiu života výměnkářů. *Český lid*, 1974, roč. 61, č. 2, s. 97–99.

³⁶ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 339–341; VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 274–276.

³⁷ OTTERER, M. Handlungsräume im bäuerlichen Ausgedinge. Übergabsverträge der Herrschaft Aspang 1780–1829. In: LANZINGER, M. (ed.). *Vererben und Erben. Adelige, städtisch-bürgerliche und bäuerliche Kontexte (= Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 76)*. St. Pölten: NÖ Institut für Landeskunde, 2021, s. 141–172; KLVÁNOVÁ, D. *Vdovy na výměnku na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast*. Diplomová práce na FF UPCE, Pardubice, 2023. K městskému prostředí srov. např. ZUIJDERDIJN, J. – OVERLAET, K. Strategies for old age and agency of the elderly in towns in the Low Countries in the Renaissance. *Continuity and change*, 2021, Vol. 36, s. 265–284; PELZL, L. – ZUIJDERDIJN, J. Saving the best for last? Old age retirement among the Urban middle classes in Leiden and Regensburg (c. 1650 – c. 1800). *The History of the Family*, 2022, Vol. 27, No. 2, s. 326–349. Komplexní pohled na historické a kulturní vnímání stáří a procesu stárnutí předložil EHMER, J. Altersbilder und Konzeptionen des Alter(n)s im historisch-kulturellen Vergleich. In: HANK, K. – SCHULZ-NIESWANDT, F. – WAGNER, M. – ZANK, S. (eds.). *Alternforschung. Handbuch für Wissenschaft und Praxis*. Baden-Baden: Nomos, 2019, s. 21–48; EHMER, J. Das Alter Geschichte und Geschichtswissenschaft. In: STAUDINGER, U. – HÄFNER, H. (eds.). *Was ist Alter(n)?* Berlin – Heidelberg: Springer, 2008, s. 149–172.

snad kontinuální přítomnost lidí po několik tisíc let.³⁸ Ves Lochenice je poprvé zmiňována v roce 1143, kdy pražský biskup Jan věnoval svůj zdejší majetek strahovskému klášteru.³⁹ Během třináctého století ves vlastnil opatovický klášter, ve 14. a 15. století byli majiteli vesnice různí vladykové a nižší šlechtici.⁴⁰ Majetek zde v této době hromadili také hradečtí měšťané⁴¹ a na začátku 15. století ve vsi držela dvůr i královna Žofie, manželka Václava IV.⁴² Roku 1469 Lev Tluksa z Čechtice vesnici, kterou tehdy tvořil mj. jeden poplužní dvůr a šest kmetcích dvorů, prodal městu Hradec Králové.⁴³ Lochenice se staly součástí rozsáhlého městského panství, které před polovinou 16. století zahrnovalo přes 40 vesnic, šest rybníků a obecní lesy. Roku 1547 bylo celé městské panství kvůli podpoře stavovského odboje zkonfiskováno Ferdinandem I., ale již o dva roky později se Lochenice s některými dalšími vesnicemi vrátily do majetku města, aby se ze zdejších finančních dávek mohly vydržovat hradecké kostely a špitály. K další konfiskaci městského dominia došlo po bitvě na Bílé hoře, neboť se Hradečtí přidali na stranu stavů. Od roku 1622 tak byly Lochenice ve správě císařského rychtáře, avšak již roku 1628 ves město získalo zpět a vlastnilo ji až do zániku patrimoniální správy, podobně jako dalších jedenáct vesnic.⁴⁴

Plužina vsi Lochenice byla ve sledovaném období v rámci panství jednou z nejúrodnějších, jak dokládá její bonitní ocenění v tereziánském katastru, kde byla zařazena do druhé bonitní třídy, tedy jako druhá nejkvalitnější na panství.⁴⁵ Vhodné podmínky pro zemědělskou činnost ve sledovaném období umožnila především sprašová terasa v západní části plužiny s převahou hnědozemě a černozemě, kde byly soustředěny polní pozemky, a nivní sediment východně od vsi, kde tok Labe umožnil vznik převažujících lučních pozemků s částečným výskytem polí a lesních porostů.

V souvislosti se zemědělskými možnostmi zdejšího obyvatelstva lze na základě údajů uvedených v záznamech josefského katastru zmínit také procentuální zastoupení tříletého obilního výnosu, který reflektuje kvantitativní zastoupení jednotlivých polních plodin. Premisou je v tomto případě vliv kvality zemědělské půdy na kvantitu hmotného zabezpečení výměnkářů v komparaci s jinými geografickými oblastmi.

³⁸ BUCHVALDEK, M. – ZEMAN, J. *Lochenice. Z archeologických výzkumů na katastru obce*. Praha: Univerzita Karlova, 1990, s. 9.

³⁹ FRIEDRICH, G. (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I*. Praha: Sumptibus comitiorum Regni Bohemiae, 1904, s. 160.

⁴⁰ DOMEČKA, L. – SÁL, F. L. *Královéhradecko. I. dílu 1.–3. část. Místopis soudního okresu královéhradeckého*. Hradec Králové: Sbor pro zpracování a vydání monografie Královéhradecka, 1928, s. 119.

⁴¹ MIKULKA, J. *Dějiny Hradce Králové. Svazek I./1*. Hradec Králové: Nadace Historica, 1996, s. 54.

⁴² SOLAŘ, J. J. N. *Dějepis Hradce Králové nad Labem*. Praha: J. J. SOLAŘ, 1868, s. 626.

⁴³ SOKA HK, AMHK, inv. č. 38.

⁴⁴ MIKULKA, *op. cit.*, s. 198–199, 240; VOJTÍŠKOVÁ, J. Ve víru třicetileté války (1620–1648). In: Kol. autorů. *Hradec Králové*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2017, s. 197–199 a 207–210; BÍLEK, T. V. *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, část druhá*. Praha: J. Otto, 1883, s. 1070.

⁴⁵ CHALUPA, A. – LIŠKOVÁ, M. – NUHLÍČEK, J. – RAJTORAL, F. (eds.). *Tereziánský katastr. Sv. I. Rustikál (kraje A–Ch)*. Praha: Archivní správa Ministerstva vnitra, 1964, s. 252–253.

Tabulka 1: Procentuální zastoupení jednotlivých plodin v rámci tříletého výnosu

	Pšenice	Žito	Ječmen	Oves
Lochenice	14	40	23	23
Panství	11	42	15	32

Právně-historický kontext držby nemovitostí

Poddaní nebyli až do poloviny 19. století plnými vlastníky půdy, nabytím zděděných nemovitostí se stávali pouze jejími uživateli.⁴⁶ Výjimku tvořily jimi vystavěné budovy na užívané půdě, kterými vlastnický disponovali, přičemž k ustanovení plného vlastnického práva na nemovitý majetek došlo až v roce 1848.⁴⁷ V době po třicetileté válce docházelo k obnově dříve opuštěných či poškozených vesnických gruntů, na které se vraceli nebo přicházeli noví uživatelé. V této souvislosti se vrchnosti snažily připoutat své poddané k půdě skrze nákupní držbu, jež hospodářům umožňovala disponovat užívacím právem k nemovitostem.⁴⁸ Zároveň měla držba zakoupené usedlosti hospodáře motivovat k ekonomické prosperitě. Poměr poddaných k půdě byl určován vrchností, která s nimi z právního hlediska uzavírala obligační smlouvu, podle které byli poddaní povinni řádně hospodařit na svěřené půdě a odvádět příslušné finanční a naturální dávky. Vrchnost se na druhou stranu zavázala, že bude poddané chránit, zastupovat a podporovat.⁴⁹

Jedním z dlouhodobých důsledků nákupní držby byla následná držba gruntů z generace na generaci, jež nejen umožnila snadnější výběr daní a dávek, ale také vytvořila pevnější vztah poddaných k rodným usedlostem, pro které představovaly určitou socioekonomickou jistotu.⁵⁰ Josef Grulich si v rámci svého výzkumu všiml zvýšené fluktuace a nestability majetkové držby krátce po konci třicetileté války,⁵¹ související např. s rozpadem systému splácení zakoupených poddanských usedlostí.⁵² Následně se rodová držba na konci

⁴⁶ ŠOUŠA, J. Několik úvah k institutu poddanství a některým dalším právním otázkám z období předosvětského absolutismu. *Právněhistorické studie*, 2017, roč. 47, č. 2, s. 38–40; PEKAŘ, J. *Kniha o Kosti, díl druhý*. Praha: Melantrich, 1935, s. 1.

⁴⁷ SALABA, J. Příspěvky k dějinám selského práva dědického v 17. století. *Český časopis historický*, 1906, roč. 12, s. 192.

⁴⁸ Další možností byla držba nezakoupené nemovitosti, založená na principu požívacího práva. Jako příklad nezakoupených nemovitostí v Lochenicích můžeme uvést místní farní pozemky o 120 strýších, které byly v první polovině 18. století místním hospodářům propůjčeny za určitý nájem odváděný v naturáliích, v tomto případě za třetí mandel. K problematice srov. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 116–121, 127 a 146–147.

⁴⁹ Srov. např. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 150; GRULICH, J. Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku, Vřesecká rychta 1625–1825. In: *Jihočeský sborník historický LXV*, s. 34. Ze starších příspěvků např. TOMÍČEK, A. Něco o postupu selských gruntů. *Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze*, 1904, roč. 12, č. 1, s. 23–26; OLIVA, O. O podílech při prodeji gruntů a některých vrchnostenských příjmech ke konci XVI. a v 1. pol. XVII. století. *Časopis pro dějiny venkova*, 1923, roč. 10, s. 165–167. K problematice nákupního práva srov. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 95–115.

⁵⁰ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 61–62.

⁵¹ Tamtéž, s. 63.

⁵² CHOCHOLÁČ, B. Gruntovní peníze a válka. K majetkovým a finančním poměrům poddaných na Moravě během třicetileté války. In: BALCAROVÁ, J. – KUBŮ, E. – ŠOUŠA, J. (eds.). *Venkov, rolník a válka v Českých zemích a na Slovensku v moderní době*. Praha: Národní zemědělské muzeum, s. p. o., 2017, s. 127.

17. století konsolidovala a docházelo též k převodům usedlostí mezi generacemi v delším časovém horizontu. V průběhu 18. století Grulich popisuje útlum mobility usedlého obyvatelstva a vytvoření dlouhodobého rodového majetku, který se hospodařící jedinec snažil dále rozšířit a na konci svého produktivního období předat potomkům.⁵³

Ačkoli pro oblast Lochenic ve druhé polovině 17. století není k dispozici podrobná evidence změn držby, lze zde Grulichovy poznatky vysledovat. Na selských gruntech kopíruje tento vývoj většina usedlostí – mezi lety 1654⁵⁴–1714⁵⁵ se změnila rodová držba na velké většině těchto gruntů (93 %),⁵⁶ které následně zůstaly v pokrevním držení jednotlivých rodů (60 %),⁵⁷ jak ilustrují údaje z roku 1730⁵⁸ a 1783.⁵⁹ Samotný grunt, v tomto případě v dědičném nájmu, představoval nejen pozemky, ale také obytná a hospodářská stavení, živý a mrtvý inventář spolu s dalším náčiním a náradím, které bylo nezbytné k trvalému fungování usedlostí, stejně jako osivo a obilí k živobytí.⁶⁰

Nejčastěji transfer majetku probíhal v rámci nukleární rodiny, přičemž postoupení usedlosti se mohlo uskutečnit jak *inter vivos*, tak *post mortem*. V místní gruntovní knize byl převod mezi živými nazván „dobrovolné postoupení“, přičemž běžným důvodem k uplatnění tohoto typu transferu byl vysoký věk či slabé zdraví dosavadního hospodáře. Novým vlastníkem se obvykle stával syn, v menší míře, zejména pokud neměl odstupující syna, dcera, respektive zeť. Výši finanční sumy, kterou obvykle tvořil závdavek a splátky podílů a dluhů, ovlivňovaly různé faktory, např. rozloha pozemkové držby⁶¹ nebo rozsah poskytovaného výměnku.⁶²

V osmdesátých letech 18. století došlo ke značným změnám v dosavadní dědické praxi. Zatímco v 17. a 18. století se novým držitelem gruntu běžně stával nejmladší syn, díky kterému se předpokládala delší doba hospodaření původních hospodářů a ujímání jiných usedlostí ostatními potomky, po roce 1787 se na základě patentu z 3. dubna 1787 (č. 658/1787 JGS)⁶³ měli nastupujícími hospodáři stávat nejstarší synové, případně dcery. Patent byl sice po smrti Josefa II. zrušen, ale princip postoupení nemovitosti nejstaršímu synovi, pokud nebylo v otcově poslední vůli rozhodnuto jinak, zůstal zachován v patentu

⁵³ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 63–64; VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 149.

⁵⁴ ČADKOVÁ – ZAHRADNÍKOVÁ, *op. cit.*, s. 273–275.

⁵⁵ NA, Tereziánský katastr, inv. č. 1076, kart. č. 327, Hradec Králové, statek města, Lochenice.

⁵⁶ Rodová držba se změnila na 14 z 15 lochenických selských gruntů.

⁵⁷ Rodová držba se ustálila na 9 z 15 lochenických selských gruntů.

⁵⁸ SOKA HK, AMHK, inv. č. 319, kn. č. 30, První Tereziánský katastr (kontribuční ocenění poddanských vesnic patřících pod město).

⁵⁹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 322, kn. č. 33, Rustikální katastr z roku 1757, 1783, pag. 1–14.

⁶⁰ Srov. KUTNAR, *op. cit.*, s. 186.

⁶¹ Např. roku 1833 bylo lochenické stavení čp. 7 s osmi měřicemi a 4,25 mázliku prodáno za 320 zlatých, v roce 1835 byla tržní hodnota chalupy čp. 98 se šesti strychy půdy (zhruba devět měřic) stanovena na 400 zlatých, kdežto chalupa čp. 94, která disponovala 23 měřicemi a 15 mázliky, byla v roce 1840 prodána za 1200 zlatých. (SOKA HK, Okresní soud Hradec Králové, inv. č. 637, Pozemkové knihy – extrakty, Lochenice, čp. 7, 94 a 98.)

⁶² Srov. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 347.

⁶³ Die Justizgesetzsammlung = Sbírka justičních zákonů, tedy věstník zákonů vydaných mezi lety 1780–1849. Srov. PAUSER, J. Landesfürstliche Gesetzgebung (Policey-, Malefiz- und Landesordnungen. In: PAUSER, J. – SCHEUTZ, M. – WINKELBAUER, T. (eds.). *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*, Ein exemplarisches Handbuch. Wien: Böhlau, 2004, s. 238.

Leopolda II.⁶⁴ z 26. května 1791 (č. 152/1791 JGS), o právě dědickém na selských statcích v Čechách,⁶⁵ který doplňoval a uváděl v platnost patent z 11. května 1786 (č. 548/1786 JGS), o dědické posloupnosti, jenž byl posléze s malou úpravou inkorporován do Všeobecného občanského zákoníku.⁶⁶ Mimo jiné ustanovil, že pokud zůstavitel zemřel bez závěti, jeho majetek připadl nejbližším příbuzným a dědictví se dělilo rovným dílem mezi pozůstalé dědice.⁶⁷

Recepce patentů se mohla v jednotlivých oblastech lišit – zatímco Alice Velková prokázala na Štáhlavsku poměrně rychlou změnu preference dědiců usedlostí, zosobněných nejstaršími syny či dcerami,⁶⁸ jiní badatelé poukázali na pozvolnou recepci zákonných norem, přičemž nástup nejstarších potomků převážil prakticky až v 19. století.⁶⁹ Do vzniku konkrétních právních předpisů platila všeobecná ustanovení vycházející ze sbírek městského práva, Obnoveného zřízení zemského či vrchnostenských nařízení.⁷⁰ Zároveň je vhodné zmínit, že odstupující hospodáři mohli svůj grunt předat komukoli, přičemž zde nezřídka hrála svou roli individuální či rodinná strategie, odlišná v každé domácnosti. V posledním desetiletí 18. století se v oblasti dědické praxe zlepšilo také postavení žen, neboť se od této doby mohly samostatnými držitelkami gruntů stávat i dcery, kdežto v dřívějším období majetek postoupený dceři nabýval zeť. Hospodyňka také měla možnost vlastnické právo na nabytou rodnou usedlost dělit mezi sebe a svého manžela, eventuálně se mohla po svatbě a následném přestěhování stát spolumajitelkou manželovy usedlosti. Toto rozdělení vlastnického práva obvykle zajistilo do manželství přinesené věno, kterým se vyplatily dědické podíly manželových sourozenců. Podobně měly od konce 18. století možnost samostatného hospodaření pozůstalé vdovy, které se následně mohly znovu vdát či předat získanou usedlost některému z potomků.⁷¹ Všeobecný občanský zákoník, vyhlášený

⁶⁴ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 153.

⁶⁵ Tamtéž, s. 154.

⁶⁶ HORÁK, O. – DADUOVÁ, M. – OSINA, P. Czech inheritance law and the significance of tradition. *The Lawyer Quarterly*, 2019, roč. 9, č. 4, s. 333.

⁶⁷ KALOUSEK, J. (ed.). *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXV, Řády selské a instrukce hospodářské 1781–1850*. Praha: Domestikální fond království českého, 1910, s. 309. K problematice srov např. GRULICH, *Poddanská nemovitost*, s. 34–42; GRULICH, J. Dědická praxe a migrace na jihu Čech v 17. a 18. století. *Historický obzor*, 2004, roč. 15, č. 1/2, s. 36–45; SCHELLE, K. Dědické právo ve Všeobecném občanském zákoníku. In: DVOŘÁK, J. – MALÝ, K. a kol. (eds.). *200 let Všeobecného občanského zákoníku*. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2011, s. 492–498; SLAVÍČKOVÁ, P. Právní ochrana sirotek ve Všeobecném občanském zákoníku a starších právních předpisech. In: *200 let Všeobecného občanského zákoníku*, s. 482–491; SLAVÍČKOVÁ, P. „Státek svůj dej komu chceš...“ Právní nároky dětí v rámci dědického řízení v raně novověkém městském prostředí. *Východočeské listy historické*, 2011, roč. 28, s. 5–15; MAUR, E. Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert. *Historická Demografie*, 1996, roč. 20, s. 93–118. Obecněji LIPOVSKI, R. Pozůstalostní agenda v osvěcenském zákonodárství. *Hospodářské dějiny = Economic History*, 2011, roč. 26, č. 1, s. 3–36; LIPOVSKI, R. Vybrané právní aspekty pozůstalostní agendy v době „protoosvěcenské“ (1789/1790–1848). *Hospodářské dějiny = Economic History*, 2011, roč. 26, č. 2, s. 123–153.

⁶⁸ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 64.

⁶⁹ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Mezigenerační transfer*, s. 38. GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 64.

⁷⁰ Extenzivní výklad o vývoji dědického práva a dědických systémech podává VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 150–174.

⁷¹ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 64–65.

patentem z 1. června 1811, rozlišoval trojici dědických titulů – poslední vůli zemřelého, dědickou smlouvu a právně zakotvenou dědickou posloupnost v případě absence poslední vůle či dědické smlouvy.⁷² V této základní podobě zůstalo dědické právo až do konce sledovaného období.

Pokud nemovitosti nabytí nastupující vlastník po smrti rodičů, byla změna držby v gruntovní knize označena jako „dědičné postoupení“. V případě smrti hospodáře přecházela nemovitost do rukou dědice, který mohl být vybrán za hospodářova života či v jeho poslední vůli. Také v tomto případě byl nastupující povinen z prodejní ceny vyplatit spoludědicům podíly, eventuálně uhradit další váznoucí závazky. Obecně se zaplacené částky potvrzovaly kvitancemi, které byly v našem případě zaznamenávány také do gruntovní knihy. Nesplacené pohledávky byly nadále vedeny v příslušném oddíle knihy a zejména v 18. století byl jejich stav ročně aktualizován. Výjimkou nebylo splácení pohledávek z předchozí změny držby.⁷³

V případě úmrtí obou rodičů bez předchozího majetkového převodu nemovitost obvykle nabyli sirotci, které, pokud nebyli plnoletí, zastupoval poručník, jenž je právně zastupoval a byl prozatímním hospodářem. Po dosažení plnoletosti se novým hospodářem stal sirotek, který byl vybrán jako dědic. Funkce poručníka pochopitelně odpadala v případě, že některý ze sirotků byl v době smrti rodičů již zletilý.

Prodejní cena největších lochenických statků se ve druhé polovině 18. století pohybovala obvykle mezi 700–1000 zlatými. Menší selské usedlosti byly postupovány za 300 až 800 zlatých. Chalupnické živnosti většinou otcové synům předávali v obvyklém rozmezí 175–350 zlatých. Baráčnická stavení bez pozemků se prodávala obvykle v rozmezí 50–200 zlatých. V první polovině následujícího století cena nemovitostí stoupla, např. místní velké statky se prodávaly za 3500 až 4000 zlatých, přičemž maximum tvoří částka 10 000 zlatých za statek čp. 77 v roce 1808. U menších selských usedlostí se cena pohybovala mezi 1500–2000 zlatými. V případě chalupnických živností lze za typické považovat rozmezí 800–1200 zlatých, baráčnická stavení byla obvykle prodávána za 200–500 zlatých. Prodejní cena jednotlivých typů usedlostí však byla značně variabilní a nemusela odpovídat reálné hodnotě, neboť odstupující hospodář mohl finanční sumu pro nastupujícího snížit a částka se posléze dělila mezi ostatní nevybyté sourozence podle zásad dědického práva.⁷⁴ Zároveň však mohly být nemovitosti postoupeny za vyšší než reálnou cenu, aby došlo k finančnímu navýšení dědických podílů a rozsahu výměnku.⁷⁵

Aspekty ovlivňující podobu výměnku

Velikost a rozmanitost výměnků ovlivňovalo množství faktorů, které Josef Možuta, ačkoli se věnoval problematice právního institutu výměnku až ve 20. století, vhodně rozdělil do tří skupin, jež je možné uvést i pro předcházející období, neboť reflektují pozadí konečné podoby tehdejších výměnků. Determinovat tak lze geografické a hospodářské faktory (např. velikost usedlosti, hospodářských a obytných místností, poloha pozemků, bonita půdy, oblast, v níž usedlost leží a z ní plynoucí způsob obhospodařování půdy a výnos), sociální faktory (stáří účastníků při převodu nemovitostí, počet a stáří rodinných

⁷² Srov. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 154–155.

⁷³ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 65r–65v; VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 192.

⁷⁴ PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 459–460.

⁷⁵ PETRÁŇ, *Příběh*, s. 142.

príslušníku, zdravotní stav, rodinný stav, vzdelání, mravní a kulturní úroveň, náboženské vyznání) a ekonomické faktory (úspory, dluhy).⁷⁶

V trhových smlouvách, jejichž předmětem byly lochenické selské a chalupnické grundy, většinou nalézáme část právního jednání, která věnuje pozornost výměnku. Analýzou zápisů lze poznat nejen podobu a složení zabezpečení starých hospodářů a hospodyněk, ale také velikost a ekonomickou situaci jednotlivých usedlostí či vztahy mezi nastupujícím a odstupujícím hospodářem. Na selských gruntech, které disponovaly největší pozemkovou držbou a obvykle také nejvyšším počtem kusů chovaného dobytka, pochopitelně docházelo k uzavírání nejobsáhlejších výměnků, což souviselo s nejsilnější ekonomickou pozicí těchto gruntů v komparaci s jinými typy poddanských usedlostí, tedy s chalupnickými a baráčnickými usedlostmi. Výměnek mohl být poskytován oběma odstupujícím manželům, jedné osobě, pokud jeden z manželů zemřel již před postoupením gruntu, jinému členovi rodiny (např. svobodným sourozencům odstupujícího hospodáře⁷⁷ nebo fyzicky či psychicky handicapovaným členům domácnosti),⁷⁸ ale také zcela cizí osobě, jak bude uvedeno dále, nebo nemusel být smluvně domlouván vůbec. Jeho rozsah mohl ovlivnit počet osob, kterým byl odevzdáván, neboť pokud jeden z manželů na výměnku zemřel, mohlo dojít ke zmenšení zabezpečení pozůstalé osoby.⁷⁹ Povinnost plnění výměnkářských závazků zanikala smrtí jejich příjemců či byla časově omezena, a to zejména v případě vdov výměnkářek, které se mohly znovu provdat, eventuálně je mohli zabezpečit další členové rodiny, jak bude později uvedeno.⁸⁰ Poskytování výměnku bylo možné smluvně domluvit také *pro futuro*, například tehdy, kdy se dědicem majetku stalo dítě. Výměnek tak byl odevzdáván až po dosažení věku vhodného k vedení hospodářství.⁸¹

Věk odchodu na výměnek

Průměrný věk odstupujících držitelů usedlosti, resp. dědičných uživatelů nemovitostí, se mezi lety 1770–1850 v Lochenicích pohyboval okolo 60 let a zároveň byl značně variabilní. Často ho mohla ovlivnit fyzická kondice hospodářů, jak dokládá rozmezí 46 až 87 let. Pro určení průměrného věku byly použity vzorky představující ženaté hospodáře postupující svou usedlost za doby jejich života.⁸² Střední hodnota věku při odchodu na výměnek v případě lochenických sedláků a chalupníků kopíruje poznatky Alice Velkové, která zjistila, že muži ve vsi Lhůta na Plzeňsku nastupovali na výměnek průměrně v 58,7 letech.⁸³ Také ve statistických závěrech Josefa Grulichy, jenž zkoumal zabezpečení v oblasti vřesecké rychty, zjistíme, že největší počet hospodářů odešel na výměnek mezi

⁷⁶ MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 105.

⁷⁷ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 341; KUTNAR, *op. cit.*, s. 193; HELD, T. *op. cit.*, s. 232.

⁷⁸ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 573v.

⁷⁹ Srov. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 353–354.

⁸⁰ Srov. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 284. Reflexi literatury k problematice vdovců a vdov podává např. SKOŘEPOVÁ, M. Stereotypy vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti. *Opera historica*, 2011, roč. 15, s. 283–321; SKOŘEPOVÁ, M. Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání). *Historická demografie*, 2011, roč. 35, č. 1, s. 1–31. Problematice vdovství v raném novověku se věnovala např. INGENDAHL, G. *Witwen in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt nad Mohanem: Campus, 2006.

⁸¹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 12v.

⁸² Výjimku tvoří několik baráčníků, v jejichž případech byli do statistiky použiti i ovdovělí muži.

⁸³ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281.

55–59 rokem života.⁸⁴ Diference evidujeme v případě vesnice Stružinec na Semilsku, kde věk hospodářů při odchodu na výměnek činil pouhých 52 let v letech 1700–1787 a 55 let v letech 1788–1849.⁸⁵ Vysoký věk lochenických baráčníků ovlivnil nízký počet do vzorku vhodných trhových smluv, průměrnou hodnotu je tedy třeba brát s určitou rezervou. Dlužno dodat, že odchod starého hospodáře na výměnek automaticky neznamenal jeho pasivní úlohu v rámci hospodářství. Výměnkář mohl větší či menší měrou zasahovat do chodu hospodářství, neměl už však osobní zodpovědnost za jeho vedení, pokud se tedy smluvní strany nedohodly jinak, jak bude uvedeno dále, ale mohl se stát rádcem, pomocníkem či přispěvatelem, pokud mezilidské vztahy na usedlosti dovolovaly, což je ostatně patrné např. při vylíčení postav a jednání výměnkářů v různých Raisových realistických povídkách.⁸⁶

Povinnost odvádění výměnku nepochybně zatěžovala nové hospodáře, její trvání však bylo odlišné v každé domácnosti, kde záleželo především na věku odstupujícího hospodáře. Obvyklé důvody postoupení usedlosti – stáří či nemoc – podle všeho ve skutečnosti mohly souviset především se snahou o zbavení se poddanských povinností, neboť výměnek mohl být bývalým hospodářům odváděn často i několik desetiletí, což ovšem znamenalo další ekonomickou zátěž pro nového hospodáře.⁸⁷ V případě Lochenic zahrnuje časové rozmezí odvádění výměnku jeden rok až 40 let. Průměrně se však jedná o 13,8 let bez rozlišení typů poddanských usedlostí, přičemž medián v tomto případě činí 12 let. S přihlédnutím k době odvádění výměnku v rámci jednotlivých typů usedlostí lze zjistit, že nejdéle bylo zabezpečení poskytováno na selských statcích – průměrně 15,7 let; medián 14,5 let.⁸⁸ Kratší období poté vykazují chalupnické usedlosti (průměr 12,9 let; medián 13 let)⁸⁹ a baráčnická stavení (průměr 11,6 let, medián 8 let).⁹⁰

Zdá se, že jedinými překážkami pro příjem výměnku na poddanských usedlostech v okolnostech jiných, než byla smluvní domluva střídajících se hospodářů na usedlosti, byla buď smrt případného příjemce či příjemců, nebo přílišné zadlužení gruntu, na které v trhové smlouvě poukázala sama vrchnost. Tento případ se vyskytl roku 1768 na vlčkovické selské usedlosti čp. 1, kterou odstupující hospodář Jan Malina „tak dalece zpustil, že stavení na upadnutí jest, anobřž také robotu zasezuje, kontribuce vždy zpátky zůstává, na chléb ani k budoucímu jarnímu setí ničeho nemá, též staré dluhy nevyplácí, nadto více nových [...] přidělal.“⁹¹ Statek byl dán do dražby a postoupen novému držiteli s výměnkem pro Václava Baruška, hospodáře před Malinou,⁹² kterému však pro přílišné zadlužení gruntu nebyl takový nárok přiznán.⁹³

⁸⁴ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 349. Možuta v první polovině 40. let 20. století také uvádí průměrný věk 60 let, srov. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 106.

⁸⁵ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Mezigenerační transfer*, s. 41.

⁸⁶ Srov. DRESLER, *Rodina*, s. 65–66.

⁸⁷ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 53. Autoři zde uvádí období přelomu 19. a 20. století, dlouhotrvající výměnky však evidujeme i v předcházejícím období.

⁸⁸ Určeno na základě kombinace 38 trhových smluv a matričních záznamů zemřelých.

⁸⁹ Určeno na základě kombinace 40 trhových smluv a matričních záznamů zemřelých.

⁹⁰ Určeno na základě kombinace 15 trhových smluv a matričních záznamů zemřelých.

⁹¹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 509r.

⁹² Baruškův výměnek měl být odváděn na základě trhové smlouvy s novým hospodářem Malinou, avšak vzhledem k ekonomické situaci v rámci usedlosti patrně nebyl tento smluvní závazek plněn.

⁹³ SOKA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 510r.

Tabulka 2: Věk odstupujících lochenických hospodářů v letech 1770–1850

	Usedlost a věk		
	Selská	Chalupnická	Baráčnická
Průměr	61	58,7	68
Minimum	49	46	53
Maximum	83	76	87
Výměnkářů	25	18	6

Selské výměnky

Grunty, které byly zatíženy výjezdni robotou, tvořily v Lochenicích od poloviny 18. století nejmenší skupinu poddanských usedlostí. V některých případech se sice nejedná o celé původní statky, nýbrž např. o jejich poloviny, přesto tyto usedlosti řadíme mezi selské grunty, protože podléhaly potažní robotní povinnosti a byly jako selské vedeny (nejen) v gruntovní knize. Odstupující sedlák, jenž většinou v trhové smlouvě uvedl jako důvod postoupení vysoký věk a podlomené zdraví, pročež dále nemohl vést své hospodářství,⁹⁴ po novém hospodáři v rámci výměnku téměř vždy požadoval střechu nad hlavou, jež mohla být poskytnuta ve světnici či upravené místnosti, respektive přímo v domovním stavení,⁹⁵ či v samostatném, odděleném objektu.⁹⁶ Právo bytu a obývání stavení, které mohlo být přesně specifikováno,⁹⁷ doprovázelo zajištění dostatečného množství dřeva k topení, případně k vaření a pečení chleba,⁹⁸ vzácněji k sušení ovoce (v Lochenicích šlo obvykle dva sáhy dřeva ročně),⁹⁹ přičemž se mohlo jednat o otop z konkrétní lokality.¹⁰⁰ Občas výměnkáři požadovali také několik liber svíček, ojediněle otepi loučí či chrástí.¹⁰¹ Pro uskladnění svých věcí a naturálií plynoucích z výměnku pro sebe odstupující vymíňovali obvykle některé kusy nábytku, další místnosti či objekty usedlosti, případně pouze jejich části či právo jejich užívání.¹⁰² Kromě světnice, komory, pudy a sklepa se mohlo jednat také o spíž, špýchar, chlév, stáje, stodolu, sekárnu, sušárnu ovoce či včelí úly, případně

⁹⁴ Tyto důvody k postoupení usedlosti jsou pochopitelně uváděny také v případě chalupníků a baráčníků. Uvedme např.: „[...] jsouce již věkem sešlý a churavý, tudy k dalšímu hospodaření neschopný.“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 3r.) „[...] pro sešlost věku déle hospodařit v stavu není [...]“ (Tamtéž, fol. 435r.) „[...] již věkem sešlý jsa, že pro starost hospodařiti nemůže [...]“ (Tamtéž, fol. 548v.) „[...] jsouce již věkem sešlý a pro nedostatek svého zdraví k dalšímu hospodaření neschopný [...]“ (Tamtéž, fol. 762r.)

⁹⁵ „Byt pokojný s hospodářem až do smrti [...]“ (Tamtéž, fol. 92v.)

⁹⁶ „Byt pokojný ve světnici přes dvůr nově vystavěné [...]“ (Tamtéž, fol. 135v.)

⁹⁷ „[...] postel v koutku za kamny [...] by vždy bez nějakých mrzutostí používat [...]“ (Tamtéž, fol. 130v.)

⁹⁸ „[...] s hospodářovým dřívím topit a vařit a chleba pít [...]“ (Tamtéž, fol. 161r.) „[...] otcí a matce každoročně v sv. Martinu 1½ sáhu měkkého dříví za své peníze koupí.“ (Tamtéž, fol. 43v.) „[...] 2 sáhy aneb 4 fůry roští [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 22r.)

⁹⁹ „[...] zachraňují sobě právo ovoce v sušárně s hospodářovým dřívím usušit [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 140v.)

¹⁰⁰ „[...] pro jejich potřebné topení dva sáhy štípaného měkkého dříví z hradeckých panských lesů [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 62v.)

¹⁰¹ „[...] potřebné dříví pro teplo, vaření a pečení chleba, 2 libry svíček, 2 otepeř loučí [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 165r.)

¹⁰² „[...] v síni komoru, příležitost ve stodole i na půdě a ve sklepe [...]“ (Tamtéž, fol. 106v.)

též o právo užívání cihelny náležející k lochenickému statku čp. 39 při transferu v roce 1848.¹⁰³ Zde je vhodné zmínit, že dvorský dekret ze 4. února 1819 umožnil poddaným na svých pozemcích výrobu cihel jak pro vlastní potřebu, tak za účelem jejich prodeje.¹⁰⁴

Vedle zajištění bytu a stravy byl další typickou součástí zabezpečení starých selských hospodářů tzv. sutý výměnek, nazývaný též sypaný výměnek, do kterého je řazen odvod obilnin a dalších polních plodin. Nastupující hospodář obvykle odevzdával výměnkářům největší množství žita, jehož průměrné množství o více než pětinu převyšovalo roční průměrné množství chlebového žita nutného k výživě dospělé osoby;¹⁰⁵ poté ječmene a pšenice, která byla v katastru vesnice pěstována nejméně.¹⁰⁶ Tyto tři obiloviny tvořily část selského výměnku v 85–87 % případů. Navíc mohly být vyžadovány v různé kvalitě, obvykle pochopitelně v nejvyšší.¹⁰⁷ Do sypaného výměnku lze zařadit též jáhly, poskytované v 80 %, kroupy (61 %), čočku (50 %) a hrách, který byl součástí 57 % odváděných selských výměnků. Zejména v první polovině 19. století obsahuje výčet sypaného výměnku také sůl, kterou nalézáme v 18 % případů. Sypaný výměnek byl na selských gruntech zpravidla neobjemnější, protože jeho rozsah podmiňovala rozloha přináležejících pozemků a v lokálním rámci svou roli sehrála také již zmíněná vysoká kvalita zemědělské půdy.¹⁰⁸ Konkrétní množství odváděných plodin v rámci jednotlivých typů poddanských usedlostí reflektuje tabulka dále.

V množství poskytovaného sypaného výměnku v komparaci s poznatky Alice Velkové, která zjistila průměr sypaných výměnků ve vesnici Lhůta na Plzeňsku, nenacházíme výraznější rozdíly. Velková rozeznává výměnky poskytované jedné či dvěma osobám a jejich rozsah se liší přibližně o třetinu. Sypaný výměnek poskytovaný jedné osobě je v Lochenicích vyšší a zároveň nejsou rozdíly mezi množstvími poskytovaným různým počtům osob tolik markantní jako v případě Lhůty. Velková ve svém výzkumu sypaných výměnků bohužel nerozlišovala klasifikaci poddanských zemědělských usedlostí, tedy selské a chalupnické grunty, a do konečných přehledů je zařadila společně, čímž mohlo dojít ke zkrácení hodnot, jak dokládá tabulka evidující množství obilí na selských a chalupnických usedlostech v Lochenicích, kde nalézáme výrazné difference, které spočívají v odlišné výměře přináležející půdy ke statkům a chalupám. V souvislosti s vysokým počtem chalupnických gruntů v Lochenicích totiž pochopitelně došlo ke snížení množství poskytovaného obilí v konečných statistických přehledech. Klasifikaci poddanských usedlostí a jejich rozdílnou pozemkovou držbu je vhodné vzít v potaz, protože s pomocí těchto faktorů můžeme lépe determinovat rozsah výměnků na různě velkých usedlostech, a to i přes uváděné průměrné hodnoty. Podle záznamů rustikálního katastru z roku 1783 přináleželo k lochenickým selským gruntům průměrně 78 měřic rustikální (15 ha)¹⁰⁹ půdy, chalupníci obhospodařovali průměrně 11,2 měřic (2,1 ha) a v případě baráčníků činila průměrná pozemková držba

¹⁰³ „[...] pak společné užívání cihelny na roli U Křivého dubu [...]“ (Tamtéž, fol. 368v.)

¹⁰⁴ KALOUSEK, *op. cit.*, s. 547–548; KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*. Praha: Jan Laichter, 1949, s. 384.

¹⁰⁵ HONC, *op. cit.*, s. 208.

¹⁰⁶ NA, Josefský katastr, inv. č. 650, kart. č. 303, Lochenice, fol. 155v–156r.

¹⁰⁷ „[...] sedm korců žita předního [...]“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 468, kn. č. 179, fol. 77v.)

¹⁰⁸ Srov. CHALUPA – LIŠKOVÁ – NUHLÍČEK – RAJTORAL (eds.). *op. cit.*, s. 252–253.

¹⁰⁹ Zde jde o jednotku plochy, přičemž platí, že 1 měrice = 1918 m². (HOFMANN, G. *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň – Sušice: Státní oblastní archiv v Plzni – Muzeum Šumavy, 1984, s. 61.)

2,5 měrice (0,5 ha).¹¹⁰ Právě značné rozdíly v přináležející půdě, a tedy v hospodářských možnostech, ovlivňovaly rozsah výměnků, proto je záhodno selské a chalupnické grunty ve statistických závěrech rozlišovat.

Dlužno dodat, že Velková ve vsi Lhůta eviduje výměnek v trhovách smlouvách na selské usedlosti během první poloviny 19. století v 76,9 %, ¹¹¹ na lochenických selských gruntech byl výměnek v průběhu celého sledovaného období uzavřen v 83 % případů, ¹¹² v samotné první polovině 19. století se v Lochenicích jedná přibližně o 80 % a větší rozdíly mezi lokalitami v této rovině tedy nenacházíme.¹¹³

Tabulka 3: Množství obilí z hlediska počtu osob

Plodina	Jedné osobě		Dvěma osobám	
	Průměr (strychy)			
	Lochenice	Lhůta	Lochenice	Lhůta
Žito	4,2	3,5	5,4	5,4
Ječmen	2,1	1,4	2,6	2,5
Pšenice	1,25	0,9	1,9	1,3

Tabulka 4: Množství obilí z hlediska klasifikace lochenických gruntů

Plodina	Jedné osobě		Dvěma osobám	
	Průměr (strychy)			
	Statek	Chalupa	Statek	Chalupa
Žito	6,3	3,6	7,1	4,4
Ječmen	3,2	1,8	3,1	2,2
Pšenice	1,6	0,9	2,8	0,7

Důležitou součástí zabezpečení představovalo také právo užívání některých postoupe-
ných polí a luk. Nejčastěji se však jednalo o užívání zahrady či sadu, a to jak v celém
rozsahu, tak pouze částečně – záleželo na dohodě smluvních stran. U velkých statků se lze
též setkat s vymíněním jedné ze zahrad. Z těchto pozemků plynuly další požitky, jako ode-
vzdávání části tamní úrody – obvykle třetí či čtvrtý díl urozeného ovoce,¹¹⁴ případně byly
konkrétní ovocné stromy v dočasném držení výměnkářů definovány,¹¹⁵ nebo byla úroda

¹¹⁰ SOKA HK, AMHK, inv. č. 322, kn. č. 33, pag. 1–14.

¹¹¹ VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 104.

¹¹² Celkem se jedná o 65 kompletních trhových smluv, ve kterých byl výměnek uveden v 54 případech. Pokud bychom vzali v potaz také extrakty retrospektivních trhových smluv, které evidují pouze jména smluvních stran a přibližný rok postoupení usedlosti, ačkoli v původní gruntovní knize výměnek pravděpodobně obsahovaly, jejich započtení by značně zkreslilo reálný stav a jednalo by se o 63,5 %.

¹¹³ Srov. VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 104.

¹¹⁴ „[...] a třetí díl ovoce ze zahrady.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 84v.)

¹¹⁵ „[...] 20 slivových stromů za stodolou, který matka sobě vybere, a 6 jablon[í] a hrušek vždy třetí díl [...]“. (Tamtéž, fol. 121r.)

v předem stanoveném množství odsypávána,¹¹⁶ eventuálně docházelo ke kombinaci forem plnění.¹¹⁷ Nový hospodář se s výměnkáři mohl dělit také v rostlinné výrobě, kde jim často poskytl několik záhonů pro pěstování zeleniny, jejichž osázení bylo předem stanoveno.¹¹⁸ Smluvní strany se však mohly domluvit i na odevzdávání již urozených plodů,¹¹⁹ jako tomu bývalo v případě ovoce, či na obou možnostech plnění,¹²⁰ a to nejen v oblasti zelinářství, ale také při produkci přadných rostlin, lnu a konopí, které mohli výměnkáři pěstovat ve vlastní režii,¹²¹ nebo jim mohly být odevzdávány jak v semenu,¹²² tak částečně¹²³ či plně zpracované.¹²⁴ Zároveň mohli výměnkáři v rámci svého zabezpečení nabývat oblečení, peřiny a jiné prádlo, o jehož údržbu se obvykle nemuseli starat,¹²⁵ nebo jim nastupující vyplácel finanční částky na nákup oblečení.¹²⁶ Na statcích si výměnkáři mnohdy vymíňovali také kus pole či louky k přilepšení, přičemž péči o pozemky měl běžně na starost nový hospodář,¹²⁷ případně odevzdával sklizené obilí, seno či slámu ze svých pozemků výměnkářům.¹²⁸ Pozemky v režii výměnkářů sloužily k jejich vlastnímu přilepšení, pastvě či získávání píce pro vymíněný dobytek, případně k jejímu prodeji a zisku dodatečných finančních prostředků.¹²⁹ Jak však již bylo uvedeno, vymíňování konkrétních pozemků omezily ve sledovaném období příslušné právní úpravy. Dlužno zmínit, že vymíňování slámy či ovsu se v zápisech lochenické gruntovní knihy objevuje sporadicky.¹³⁰

Vymíněná hospodářská zvířata vydržoval častěji nový hospodář než výměnkáři. Na selských usedlostech obvykle jedna výměnkářská kráva (vymíněny však mohly být např. až čtyři kusy skotu) stála běžně mezi ostatním hovězím dobytkem a její krmení zajišťoval

¹¹⁶ „[...] každoročně jednu bečku syrových švestek [...]“ (Tamtéž, fol. 242v.)

¹¹⁷ „[...] [v]žadu za plotem kousek sadu, třetí díl hrušek, když pán Bůh požehná, 1 v[ě]rtel] jablek.“ (Tamtéž, fol. 104v.)

¹¹⁸ „Dáleje za stodolou 2 záhony pro zelí a 2 pro řepu, též pod 3½ čt[vertce] křenovky [...]“ (Tamtéž, fol. 130v.)

¹¹⁹ „[...] 1 vědro krouhaného zelí, 5 beček erteplí, [...] 3 otepi křenu [...]“ (Tamtéž, fol. 74r.)

¹²⁰ „Item po zeleninu pro 1 žejdlík cibule, pro 1 žejdlík mrkve, pro ½ žejdlíku petržele, 1 záhon zelí, 2 záhony řepy, [...]“ (Tamtéž, 104v.)

¹²¹ „[...] míti bude 1 záhon pro vysetí lněného semena, neb kdyby výměnkáři ten len síti nechtěli, namísto toho 1 centnýř dobře vypořádaného lnu.“ (Tamtéž, fol. 76r–76v.) „[...] 1 záhon vorný pro předivo [...]“ (Tamtéž, fol. 2r.) „[...] 1 záhon pro konopě, [...]“ (Tamtéž, fol. 14v.)

¹²² „[...] po jedné čtvrt[ci] lněného semene lnu [...]“ (Tamtéž, fol. 84v.)

¹²³ „[...] 60 liber čistě vypracovaného lnu [...]“ (Tamtéž, fol. 122v.) „[...] 3 klouby vypořádaného lnu [...]“ (Tamtéž, fol. 126v.)

¹²⁴ „[...] a 12 loket na košile plátna dávat [...]“ (Tamtéž, fol. 106v.)

¹²⁵ „[...] vždy čistým prádlem zaopatřiti [...]“ (Tamtéž, fol. 123r.) „[...] a bidlo pro peřiny ve světnici mít.“ (Tamtéž, 147r.) „[...] prádlo skrze čeládku nechat čistě vyprat i vyválet.“ (Tamtéž, fol. 171v.) „Kdyby matka sobě vyprat nemohla, zaopatří hospodář bílým prádlem.“ (Tamtéž, fol. 31v.) „[...] prádlo vyprat a košile ušít [...]“ (Tamtéž, fol. 74r.)

¹²⁶ „[...] každoročně jim na šactvo 16 fcm v hotovosti vyplatí.“ (Tamtéž, fol. 209v.)

¹²⁷ „[...] jakož také co otec prikoupené grunty [zde ve významu pozemky] pro sebe má, jest nastupující zavázán, též se svým dobytkem ty samé vzděláti a ourodu z nich přivést.“ (Tamtéž, fol. 88v.) „[...] a jim též roli za Labem Pod Skálou, pak Na Špiharce a Za Trotinou, kterých oni vlastníci jsou, pořádně obdělat, tj. zvorati, hnůj na ni vyvýt, zavorat, s vejměnkářovým semenem zasít, ourodu domů se svým potahem přivést a jim odevzdat, jakož i také dále obilí do mlejna a z něho namletou mouku zase domů výměnkářům přivést“ (Tamtéž, fol. 140v.)

¹²⁸ „[...] jim každoročně 4 mandele žitný slámy a 2 m[an]d[ele] ječný, též 3 centy sena dávat [...]“ (Tamtéž, fol. 41v.)

¹²⁹ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 346.

¹³⁰ Sláma se v zápisech vyskytuje patrně pouze čtyřikrát.

nastupující.¹³¹ V případě, že výměnkáři disponovali vlastními pozemky, píce obyčejně plynula z této půdy.¹³² Stejně možnosti péče o vymíněný dobytek nalézáme i v případě dalších hospodářských zvířat, tedy zejména prasat, koz, hus a slepic, avšak jejich chov ve většině případů pochopitelně zajišťoval nový hospodář.¹³³ Mohlo dojít k situaci, kdy výměnkáři nechtěli či nemohli chovat vlastní hospodářská zvířata, tehdy jim nový hospodář odváděl produkty a plody zvířat a jiné potraviny.¹³⁴ V případě hovězího dobytka si výměnkáři ve smlouvách zajišťovali nadojené mléko v pravidelných intervalech. Na selských gruntech získávali nadojené mléko běžně dvakrát (často ve středu a v pátek) či třikrát týdně (např. v pondělí, ve čtvrtek a v sobotu), někdy výměnkář disponoval čerstvým mlékem každé ráno.¹³⁵ Méně často poté nalézáme pevně stanovený objem odevzdávaného mléka, který činil např. pět žejdlíků každý den či dva mázy týdně,¹³⁶ přičemž setkat se lze také s kombinovanou formou plnění v různých obdobích roku.¹³⁷ Dále hospodář odváděl v souvislosti s hovězím dobytkem také stanovené libry másla (na lochenických selských gruntech průměrně 30 liber ročně), tvarohu (průměrně 28 liber ročně) a homolek, jejichž průměr činil necelých 19 liber.¹³⁸ Odvod produktů mohli výměnkáři požadovat v různých časových periodách, na kterých se s nastupujícím hospodářem dohodli v tržové smlouvě, a to např. „každoročně Anně Morávkové 36 libe[r] čistého másla a též tolik tvarohu odváděti, a sice př sv[ät]. Janu Křtiteli jednu a při svat. Havlu druhou polovičku“.¹³⁹ Dodejme, že krátce po konci sledovaného období byla průměrná spotřeba mléka na jednu osobu denně v Čechách odhadována na $\frac{1}{8}$ až $\frac{1}{2}$ žejdlíku, denní spotřeba másla na $\frac{1}{8}$ až $\frac{1}{2}$ lotu.¹⁴⁰

V oblasti vepřového dobytka a jeho alternativního plnění docházelo namísto chovu prasete k poskytování domluvených liber vepřového masa a množství sádla a drobů.¹⁴¹ Odvod navíc mohl být stanoven na určité období v roce, typicky v období masopustu,¹⁴²

¹³¹ „Nápodobně sobě otec a matka jednu krávu držet budou, kterou nastupující v jeho chlívě chovat, živit a se svým dobytkem pásti nechati musí.“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 88v.) „[...] 1 krávu a 1 tele hospodář svou pícej vyživí [...]“ (Tamtéž, fol. 175r.) „[...] 1 krávu na hospodářovým obroku [...]“ (Tamtéž, fol. 201r.)

¹³² „[...] k tomu si výměnkáři louku [...] na přilepšenou v krmení jejich krávy nechávají, [...]“ (Tamtéž, fol. 123r.)

¹³³ „[...] chování 3 husy[!] a 3 slepic, též vychová jí hospodář spoluvykrmením jedno prase.“ (Tamtéž, fol. 121r.)

¹³⁴ „Kdyby ale matka tu krávu obsloužit nemohla, tehdy každoročně 12 lb. másla [...] dáti povinen bude.“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 52r.)

¹³⁵ „[...] každý den jedno dojení mlíka ranní od jedny krávy [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 46v.) „[...] každý den od jedné krávy 1 dojení mlíka [...]“ (Tamtéž, fol. 147r.)

¹³⁶ Tamtéž, fol. 74r a 88v.

¹³⁷ „[...] 15 žejdlíků, tak jak se nadojí, teplého mlíka, každý týhoden, a sice od 24. dubna do 23. října každého roku, třikrát za týhoden po každý 5 žejdlíků.“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 62v.)

¹³⁸ „[...] 50 lb másla, 20 lb homolek, 20 lb tvarohu [...]“ (Tamtéž, 140r.) V tržových smlouvách se v případě selských usedlostí vyskytují pouze čtyřikrát.

¹³⁹ SOkA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 517v.

¹⁴⁰ KÁLAL, V. Chov skotu na Táborsku před 80 lety. *Český lid*, 1949, roč. 36, č. 3–4, s. 61. Žejdlík je objemová jednotka, přičemž 1 český žejdlík = 0,487 l = 1/48 věrtele, 1 vídeňský žejdlík = 0,355 l = 1/4 vídeňského mázu. Lot je váhová jednotka, přičemž v tomto případě 1 lot = 17,5 gramu = 1/32 libry. (HOFMANN, *op. cit.*, s. 71–72 a 98–99.)

¹⁴¹ „[...] půl prasete na váhu 50 lb, z něj polovic drobů a sádla [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 43v.)

¹⁴² „[...] padesát liber vepřového masa vždy v masopustním čase [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 35v.)

případně rovnou při porážce zvířete.¹⁴³ Lochenickým selským výměnkářům, kteří tento požitek v devíti případech požadovali, bylo ročně odevzdáváno průměrně 63 liber vepřového masa. Podobnou tendenci lze vysledovat též u hrabavé drůbeže, kde výměnkáři získávali smluvně dohodnuté počty vajec v určitém časovém období.¹⁴⁴ Rozšířený byl však pochopitelně i chov drůbeže v režii výměnkáře, jejíž počet či skladba vymíněných kusů mohla být znovu podrobně smluvně definována.¹⁴⁵ Nutno dodat, že výměnkáři mohli vydržovat svůj dobytek a zároveň dostávat potraviny.¹⁴⁶

Uvedené požitky lze v rámci výměnků na lochenických statcích považovat za rozšířené a časté. Nyní je vhodné věnovat pozornost některým dalším, lokálně méně obvyklým povinnostem nastupujících hospodářů vůči výměnkářům na selských gruntech. Na rozdíl od Alice Velkové, která eviduje v zápisech z 19. století požadavek placení finančních částek v rámci výměnku ve třetině případů, a to většinou na usedlostech s polnostmi, v Lochenicích se jedná pouze o několik zabezpečení. Ve vsi Lhůta se finanční sumy pro výměnkáře na selských a chalupnických gruntech pohybovaly od 3 do 20 zlatých.¹⁴⁷ Vyplacení určité částky evidujeme na lochenických statcích ve stejném období pouze ve třech selských výměncích, v jednom případě mělo 20 zlatých nahradit právo bytu při neshodách s novým hospodářem, jinde 40 zlatých ročně v čtvrtletních splátkách nahrazovalo sypaný výměnek a v poslední situaci stejná částka sloužila výměnkáři „na výživu“.¹⁴⁸ Plnění výměnku částečně *in reluto* na usedlostech jiného typu v Lochenicích dále evidujeme pouze v jednotkách případů a tento trend nelze považovat v místě výzkumu za rozšířený. Podobná situace panovala na třeboňském panství, kde Pecková sondou do dvou desetiletí 18. století zjistila, že požitek finančních částek nebyl výměnkáři uplatňován, stejně jako poskytování či péče o oblečení.¹⁴⁹

Zajímavá je existence odděleného výměnkářského hospodářství, jež vytvářelo z hlediska bydlení větší míru nezávislosti výměnkářů na novém hospodáři.¹⁵⁰ Lze ho sledovat ve dvou rovinách. V prvním případě se jedná o oddělený byt výměnkářů, kteří mohli přebývat ve stavebně oddělených částech statku¹⁵¹ či ve vlastní výměnkářské chalupě. Tímto způsobem odpadala povinnost nového hospodáře zajišťovat teplou a světlou světnici ve vlastním domovním stavení. Výměnkáři, bydlící např. ve světnici přes dvůr, poté po nastupujícím požadovali sáhy dřeva k topení, vaření a pečení, případně množství svíček, loučí apod., případně také správu a údržbu objektu pro výměnkáře.¹⁵² Ve druhém případě se jedná nejen o oddělení domácností, ale též o dočasné rozdělení usedlosti a obhospodařování vybraných

¹⁴³ Podobná praxe je doložena také v Dolních Rakousích, srov. OTTERER, *op. cit.*, s. 156.

¹⁴⁴ „[...] dvě kopy vajec [ročně] [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 31v.) „[...] 90 vajec [ročně] [...]“ (Tamtéž, fol. 147r.) „[...] odvádění 4 slepičích vajec týhodně [...]“ (Tamtéž, fol. 140v.) „[...] dvě kopy vajec, a to sice jednu kopu od jara do svatě Anny, druhou pak kopu od svat. Anny do podzimku [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 35v.)

¹⁴⁵ „[...] dvě starý husy a jednoho housera s mladýma držeti [...]“ (Tamtéž, fol. 24r.) „[...] dvě husy s housaty držet smí [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 517v.)

¹⁴⁶ „[...] 1 krávu a 1 tele, [...] a každoročně 12 lib másla a 12 lib tvarohu.“ (Tamtéž, fol. 175r.)

¹⁴⁷ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 301.

¹⁴⁸ SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 242r.

¹⁴⁹ PECKOVÁ, *op. cit.*, s. 96–97.

¹⁵⁰ Srov. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 448–452.

¹⁵¹ „[...] pro jejich pohodlí světničku vedle světnice se svobodným do ní vchodem i východem skrz světnici [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 35v.)

¹⁵² „[...] též všechnu správu na tu chaloupku a potřebné světlo dáti [...]“ (Tamtéž, fol. 34r.)

pozemků výměnkářem. Roku 1767 si sedmapadesátiletý odstupující hospodář ze statku čp. 77 až do své smrti ponechal v užívání šestý díl všech polí a luk, které sám obhospodařoval a „naproti tomu jak kontribuci, tak také všechny královské a vrchnostenské, jakož i jiné poplatky, spolu i roboty, on, starý otec, šestým dílem zapravovati a vybejvati povinen bude“.¹⁵³ K obdělávání dílu pozemků, který zahrnoval 21,5 měřic půdy, po nastupujícím požadoval jednoho koně a dvě krávy s pící. Pochopitelně tedy výměnkář nežádal sypaný výměnek, který mu plynul z vlastních pozemků. Další požitky byly již klasického rázu; jednalo se o poskytnutí bytu, dvou komor, dvou chlévů, kravské sekárny a části přístodůlku, chovu šesti hus a šesti slepic, několika záhonů pro zeleninu a předívo, užívání louky a dvou hrušní v sadě. Uvedený výměnek lze v souvislosti s jinými zabezpečeními ve vsi považovat za velmi specifický. Nejenže si otec ponechal v nájmu část pozemků, ale navíc za ně odváděl kontribuci a vykonával robotu, což je ve sledované lokalitě pozoruhodné, protože obvykle všechny robotní povinnosti přešly na nového hospodáře.¹⁵⁴ Pozemky po smrti otce připadly zpět do rukou nového hospodáře a případný výměnek pro pozůstalou vdovu již neobsahoval podobné požitky; zde se jednalo o pokojné bydlení, množství pšenice, žita, ječmene, hrachu a chov jedné krávy mezi hospodářovým dobytkem. Při další změně držby na tomto statku byl výměnek již běžné formy a neobsahoval anomální požitky či požadavky, které by nějak neobvykle ovlivnily činnost nového hospodáře.¹⁵⁵

Postupující hospodář mohl svou živnost rozdělit mezi své potomky, díky čemuž v Lochenicích vznikaly nové selské a chalupnické usedlosti a baráčnická stavení. Výměnký dohodnuté v trhovách smlouvách při dělení statků mohly získat neobvyklé rysy, jak dokládá zabezpečení pro vdovu a zároveň macechu dvou nových hospodářů při rozdělení Boučkova statku roku 1787. Zemřelý sedlák ve své poslední vůli rozdělil majetek mezi syny Matěje a Václava z prvního manželství, kteří získali poloviny rodného statku, a syna Josefa v dětském věku z druhého manželství, kterému odkázal původně baráčnické stavení a některé pozemky odtržené od statku. Abnormalita uzavřeného výměnku spočívá v rozsahu a době jeho plnění. Oba dědicové statku měli odděleně odvádět maceše obsáhlý výměnek, který sloužil také pro zabezpečení jejich dětí, nevlastních sourozenců dědiců, a to po dobu následujících 13 let do vzrůstu dětí, „když budou schopnější k práci“.¹⁵⁶ Obvykle byl totiž rozsah výměnku podmíněn smrtí výměnkářů.¹⁵⁷ Po vzrůstu sourozenců měli dědicové statku odvádět pouze polovinu jejich výměnkářských závazků, v případě smrti matky mělo plnění přejít na sirotky a na jejich výživu a ošacení. Podrobný výčet závazků byl zapříčiněn pochopitelně budoucími nejasnými vztahy mezi dědici a jejich macechou. Otec chtěl v poslední vůli předejít problémům a alespoň částečně vyřešit případné spory, avšak možné problémy v soužití částečně vyřešila macešina smrt v roce 1788.¹⁵⁸ Sirotci byli dále živeni dohodnutým výměnkem a třetí dědic Josef později nastoupil na své baráčnické stavení, kde bydlel minimálně od roku 1804.¹⁵⁹ Při jiném rozdělení statku mezi dva syny

¹⁵³ SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 157v.

¹⁵⁴ Srov. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59.

¹⁵⁵ SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 160v–161r.

¹⁵⁶ Tamtéž, fol. 56v.

¹⁵⁷ Srov. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59.

¹⁵⁸ SOA HK, Sbirka matrik Východočeského kraje 1587–1949 (dále jen SM), Farní úřad římskokatolické církve Lochenice (dále jen FÚ Lochenice), sign. 92–6, Matrika Z 1784–1843, fol. 7v–8r.

¹⁵⁹ SOA HK, SM, FÚ Lochenice, sign. 92–1, Matrika N 1784–1811, fol. 84v–85r.

měl postupující hospodář na výběr, u kterého z potomků bude dožívat. Výměnkář navíc mohl smluvně disponovat střechou nad hlavou u obou synů, variabilita požitků plynoucích z rozděleného gruntu, a to jak z hlediska jejich druhů či množství, tak v případě míry zatížení jednotlivých nastupujících, byla široká.

Dalším specifikem výměnků, se kterým se setkáme zejména na selských gruntech, mohlo být zajištění mobility výměnkářů. „A kdyby někam za důležitou příčinou jet chtěli neb museli, [...] rozumí se k tomu jeho pár koňů a kočár, pak čeledína zdarma použít.“¹⁶⁰ Narazit lze také na závazek spedice potřebného dřeva nebo obilí do mlýna a zpět.¹⁶¹

Časové omezení poskytovaného zabezpečení se však nemuselo týkat jen vdov, u kterých se předpokládalo opětovné vstoupení do manželského stavu, ale také vdovců. Například na plačickém statku čp. 4 se ve smlouvě z roku 1804 po případném dřívějším úmrtí výměnkářky počítalo s poskytováním výměnku pozůstalému otčímovi nového hospodáře pouze do doby, dokud by se vdovec znovu neoženil.¹⁶² Nárok na výměnek mohla ve vztahu k osobě odvádějícího učinit také osoba, se kterou nebyla v příbuzenském vztahu – v tomto případě se jednalo o závazek výměnku mezi novým majitelem nemovitosti a manželem bývalé dědičky.¹⁶³

Právní praxe umožňovala po uzavření tržové smlouvy také dodatečnou úpravu obsahu výměnku.¹⁶⁴ Roku 1789 všestarský sedlák Pavel Hroneš dobrovolně postoupil svůj statek synovi Janovi a vymínil si bydlo u nového hospodáře při jeho teple a světle, dále komoru, třetí mandel obilí, sypaný výměnek a záhony pro zeleninu.¹⁶⁵ Zaujme, že toto zabezpečení neobsahuje dobytek, což byl jeden z důvodů úpravy výměnku právním přípisem v roce 1793, neboť „vyvržený výměnek, který pro krátkost času do zápisu Jana Hronše vtáhnutej býti nemohl, tuto se dle komisionálního narovnání sub dato 24. Juli [1793] následujícím způsobem napravuje“.¹⁶⁶ Přípis obsahoval šest bodů a požitky výměnkářů byly popsány konkrétněji než v předchozím případě. V první části si výměnkáři vymínilí světničku, komoru na půdě a odvod svíček, loučí, a to „bez odporu [hospodáře]“, a potřebné nekvantifikované množství dřeva k topení. Pokud by však mezi otcem a synem docházelo

¹⁶⁰ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 140v. Dále např. „Kdyby taky někdy odstupující rodiče koňský dobytek na nějakou cestu potřebovali, tehdy jim hospodář ten samý vždy ochotně a bez vší záplaty dáti se uvoluje.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 69v.)

¹⁶¹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 140v. „Na chléb [obilí] do mlejna dovězt, semlet a přivézt.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 5r.)

¹⁶² „Otčímovi však Jiřímu Bruchtilovi, kdyby svou manželku přečkati měl, za vejminek ročně patřiti má: 6 str. žita, 1 str. pšenice, 1 str. ječmene, 1 v. hrachu a 1 v. jáhel a 5 lb. másla a potřebné plátno na košile ročně 12 loket, též potřebné vošacení však jen tak dlouho, dokavad by se nevoženil.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 21v.)

¹⁶³ Jednu z lochenických podružských chalup zdělila patrně na začátku 70. let 18. století Alžběta Knejpová, jež však byla v době nabytí dědictví vdaná za Matěje Moravce z Třebše a „již selským gruntem zaopatřena jest“. Alžběta tak nabytou nemovitost nepotřebovala a nabídla ji do veřejného prodeje „mezi společně přáteli Knejpovský“, kteří o ni však neprojevíli zájem. Nakonec podružskou chalupu v lednu 1773 dražebně odkoupil Martin Lindr, kterou již „před právem lochenským, rychtářem Matěj[em] Pospíšilem, a rychtářem střebešským Jakub[em] Srdínkou za 445 zl. smlouvenou měl“. V tržové smlouvě bylo dohodnuto, že Matěj Moravec má v rámci výměnku nárok po dobu deseti let na dva ovocné stromy při stavení a na nich urozené plody. (SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 285v.) K poskytování výměnku třetí osobě srov. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 286–287.

¹⁶⁴ Srov. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59–60.

¹⁶⁵ SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 4r.

¹⁶⁶ Tamtéž.

ke sporům, měla je zažehnat klauzule, kterou by výměnkář dostával předem domluvené množství otopu.¹⁶⁷ Druhý bod přípisu obsahuje vymínění zahrady, poskytovaný sypaný výměnek a množství semene k zasetí, které otec mohl zaset tam, kam sám chtěl.¹⁶⁸ Ve třetí části je uveden vymíněný dobytek (dvě krávy a jedna koza), který měl stát mezi dobytkem hospodáře, „kdyby se ale nějaká šidba dělala“, mohl výměnkář své kusy oddělit do chléva na záspí. „Pakli se budou srovnávat, též toho nežádá a zůstává při první vůli.“¹⁶⁹ Živý inventář je řešen i ve čtvrtém bodě, kde si otec vymínuje prase, čtyři káčata, čtyři kuřata, jednu kopu vajec a dvě housata. Pátou částí si výměnkář s manželkou vymínili mj. svobodné trhání ovocných plodů na zahradě, třetí díl urozeného ovoce a místo ve sklepě pro uskladnění mléka a zeleniny. I zde se však setkáváme s klauzulí řešící případnou jinou formu plnění, kterou by došlo k vymínění konkrétních stromů.¹⁷⁰ Poslední část přípisu obsahuje úpravy finančních splátek plynoucích z transferu majetku, které nejsou k problematice obsahu výměnku relevantní. Na závěr je třeba dodat, že dalším důvodem k úpravě výměnku mohl být vypjatý vztah mezi hospodářem a výměnkářem, jak je v textu ostatně několikrát naznačeno.¹⁷¹ Dodatečné úpravy výměnku připisem po uzavření tržové smlouvy však mohly být i drobné, spočívající například v jednorázové výplatě hotových peněz.¹⁷²

Nedostatečné plnění závazku ze strany poskytovatele však mohlo být výměnkářem také přecházeno, případně mohlo dojít k mimosmluvní dohodě mezi oběma stranami, a to například díky vyrovnaným mezilidským vztahům. Dokladem je případ předměřického sedláka Václava Bukovského ze statku čp. 93, který své ovdovělé matce Dorotě mezi lety 1791–1805 odvedl výměnek v plné výši pouze čtyřikrát. Vdova Dorota s touto praxí neměla problém, neboť, jak uvedla ve své poslední vůli, „já s tím tak dobře spokojená jsem, jako kdyby mně ho byl každý rok byl řádně odved, a to sice v tomto způsobu, poněvadž mě zcela sobě na starost vzal, že on mě, pokudž by má vůle v tom byla, na místě skutečného vejmenku [...] každého měsíce 1. zl. peníz dávati, jakož skutečně za ty všecky prošlé léta se to tak skutečně stalo [...]“.¹⁷³ Matka sice výměnek v plném rozsahu nevyžadovala, ale práva na něj se do budoucna nevzdala – podoba odváděného výměnku závisela pouze na

¹⁶⁷ „Kdyby ale nějaká pohoršlivost povstati měla, tehdy v tom pádu vymínuje sobě otec 2 sáhy dříví dubového, 2 sáhy měkkého, též 1½ kopy otýpek, což vše hospodář za své peníze zaopatřit povinen bude, kdyby se ale srovnávali, tak otec od toho upouští.“ (Tamtéž.)

¹⁶⁸ „Zahradu a sutého vejminu 3 str. pšenice, 1 v. hrachu, 1 v. jahel, 2 čtvrtce krup, 2 čtvr. čočky, 1 v. soli; každý pečení jeden bochník chleba, ittem 1v. semence set, 2 čtvr. lněného semena, 1 žejdlík mrkve, 1 žejdlík petržele, 8 kop zelí, 15 kop řepy, a to vše při hospodářovým opracování zasází otec tu, kde bude chtít.“ (Tamtéž.)

¹⁶⁹ Tamtéž.

¹⁷⁰ „Pakli by ale otce vůle byla se oddělit, tak sobě vymínuje za külnou od dvírek až po velkou vrbu. Ittem za stodolou na tý samý zahradě 8 višní, pro hlavatku a mák kousek země.“ (Tamtéž, fol. 4v–5r.)

¹⁷¹ Srov. OTTERER, *op. cit.*, s. 157–158.

¹⁷² „[...] jenom ještě to se tu dokládá, že zápisník Jiří Šandera tchánův svému Pavlovi Brzickému tý k jeho dispozici zde zaznamenání 50 zl. ihned na hotově složení má; do zaplacení kterých on, tchán, 1 str. role od postoupených 19 str. [...] sobě zanechává.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 31r.)

¹⁷³ SOKA HK, AMHK, inv. č. 424, kn. č. 135, fol. 101r–102v.

její budoucí vůli.¹⁷⁴ Snížení rozsahu výměnku dále podmínila vypravením jejího pohřbu a zaplacením deseti zlatých z prostředků hospodáře na vykonání mši.¹⁷⁵

Chalupnické výměnky

Menší lochenické zemědělské usedlosti tvořily na začátku sledovaného období 35 % všech usedlostí ve vsi, jednalo se dohromady o 39 gruntů, které byly v rustikálním katastru z roku 1783 klasifikovány jako chalupnické. K těmto gruntům přínáleželo od 2,7 do 28,75 měřic (0,5 až 5,5 ha) rustikální půdy a pozemková držba se tedy mohla výrazně lišit, přičemž průměrná držba půdy činila 11,2 měřic. Hospodářsko-ekonomické možnosti chalupníků byly v komparaci se sedláky, kteří disponovali průměrně 78 měřicemi rustikální půdy, značně omezené. Tyto limity se však neprojeví ve výměncích chalupníků, kteří si z důvodu menších zemědělských možností pochopitelně vymíňovali zabezpečení menšího rozsahu – nejednalo se však o sedmkrát menší hodnoty, nýbrž o přibližnou polovinu. Lze tak tvrdit, že výměnky na chalupnických usedlostech více zatěžovaly tamní hospodáře, protože např. množství odevzdávaného sypaného výměnku tvořilo v konečném důsledku poměrně výraznější část potenciální úrody.

Podobně jako na jiných typech usedlostí se i zde můžeme setkat v rámci chalupnických zabezpečení s požadavkem poskytování střechy nad hlavou, a to jak s hospodářem, tak v oddělené místnosti, s právem užívání předem určených částí usedlosti pro ustájení vymíňeného dobytka či sklad obilí a jiných naturálií nebo s užíváním zahrad a jiných pozemků, a to buď v jejich plném rozsahu, či pouze jejich částí, eventuálně ziskem části úrody zeleniny a ovoce. Samozřejmostí byl poté dostatek dřeva k topení a vaření.

V oblasti živočišné výroby a potravin zaujímají chalupnické výměnky prostřední místo. Výměnkáři mohli opět disponovat konkrétními kusy dobytka, nebo jim bylo poskytováno smlouvené množství potravin. Chalupníci výměnkářům odevzdávali máslo v 68 případech a jeho průměrné množství činilo 18,5 liber, tvaroh byl předmětem výměnků 65× a průměrně se jednalo o odvod 18 liber. Oba výrobky měly ve výměncích rozmezí 6 až 30 liber ročně. Homolky evidujeme pouze v jednom případě, kdy byl nastupující povinen odevzdávat 15 liber ročně. Vepřové maso nalézáme ve 25 výměncích a výměnkářům bylo poskytováno průměrně 34 liber ročně v rozmezí 10 až 70 liber. Chalupnické výměnky mají obecně stejný charakter jako selské, což souvisí s držbou pozemků při těchto usedlostech. Tento aspekt zároveň vytváří největší rozdíl mezi nimi z hlediska kvantity dávek, protože chalupnická zabezpečení mají pochopitelně menší rozsah. Tuto škálu z hlediska nejmenšího rozsahu či objemu uzavírají výměnky domluvené na baráčnických staveních.

Baráčnické výměnky

Baráčnická stavení, jejichž držitelé byli nazýváni baráčníci, domkáři či dříve též zahradníci, byla nejrozšířenějším typem poddanských usedlostí ve vsi. Roku 1783 tvořila tato stavení celkem 42 % všech usedlostí. Domkáři obvykle disponovali pouze stavením a zahradou, jen někdy drželi rustikální či dominikální pozemky malé výměry. K lochenickým barákům

¹⁷⁴ „Kdybych ale dnes nebo zejtra chtěla svůj vejmenek, tak jakož bych chtěla proužívat, toho práva já nikdy nepouštím, to jsem tak, jakož jsem tyto běžící léta k jeho stolu šla, to se stává jen do mého dobrého vůle, pokud by se mi to tak líbilo.“ (Tamtéž, fol. 102v.)

¹⁷⁵ Tamtéž.

na konci 18. století průměrně přináleželo 2,51 měrice rustikální půdy.¹⁷⁶ V gruntovní knize nalézáme celkem 76 trhových smluv na baráčnická stavení, resp. podružské chalupy, jak tam byly uváděny. Výměnek byl uzavřen přibližně v 50 % trhových smluv a zabezpečení dohodnutá na tomto typu poddanských usedlostí se vyznačují malým rozsahem, což souvisí s umenšenými hospodářsko-ekonomickými možnostmi baráčníků, přičemž v některých oblastech se mohlo jednat pouze o závazek společného bydlení a stravování.¹⁷⁷ Zachování společného stravování lze také chápat jako prostředek k udržování integračního rituálu, a to pochopitelně nejen v případě baráčnických stavení, ale též na chalupnických a především selských usedlostech.¹⁷⁸ Četnost a rozsah domkářských sypaných výměnků podmiňuje absence či malá rozloha přináležící pozemkové držby, proto v porovnání s ostatními typy usedlostí nalézáme pouze malé množství odevzdávaného obilí a jiných plodin.

Téměř vždy locheničtí baráčníci výměnkáři požadovali zajištění střechy nad hlavou v domovním stavení, což determinovaly jeho stavební dispozice. Často si vymínovali zajištění stravy, šatstva, dřeva a potřebné péče, dále též místo pro uskladnění svých věcí či nabývaných naturálií. V oblasti vymíněných hospodářských zvířat výměnkáři nejčastěji vyžadovali chov husy a slepice, a to ve 13 případech. Držení prasete evidujeme pouze ve dvou zabezpečeních, krávu žádali čtyři výměnkáři. Rozšířenější bylo alternativní plnění závazku poskytnutí obživy výměnkáře, baráčníci chovali většinou jen málo kusů dobytka, proto se lze v jejich výměncích častěji setkat s potravinami, které odevzdávali výměnkářům. Předem určené množství vepřového masa požadovalo osm výměnkářů, průměrně se jednalo o 19 liber masa ročně v rozmezí 10 až 30 liber. Podobně jako na jiných usedlostech se v rámci baráčnických výměnků můžeme setkat s vymíněným množstvím drobů a sádla. Nadojené mléko baráčníci žádali obvykle dvakrát týdně, a to celkem v 15 trhových smlouvách. Pouze v jednom případě se setkáváme s přesným objemem mléka, kde nový držitel poskytoval výměnkáři dvakrát týdně dva žejdlíky. Máslo se stalo předmětem výměnků ve 14 případech, průměrně výměnkáři získávali 14 liber ročně v rozmezí 5 až 20 liber. Tvaroh evidujeme 13× s průměrnými 13 librami ročně v totožném rozmezí. V jednom případě výměnkářka žádala 10 liber syra ročně. Analogicky poté docházelo k poskytování domluveného počtu vajec, na baráčnickým staveních evidujeme 30 či 40 kusů ročně.

Jak už bylo zmíněno, k baráčnickým stavením přináležela jen malá výměra půdy, pokud jí baráčník vůbec disponoval. S vymínováním pozemků při těchto usedlostech se setkáváme ojediněle, častěji nalézáme požadavek užívání části zahrady či jednotek záhonů, kde výměnkáři pěstovali zeleninu, eventuálně jiné plodiny, nebo požadavek odevzdání množství sklizené hospodářovy zeleniny, které mohlo být smluvně omezeno stanoveným počtem či objemem, nebo se formule omezila na prosté „zeleninu, co by spotřebovali“.¹⁷⁹ Na vymíněné ovoce pamatovalo celkem 14 baráčnických výměnků, obvykle si odstupující ponechávali třetinu urozeného ovoce, ale setkat se lze též se čtvrtinou, vymíněním několika stromů či definovaným množstvím ovocných plodů.

¹⁷⁶ SOKA HK, AMHK, inv. č. 322, kn. č. 33, pag. 1–14. Téměř třetina lochenických baráčnických stavení však přináležícím pozemkem či pozemky tehdy nedisponovala.

¹⁷⁷ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 264–265.

¹⁷⁸ Srov. OTTERER, *op. cit.*, s. 155.

¹⁷⁹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 847r.

Poslední povinností nového hospodáře vůči výměnkáři se stávalo zajištění jeho pohřbu, ke kterému se mohl zavázat v tržové smlouvě.¹⁸⁰ S vypravením výměnkářova pohřbu se lze setkat ve výměncích na všech typech zmiňovaných usedlostí, přičemž výdaje na smuteční obřad poskytl obvykle hospodář, ale setkat se lze i s případem, kdy si výměnkář pohřeb mohl zaplatit z peněz, na které měl nárok závdavkem.¹⁸¹

Tabulka 5: Sypaný výměnek na lochenických selských, chalupnických a baráčnických usedlostech

Usedlost	Selská			Chalupnická			Baráčnická		
Celkem výměnků	54			118			39		
	Četnost	Průměr	Max.	Četnost	Průměr	Max.	Četnost	Průměr	Max.
Žito (strychy)	46	6,9	12	98	4	10	17	2,3	4
Ječmen	47	3,1	6	89	2	4	15	1,5	3
Pšenice	46	2,5	8	40	0,8	3	3	0,4	0,5
Jáhly (věrtele)	43	1,7	3,5	81	0,9	6	14	0,7	1
Kroupy	33	1,3	2	60	0,7	1,5	12	0,5	1
Čočka	27	1	2,5	16	0,4	0,5			
Hrách	31	1,5	2	1	1	1			
Sůl (čtvrťce)	10	2	4	10	1,5	2			

Komparace poznatků

Na základě výše provedené analýzy lze konstatovat, že lochenické výměnky ve své podstatě nijak výrazněji nevybočovaly z obecných zvyklostí a podoby či rozsahu naturálních dávek, poskytovaných pozemků, bytu, zaopatření (strava, oblečení), služeb nebo zajištění pohřbu, jak je ve svých výzkumech popsali jiní, nejen tuzemští badatelé.¹⁸² Na druhou stranu však locheničtí odstupující hospodáři získávali větší množství odváděných plodin a požitků, což bylo dáno především bonitou zdejší zemědělské půdy a celkovou orientací obyvatelstva na zemědělství.

¹⁸⁰ „Poslěz se tuto hospodář zavazuje pohřeb poctivý otci vypravit.“ (Tamtéž, fol. 130v.) „Poslední bude hospodář povinen matce poctivý pohřeb vypravit.“ (Tamtéž, fol. 14v.) „Svým rodičům [...] funus na svý outraty vypravit.“ (Tamtéž, fol. 941v.) „[...] a kdyby ji Pán Bůh z toho světa na věčnost povolal, z téhož jí patřícímu dílu 19 zl. na funus dáti [...]“ (Tamtéž, fol. 904v.) „[...] dle své možnosti jim oboum funus vypravití povinen bude.“ (Tamtéž, fol. 541r.)

¹⁸¹ „A jako sobě matka jménem závdavku 15 kop grošů vymínila, který na pohřeb sobě zanechává, kdyby však takový za živobytí svého prostrávila, tak bude povinen syn a dcera jí přesto vše početný pohřeb učiniti.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 12v.) „[...] funus, neb průvod vypravití povinen bude.“ (Tamtéž, fol. 52r.)

¹⁸² VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 292–303; PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 435–452; PETRÁŇ, *Příběh*, s. 140–142; MORÁVEK, *op. cit.*, s. 173; OTTERER, *op. cit.*, s. 155–161; DRIBE – LUNDH, *op. cit.*, s. 169.

Jak bylo uvedeno výše, věkové rozmezí osob postupujících svou usedlost novým držitelům zahrnovalo několik desetiletí.¹⁸³ Obvyklý byl však odchod hospodářů na výměnek okolo 60. roku života, který evidujeme nejen v námi sledované lokalitě, ale též např. v jižních¹⁸⁴ a západních Čechách,¹⁸⁵ Dolních Rakousích¹⁸⁶ či jižním Švédsku.¹⁸⁷ Široké bylo též časové rozmezí poskytování výměnku, které mohlo trvat až čtyři desetiletí, průměrně však 8–15 let (v závislosti na typu poddanské usedlosti nebo pohlaví výměnkáře), jak uvádí Velková¹⁸⁸ či Nekvapil Jirásková.¹⁸⁹ Zjištěné průměrné hodnoty v námi sledované lokalitě jsou v souladu s poznatky těchto badatelek, jelikož u selských výměnků činí průměrná délka 15,7 let, u chalupnických 12,9 let a u baráčnických 11,6 let. Jako další obecně rozšířené znaky z hlediska vymínovaných požitků lze uvést např. poskytování pozemků (zahrad, luk, polí) nebo sypaného výměnku, chov hospodářských zvířat a možnost bydlení společně s hospodářem nebo v samostatné místnosti či objektu tam, kde to stavební zázemí a prostorové uspořádání usedlosti dovoľovalo.¹⁹⁰ Zde záleželo především na typu poddanské usedlosti, kde byl výměnek odváděn. Platí, že rozsah výměnku se obecně snižoval v závislosti na ekonomických či stavebních možnostech statků, chalup a baráků, přičemž jeho objem a počet požitků klesal v tomto pořadí typů poddanských usedlostí.

Především v souvislosti s odváděním výměnků na selských usedlostech je zajímavý závěr Thomase Helda, jenž ve své starší studii považoval institut výměnku za výjimečnou situaci a nikoli za fázi životního cyklu, neboť v rakouských zemích mělo výměnkem během 17.–19. století disponovat zhruba 10 % osob ve věku 51–70 let.¹⁹¹ V Lochenicích fázi prožívalo přes 80 % bývalých selských hospodářů, a to bez započtení jejich případných žijících manželék.¹⁹² Ani v případě baráčníků, představitelů méně majetné vrstvy tehdejší venkovské sociální stratifikace, není vhodné uvažovat o výjimečné situaci, neboť polovina všech bývalých držitelů baráků disponovala výměnkem. Z těchto důvodů lze dobu strávenou na výměnku nejen považovat za rozšířenou, až typický aspekt životní fáze, ale v případě zejména selských výměnkářů za samotnou fázi, vázanou nikoli na biologické, nýbrž ekonomické aspekty. V souladu se zjištěními Velkové lze uvést, že výměnkem ve sledovaném období disponovali více sedláci než domkáři, podobně je možné se setkat s výměnkem pro jednu či dvě osoby na všech typech zmiňovaných usedlostí s případnou pozdější úpravou po smrti jednoho z výměnkářů.¹⁹³

V rámci fyzické podoby výměnků lze však při komparaci s jinými částmi českých zemí na difference narazit. Rozdíly mohou souviset zejména s nadmořskou výškou, podobou krajinné sféry, pedologickými poměry či rozsahem živočišné výroby. Ku příkladu ve výše položených oblastech docházelo k uzavírání méně rozmanitých sypaných výměnků, které

¹⁸³ Srov. např. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281; OTTERER, *op. cit.*, s. 153.

¹⁸⁴ Srov. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 348–349.

¹⁸⁵ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281.

¹⁸⁶ OTTERER, *op. cit.*, s. 152.

¹⁸⁷ DIBRE – LUNDH, *op. cit.*, s. 177.

¹⁸⁸ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281.

¹⁸⁹ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 265.

¹⁹⁰ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 292–296.

¹⁹¹ Srov. GESTRICH, A. Nezeit, 3. Verbindungen: Verwandtschaft und Familienfremde. In: GESTRICH, A. – KRAUSE, J. – MITTERAUER, M. (eds.) *Geschichte der Familie*. Stuttgart: Kröner, 2003, s. 634.

¹⁹² HELD, T. *op. cit.*, s. 249.

¹⁹³ VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 119.

byly menšího rozsahu, a to nejen rámci srovnání s vesnicemi v úrodné oblasti okolo Hradce Králové, ale i v případě jejich komparace se stejně chudými kraji ve stejné nadmořské výšce, jak ve svém výzkumu výměnků ve vesnicích západního Podkrkonoší prokázala Jarmila Šťastná.¹⁹⁴ Na území Semilská, Jilemnicka, Vrchlabska a Novopacka zaujme, že pokud jsou vyměňovány naturální dávky, jedná se pouze o žito a oves, v níže položených vesnicích někdy i ječmen. V tamních zabezpečeních dále absentují přímo sklizené či urozené plodiny, které v lochenických výměncích evidujeme, jako např. len, proso, hrách či zeli, nemluvě o pšenici, jež se v Podkrkonoší pěstovala pouze v malé míře, podobně jako luštěniny.¹⁹⁵ Výměnký ve vsích ve vyšší nadmořské výšce autorka popisuje jako skromné a bez některých jinde obvyklých požitků – soli, vepřového dobytka, masa či sádla, hus či ošacení. Za ojedinělé lze poté v místě jejího výzkumu považovat slepice, sýr, mouku, chléb z každého pečeni, seno, slámu, peníze a vypravení pohřbu.¹⁹⁶

Četnost obilovin v sypaném výměnku je v našem případě shodná s poznatky Peckové, a to i přes limity z hlediska uváděných plodin v lochenické gruntovní knize, kde se oproti knihám výměnkářských smluv, jež badatelka užila, vyskytuje například oves či otava sporadicky. V jejím výzkumu bylo podobně jako v Lochenicích nejčastěji poskytováno žito, poté ječmen a pšenice.¹⁹⁷ K totožným závěrům ve svém výzkumu na Chrastecu došla také Klvaňová, jež zároveň zjistila, že průměrné množství některých dalších plodin (hrách, čočka) v tamních chalupnických výměncích převyšovalo kvantitu vyměňovanou v selských zabezpečeních, což v námi sledované lokalitě neplatí.¹⁹⁸ Při komparaci Lochenic se Štáhlavskem je patrná vyšší kvantita odváděného množství obilí na Hradecku. Petrůň v rámci sypaného výměnku na konci 18. a v 19. století pro Ouběnice uvádí tři až pět korců (= strychů) žita, většinou dva korce ječmene, $\frac{1}{2}$ až $\frac{3}{4}$ korce hrachu a na některých usedlostech až jeden korec pšenice. Dále zmiňuje tři věrtele brambor, vymínění záhonu či třetinu nebo čtvrtinu sklizeného ovoce.¹⁹⁹ Uvedené množství odváděných plodin tak v našem případě odpovídá průměrnému chalupnickému výměnku.

Pokud porovnáme hodnoty získané analýzou výměnků v Lochenicích s poznatky Jaroslava Honce pro období druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století, kde dominují především zabezpečení z Vinařic, Nemyčevsi²⁰⁰ a Chýně bez rozlišení typu poddanské usedlosti, shledáme opět lochenické výměnký jako kvantitativně větší. Například pro léta 1750–1850 bylo v Honcem uváděných vsích poskytováno výměnkářům průměrně 4,3 strychu žita, reálné množství však bylo nižší, jelikož např. v případě Nemyčevsi nejsou výměnký uvedeny u všech usedlostí, pravděpodobně pouze v případě selských a chalupnických usedlostí.²⁰¹ Honc se navíc explicitně zmiňuje pouze o selských výměncích, takže

¹⁹⁴ ŠŤASTNÁ, *op. cit.*, s. 283–290.

¹⁹⁵ Zde se je jedná pouze o závazek sázení či setí těchto plodin.

¹⁹⁶ ŠŤASTNÁ, *op. cit.*, s. 285–286 a 290.

¹⁹⁷ PECKOVÁ, *op. cit.*, s. 98.

¹⁹⁸ KLVAŇOVÁ, *op. cit.*, s. 52 a 59.

¹⁹⁹ PETRÁŇ, *Příběh*, s. 141. V souvislosti lochenickými selskými výměnký zaujme také srovnání s výměnký kobylských svobodníků, kde nejsou výraznější difference – roku 1810 na tamním svobodnickém statku čp. 10 s 37 strychy půdy výměnek zahrnoval dvanáct strychů žita, dva strychy ječmene, dva strychy pšenice, strych hrachu, deset strychů brambor, 50 žejdlíků másla, právě tolik soli, 40 žejdlíků sýra, mléko podle potřeby, 30 zlatek na ošacení a osev jednoho záhonu lna a máku. (Tamtéž, s. 93 a 142.)

²⁰⁰ Srov. MORÁVEK, *op. cit.*, s. 242–409.

²⁰¹ Tamtéž, s. 173 a 242–409.

lze předpokládat, že jeho předložený soubor 104 zabezpečení, z kterých bylo pro potřeby tohoto textu užito pouze 88 pro léta 1750–1850, vychází se studia smluvně uzavřených výměnků převážně na selských usedlostech.²⁰²

Relevantní by tedy v tomto případě byla pouze komparace Honcova celkového množství odváděného obilí a množství obilí na lochenických selských statcích, pro kontext jsou však uvedena i srovnání pro další typy usedlostí. Odvod žita v selských výměncích v Lochenicích Honcovu hodnotu převyšoval o 60 %, v chalupnických se jednalo o zhruba stejné množství a v baráčnických, pro které není k dispozici větší objem relevantních dat, poté pouze o polovinu množství uváděného Honcem. Při zahrnutí výměnků na všech lochenických usedlostech s vědomím částečně zkreslených Honcových závěrů se poté jedná o téměř shodné množství žita. V případě pšenice převyšují Lochenice Honcův vzorek (1,3 strychu pro léta 1750–1850) o 92 % na selských usedlostech, odlišná je situace v případě chalupnických (–39 %) a baráčnických výměnků (–59 %), což dále dokazuje absenci jiných typů poddanských usedlostí v badatelově vzorku. Dávka pšenice na všech typech lochenických usedlostí poté činila zhruba stejné množství jako v Honcově vzorku, podobně jako ječmene. Množství odváděného ječmene na lochenických selských usedlostech převyšovalo Honcovo zjištění (2,5 strychu) o 24 %, v rámci chalup a baráků bylo nižší o 20, resp. 40 %. V případě hrachu převyšovalo množství v Lochenicích Honcem uváděných 0,3 strychu pětkrát, což je možné dát do souvislosti s rozšířeným pěstováním zeleniny a luštěnin na Hradecku.²⁰³

Podobu zabezpečení však neovlivňovala jen rostlinná výroba, např. v Petráňových Ouběnicích sice byla výživa krávy či jalovice v rámci výměnku pravidlem, podobně jako vydržování jedné či dvou ovcí, ale chov drůbeže v režii výměnkáře tam byl ojedinělý.²⁰⁴ Mlázovičtí hospodáři ve svých výměncích s výjimkou hovězího dobytka nepožadovali chov koz, prasat, hus či slepic, zmíněn není ani denní odvod určeného množství mléka. Nízká je též roční náhrada za chov dobytka, zde Kutnar uvádí pouze blíže nespecifikovaný peněžní ekvivalent a deset liber mléka.²⁰⁵ V menší míře se vymíněný dobytek vyskytuje také ve vsi Stružinec, kde Nekvapil Jirásková v období 1700–1849 zmiňuje pouze kozy, a to prakticky jen v zabezpečeních na selských usedlostech.²⁰⁶ V případě panství Chrást Klvaňová uvádí, že vymíněná zvířata obsahovala pouze selská a chalupnická zabezpečení, přičemž nejčastěji byla vymínována jedna kráva.²⁰⁷ Zajímavé je srovnání se závěry Antonína Morávka, který pro Nemyčeves uvádí, že „každý větší výměnkář [...] měl každý rok místo ní dostávat 12–14 liber másla, 6–12 liber tvarohu a každý den jedno dojení nebo za týden dvě až tři dojení mléka.“²⁰⁸ S předpokladem, že Morávek měl na mysli selské výměnkáře, vykazují lochenické selské výměnky výrazně vyšší průměrné množství, činící 30 liber másla a 28 liber tvarohu, podobně jako chalupnické, kde množství těchto potravin představovalo ročně 18 liber. Poměrům v Nemyčevsi se tak nejvíce blíží průměrné množství v baráčnických výměncích, které činilo 13 liber.

²⁰² HONC, *op. cit.*, s. 201.

²⁰³ VOLF, *op. cit.*, s. 111, 117, 123 a 163.

²⁰⁴ PETRÁŇ, *Příběh*, s. 141.

²⁰⁵ KUTNAR, *op. cit.*, s. 191.

²⁰⁶ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 264–265.

²⁰⁷ KLVAŇOVÁ, *op. cit.*, s. 56–57.

²⁰⁸ MORÁVEK, *op. cit.*, s. 173.

Jak již bylo zmíněno, peněžní plnění se v Lochenicích vyskytovalo velmi ojediněle, stejně jako v případě vsi Stružinec na Semilsku, kde badatelka během 150 let nezaznamenala jediný případ poskytování finanční dávky.²⁰⁹ Oproti tomu závěry výzkumu Alice Velkové vykazují opačnou tendenci, kde byly peníze odevzdávány během 19. století ve třetině případů, jak bylo uvedeno výše. Vedle toho Klvaňová prokázala na Chrastecu pozvolné prosazování odvodu peněžního ekvivalentu či přilepšení a jeho rozšíření od druhé čtvrtiny 19. století.²¹⁰ Trhové smlouvy ani závěti případné omezené či žádné plnění vůči výměnkářům reflektují minimálně, přesto, jak bylo ilustrováno výše, k takovým situacím docházelo. Ačkoli podle povídek českých autorů druhé poloviny 19. a začátku 20. století měl výměnek spíše negativní vliv na mezilidské vztahy, v obecné rovině lze předpokládat funkčnost a výhodnost tohoto právního institutu.²¹¹

Závěrem

I přes limity spojené s omezeným dochováním pramenné základny, která umožnila zkoumat problematiku v prostoru královéhradeckého městského panství, reprezentovaného především vesnicí Lochenice, pouze pro období druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století, bylo na základě analýzy trhových smluv a dalších pramenů možné identifikovat základní aspekty výměnkářských zabezpečení. Z hlediska věku odstupujících držitelů nebyly v kontextu Čech nalezeny výraznější difference, na rozdíl od podoby samotného zabezpečení, které se výrazně lišilo podle typu poddanských usedlostí, přičemž obecně platilo, že na statcích byl výměnek neobjemnější, na chalupnických a především baráckých usedlostech měl skromnější charakter, což bylo dáno zejména rozlohou přináležející půdy a stavebními dispozicemi konkrétních usedlostí, obecně poté umenšenými ekonomickými možnostmi jejich držitelů. Mezi široce rozšířené aspekty výměnkářských zabezpečení lze zahrnout problematiku bydlení, stravy, potravin a jiného hmotného zajištění, obvyklé byly také různé specifické požadavky, plynoucí z aktuální situace v rodině či usedlosti.

V komparaci s výsledky jiných badatelů se ukázalo, že v obecné rovině výměnkářská zabezpečení v Lochenicích, resp. na královéhradeckém městském panství, odpovídají trendům, které byly zachyceny v jiných oblastech Čech. Výraznější difference však byly prokázány v rámci kvantity a spektra poskytovaného hmotného zajištění, a to nejen z hlediska odváděného obilí či potravin, ale také vymínovaného dobytka či finančních dávek. Ve velké většině byla zabezpečení uzavíraná v Lochenicích průměrně kvantitativně objemnější než v jiných oblastech, což umožnily především geografické a hospodářské poměry sledované oblasti. Avšak nejen hospodářské, nýbrž také sociální faktory, mezi které lze zařadit věk obou smluvních stran, mezilidské vztahy v rodině či usedlosti apod., měly významný vliv na rozsah a povahu výměnkářských požitků, stejně jako na rozdíly mezi nimi.

²⁰⁹ NEKVAPIL, JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 266.

²¹⁰ KLVAŇOVÁ, *op. cit.*, s. 57.

²¹¹ Toho si všimla též VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 125–128.

Pramenný výzkum také prokázal, že smluvní ujednání výměnku odstupujícím držitelem nemovitosti lze označit za běžnou praxi, rozšířenou především mezi sedláky, kteří hmotné zajištění po novém hospodáři požadovali téměř vždy, jak bylo doloženo studiem trhových smluv. Zajímavý je také rozsah využívání výměnkářského zabezpečení mezi baráčníky, z ekonomického hlediska méně majetnými příslušníky venkovské společnosti, kteří jej čerpali v polovině případů. V konečném důsledku tak právní institut výměnku představoval komplexní systém sociálního a hmotného zabezpečení, který hrál na sledovaném území významnou roli v rámci životní cyklu tehdejšího venkovského obyvatelstva.

Comparative Analysis of Proprietary Rights of Spouses in Josephine Code of 1787 and Roman Law

Roman Savuliak

*Lviv National University of Ivan Franko (Ukraine), Faculty of Law,
the Department of History of the State, Law and Political and Law Teachings,
judge of the Court of Appeal of Lviv region (Ukraine)
E-mail: rsavuliak@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7680-0766*

Abstract:

The study highlights the provisions of the third chapter “On the rights of spouses” of the first part “On personal law” of the Josephine Code of 1787, which regulated marital relations in the Habsburg monarchy. The author reveals the process of compiling the Josephine Code and presents its structure. The main focus of the study is based on the characteristics of the property relations of spouses according to the Josephine Code and the identification in them a reflection of the reception of provisions of Roman law. Therefore, the author researches the legal regime of various types of property of the spouses, including dowry (so-called marital property) and its security, own property, joint property, widow’s maintenance, as well as the procedure for administrating the wife’s property and the peculiarities of the right of usufruct. In conclusion, the author substantiates the historical and legal significance of the Josephine Code.

Keywords: Josephine Code; marital property; dowry; matrimonial property, widow’s maintenance; usufruct; reception of Roman law

DOI: 10.14712/2464689X.2025.19

1. Introduction

1.1 Formulation of the Problem

The Josephine Code of 1787, in the form of its first part “On personal law”, the third chapter of which “On the rights of spouses” regulated marriage relations in the Habsburg monarchy. It was introduced after long codification work aimed at significantly revising the Draft of the Codex Theresianus of 1766. In fact, it became the first unified and codified

civil law act in the history of modern European private law that regulated marriage and family relations, that is, relations between spouses and parents and children, as well as the institution of guardianship. Later, in the period of the still ongoing codification process in the Austrian Empire, its norms of marriage and family law were refined, and soon most of the improved provisions of the Josephine Code became the basis of the Civil Code of Galicia of 1797 (which was valid in the Galician Crown Region¹ separately for Western Galicia and Eastern Galicia²; the introduction of this Code in fact constituted the approbation of the practical implementation of its provisions before the spread of its effect to the entire territory of the Austrian monarchy, and therefore, on the basis of its refinement the general imperial code was subsequently adopted) and, finally, the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811.

At the same time, it should be noted that, despite the primacy of the Josephine Code in this area and even though it was in effect in the Habsburg Monarchy for a quarter of a century, relatively little attention was paid to it in the history of Austrian law. In my opinion, this Code requires a separate study, and above all, a detailed elucidation of the provisions on the peculiarities of the property relations of spouses, as well as tracing the continuity of the Roman tradition in the legal regime of various types of property of the spouses and, therefore, the justification of the reflection of the reception of some provisions of Roman law in the property relations of the spouses in the Habsburg Monarchy.

1.2 The Analysis of the State of Scientific Research on the Problem

It should be noted that the text of the Josephine Code, its first part approved of 1787, has been kept till my days in the form of an authentic edition made by the courtier printer of Joseph II, the book publisher Johann Thomas Edler von Trattner, which was digitized in 2017 by the National University Library of Slovenia in Ljubljana.³ In addition, the Josephine Code and the imperial patent for its implementation were published in the Collection of Legislative Acts (Justizgesetzsammlung) of 1786.⁴ Later, in 1817, the Imperial-Royal Courtier and State Serial Printing House presented a facsimile of the specified edition of the Josephine Code, which has been digitized by the Austrian National Law Library as a historical-legal and legislative text.⁵ The modernized reprint of this digitized facsimile

¹ This is the common name in historical science of the province of the Habsburg Monarchy – the Kingdom of Galicia and Lodomeria, which consisted of ethnic Western Ukrainian lands (including Bukovyna, which was its district from 1786 to 1849, and later it was separated into a separate crown region of the monarchy called the Duchy of Bukovyna) – as Eastern Galicia, and ethnic Polish lands – as Western Galicia.

² This region of Ukraine still bears the historical name of Halychyna – from the time of the existence of one of the lands of Kyivska Rus Halychyna (the name comes from the city of Halych, which is located in the Ivano-Frankivsk region, which was first mentioned in Hungarian sources in 896 and in Ipativskyi chronicles of 1113), and later the foundation in 1141 on its territory of the Principality of Galicia with its capital in Halych, which stretched from the Sian River and the Vyslok River in the west to the Danube River in the southeast and covered, including, Bukovyna.

³ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch. Erster Teil. Vienna: Johann Thomas Edlen von Trattner, 1786, s. 156 [online]. Available at: <<http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-IALWUBX5/d8ad5ff0-1d84-4f7a-ac54-7366255d8ade/PDF>> [cit. 2025-05-05].

⁴ Josephinisches Gesetzbuch. [online]. Available at: <<http://www.koeblergerhard.de/Fontes/JosephinischesGesetzbuch1787.pdf>> [cit. 2025-05-05].

⁵ Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591). Faksimile des. Joseph des Zweyten, Römischen Kaisers, Gesetze und Verfassungen im Justitz-Fache. Jahrgang von 1785 bis 1786. Zweyte Fortsetzung (1786). In:

of the Josephine Code was carried out by Gerhard Köbler, who is a professor of Innsbruck University of Leopold and Franz, a specialist in Austrian law and integrative European legislation.⁶ The research of the Josephine Code content, in particular a thorough study of its provisions on property relations of spouses became possible due to the familiarization with mentioned above publication.

It is worth noting that European, above all Austrian, legal historians pays some attention to the study of the marriage and family law of the Austrian Empire as a whole, in particular the property rights of spouses, including the relevant provisions of the Josephine Code, namely: Adalbert Theodor Michel (back in 1870),⁷ Wilhelm Brauneder,⁸ Anna Margaretha Sturm.⁹ However, they did not conduct a thorough and comprehensive study of the provisions of the Code about the property relations of spouses. Perhaps, this can be explained by the fact that they attached fundamental importance in their scientific research to the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811.

On the other hand, in the Ukrainian historical and legal science, there are no separate studies aimed at studying the Josephine Code of 1787,¹⁰ although the western Ukrainian lands were part of the Habsburg Monarchy during 1772–1918. However, it is advisable to emphasize that at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries the outstanding legal scholars, professors of Lviv University Oleksandr Ohonovskiy¹¹ and Stanislav

Justizgesetzsammlung. ALEX – Historische Rechts- und Gesetzestexte Online. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staats-Serarial-Druckerei, 1817, pp. 71–130. [online]. Available at: <<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=jgs&datum=10030003&zoom=2&seite=00000071&ues=on&x=16&y=9>> [cit. 2025-05-05].

⁶ Josephinisches Gesetzbuch (1787). [online]. Available at: <<http://www.koeblergerhard.de/Fontes/JGB20070429-rund18800woerter.htm>> [cit. 2025-05-05].

⁷ MICHEL, A. Th. *Beiträge zur Geschichte des österreichischen Eherechtes. I. Heft. Maria Theresia – Franz I. (1740–1835).* Graz: Universitätsbuch handlung von Leuschner & Lubensky, 1870, pp. 10–32. [online]. Available at: <https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QadvBvs7Uegy9MRo_mcfawty_ykPZl1q89wsi0TpDvFQvXKsF6eQguGJnLpQDCEjASe5AKY542zPeYjnHa3hNsp6MMN4MtPg9Z1Gtvrzg1CGcSaAVPekM7gihQzn1jRymBm2gXtTv986TOZ4XxtW6Gx4YkfkXETom8b0ocPLjqWEvKkh_7xbRM-Kj00UTI8pQBdVdCBI_E4meHSY7IWG_cS0vp14La3J4o6W2mw6AwlDOpYgq3EWGRDMJ8pEk4AkfWHkKOp4A5zGnJj6_K3V5d6vUIQ7rStzqMMchPw9_f4k_azc0> [cit. 2025-05-05].

⁸ BRAUNEDER, W. *Die Entwicklung des Ehegüterrechts in Österreich. Ein Beitrag zu Dogmengeschichte und Rechtstatsachenforschung des Spätmittelalters und der Neuzeit.* Salzburg; München: W. Fink, 1973, 441 s. (zugleich: Habilitationsschrift. Universität Wien, 1971); Rechtseinheit durch elastisches vertragsrecht: das ehgüterrecht der österreichischen privatrechtskodifikationen. In: *Збірник робота Правног факультета у Новом Саду [Proceedings of the Faculty of Law in Novy Sad]*, 2006, No 3, pp. 175–189. [online]. Available at: <<https://zbornik.pf.uns.ac.rs/wp-content/uploads/2019/02/2006-3.pdf>> [cit. 2025-05-05].

⁹ STURM, A. M. *Das josephinische Leitbild der Frau in Ehe und Familie.* Wien: VWGÖ, 1988, p. 155 [online]. Available at: <https://books.google.com.ua/books/about/Das_josephinische_Leitbild_der_Frau_in_E.html?id=EQUpAAAAyAAJ&redir_esc=y> [cit. 2025-05-05].

¹⁰ Many modern Ukrainian legal historians, first of all prof. Volodymyr Kulchytskyi, prof. Borys Tyshchuk, prof. Ihor Boiko, prof. Yevhen Kharytonov, prof. Oksana Blazhivska, prof. Mykhailo Nykyforak, DPh. Mykhailo Pyrtko, associate prof. Hanna Fedushchak-Paslavska, associate prof. Halyna Sanahurska and others, in their works only briefly mention about the conclusion of this Code and its structure.

¹¹ See: OHONOVSKYI, O. *Avstrijske mainove pravo podruzzhzia. Ch. 1. [Austrian matrimonial property law. Part I].* Lviv, 1880; *System avstryiskoho prava pryvatnoho [The system of Austrian private law].* Vol. 1–2, Lviv: Z drukarni NTSh, 1897; etc. (In Ukrainian).

Dnistrianskyi¹² conducted an in-depth study of Austrian civil and marriage law, including the property law of spouses, within the framework of which the provisions of the Josephine Code were examined.

The fact that Ukrainian scientists have not studied the Josephine Code in detail, and moreover, have not paid attention to the study of the property relations of spouses according to this code and, even more so, to the reflection in them of the reception of the provisions of Roman law, can probably be explained that this Code was in effect on the territory of Western Ukrainian lands for only 10 years – until the introduction of the Civil Code of Galicia of 1797. At the same time, it should be noted that my scientific research is aimed, in particular, at the studying of the Josephine Code and the identification of the Roman law reception in it.¹³ I will pay attention that in order to trace the historical continuity of

¹² See: DNISTRIANSKI, S. *Wykład prawa familijnego [Family law lecture]*. Lwów, 1901–1902, s. 428. (in Polish); DNISTRIANSKYI, S. *Pravo podruzha [Marriage law]*. Lviv, 1900, 196 p.; *Rodynno-maietkove pravo [Family property law]*. Lviv, 1900, p. 164; *Opiky i kurateli [Guardians and trustees]*. Lviv, 1900, 104 p.; *Pravo rodyenne pislia vykladiv profesora d-ra Dnistrianskoho [Family law after lectures by prof. Dr. Dnistrianskyi]*. Lviv, 1901, p. 648; *Pravne vidnoshenie rodychiv do ditei [Legal relations between relatives and children]*. Lviv, 1906, p. 184; *Tsyvilne pravo. Zahalna chastyna [Civil law. General part]*. Lviv, 1900; *Avstriiske pravo pryvatne [Austrian private law]*. Lviv, 1906, p. 308; Prychynky do reformy pryvatnoho prava v Avstrii [Supplement to the reform of private law in Austria]. In: *Chasopys Pravnycha i Ekonomichna [Law and Economic Journal]*, Lviv, 1912, Is. 7, Vol. 10, pp. 1–111; *Novelia do tsyvilnogo zakona [Amendment to the civil law]*. In: *Pravnychiy visnyk [Legal Bulletin]*, Lviv, 1913, Is. 3, pp. 114–173; *Tsyvilne pravo [Civil law]*. Vol. 1. Vienna, 1919, p. 1063 + XLIV (this work contained, in particular, a translation of the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811); etc. (In Ukrainian).

¹³ SAVULIAK, R. *Yozefynskiy kodeks 1787 r.: peredumovy ukladennia, kodyfikatsiini roboty, struktura, zahalna kharakterystyka ta znachennia [The Josephine Code of 1787: prerequisites for conclusion, codification works, structure, general characteristics and meaning]*. In: *Zbirnyk naukovykh prats Scientia: za materialamy III Mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii «Modernization of today's science: experience and trends» (m. Sinhapur (SGR), 24 liutoho 2023 roku) [Collection of scientific papers «Scientia»: with Proceedings of the III International Scientific and Theoretical Conference «Modernization of today's science: experience and trends» (Singapore, Republic of Singapore, February 24, 2023)]*, pp. 92–96. [online]. Available at: <<https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/749>> [cit. 2025-05-05]; *Osoblyvosti kodyfikatsiinykh robit nad Yozefynskym kodeksom 1787 r. [Peculiarities of the codification works on the Josephine Code of 1787]*. In: *Elektronne naukovye vydannia «Analitichno-porivnialne pravoznavstvo» [Electronic scientific publication “Analytical and comparative jurisprudence”]*, 2023, No. 4, pp. 41–49. [online]. Available at: <<http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/7.pdf>> [cit. 2025-05-05]; *Kodyfikatsii tsyvilnogo prava v Avstriiskii monarkhii u druhii polovyni XVIII st.: kodyfikatsiini roboty, zahalna kharakterystyka ta znachennia [Codifications of civil law in the Austrian monarchy in the second half of the 18th century: codification works, general characteristics and significance]*. In: *Aktualni doslidzhennia pravovoi ta istorychnoi nauky (Vypusk 48): Mizhnarodna naukova konferentsiia (m. Kyiv, 9–10 bereznia 2023 r.) [Current research in legal and historical science (Issue 48): International Scientific Conference (Kyiv, March 9–10, 2023)]*. [online]. Available at: <http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3527> [cit. 2025-05-05]; *Prava batkiv i ditei za Yozefynskym kodeksom 1787 r. [Rights of parents and children according to the Josephine Code of 1787]*. In: *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna [Bulletin of Lviv University. Legal series]*, 2023, Is. 77, pp. 79–87. [online]. Available at: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/Maket_77_176_250.pdf> [cit. 2025-05-05], <<http://dx.doi.org/10.30970/vla.2023.77.079>> [cit. 2025-05-05]; *Opika za Yozefynskym kodeksom 1787 r. [Guardianship under the Josephine Code of 1787]*. In: *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine]*, 2024, Vol. 31, No. 3, pp. 52–73. [online]. Available at: <<https://jnals.com.ua/uk/journals/visnik-naprmu-3-2024-r/opika-za-yozefynskim-kodeksom-1787-r>> [cit. 2025-05-05]. <<https://doi.org/10.31359/19930909202431352>> [cit. 2025-05-05]. (In Ukrainian); *Marriage law according to the Josephine code of 1787 and the reception of Roman law*

the formation of the civil law of the Habsburg Monarchy, my processing of the Josephine Code of 1787 was preceded by my analysis of the Draft of the Codex Theresianus of 1766, as a result of which this Code was concluded.¹⁴

Due to the lack of Ukrainian research and the availability of primary sources and certain foreign research material on the specified issue, we consider it to be of crucial necessity for the first time to pay attention to a comprehensive study of this issue in the Ukrainian historical and legal science. Therefore, the purpose of my research is to analyze the specifics of the property relations of spouses, namely, to consider the peculiarities of the legal regime of various types of property of the spouses, and to identify the reflection of the reception of individual provisions of Roman law in them.

2. The Characteristic of Conclusion and Structure of the Josephine Code of 1787

During the reign of Maria Theresa in 1766, a compilative civil code called “Codex Theresianus” (“The Theresian Code”, named after Empress Maria Theresa) was concluded, but it was not approved due to a number of shortcomings.¹⁵ Therefore, in 1772, a new codification Legislative Commission (Gesetzgebungskommission) was created,¹⁶ which was headed by Johann Bernhard Horten,¹⁷ for the revision the unapproved Draft of the Codex Theresianus in terms of its greater clarity, comprehensibility, accessibility and brevity,¹⁸ which continued its work during the reign of Maria Theresa’s son, Emperor Joseph II.

in its provisions. In: *Journal on European History of Law*, 2024, Vol. 15, Is. 2, pp. 175–187. [online]. Available at: <http://www.historyoflaw.eu/czech/JHL_02_2024.pdf> [cit. 2025-05-05]; The dowry and its securing according to the Josephine Code of 1787. In: *Social Sciences*, 2024, Vol. 13, Is. 6, pp. 273–278. [online]. Available at: <<https://www.sciencepublishinggroup.com/article/10.11648/j.ss.20241306.14>> [cit. 2025-05-05]. <<https://doi.org/10.11648/j.ss.20241306.14>> [cit. 2025-05-05].

¹⁴ SAVULIAK, R. Codex Theresianus of 1766: Codification Works, Structure, main Content and Significance of Roman Law Reception during its Conclusion Process. In: *Journal on European History of Law*, 2023, Vol. 14, Is. 2, pp. 156–175. [online]. Available at: <http://www.historyoflaw.eu/english/JHL_02_2023.pdf> [cit. 2025-05-05].

¹⁵ HARRASOWSKY, H. R. (Hrsg. und mit anmerkungen versehen). Der Codex Theresianus und dem Entwürfe Gorten’s. In: *Der Codex Theresianus und seine umarbeitungen*. Wien: C. Gerold’s sohn, 1883–1886. Band IV, 1886, 557 p., pp. 8–13. [online]. Available at: <<https://ia801608.us.archive.org/29/items/dercodextheresi02martgoog/dercodextheresi02martgoog.pdf>> [cit. 2025-05-05]; NYKYFORAK, M. V. *Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774–1918 rr.)* [Bukovyna in the state-legal system of Austria (1774–1918)]. Chernivtsi, 2004, p. 384, p. 277; Z istorii kodyfikatsii avstriiskoho tsyvilnoho ta tsyvilno-protsesualnoho prava [From the history of the codification of Austrian civil and civil procedural law]. In: *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats* [Scientific Bulletin of the University of Chernivtsi: Collection of scientific papers], 2000, Is. 82: Jurisprudence, pp. 18–21, p. 18. [online]. Available at: <http://library.chnu.edu.ua/res/library/elib/visnyk_chnu/visnyk_chnu_2000_0082.pdf> [cit. 2025-05-05]. (In Ukrainian).

¹⁶ BRAUNEDER, W. Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch für die gesamten Deutschen Erbländer der österreichischen Monarchie von 1811. In: *Gutenberg-Jahrbuch*, 1987, B. 62, pp. 214–254, p. 218.

¹⁷ SZABO, F. *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753–1780*. New York: Cambridge University Press, 1994, p. 380, p. 182.

¹⁸ SAVULIAK, R. Codex Theresianus of 1766, p. 175.

Finally, by the decree of November 1, 1786, the first part of the new Civil Code, which was reduced from 1,500 paragraphs of the Codex Theresianus to almost 300, was approved and published.¹⁹ This part was named “Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch” (“General Civil Code”),²⁰ or “Josephine Code of Laws”, or “Josephine Book of Laws” (“Josefinisches Gesetzbuch”)²¹ (since it was approved by Joseph II), which indicated that in fact it was considered by the legislator as a Code, however, it was only a part of it. Already from January 1, 1787, the Josephine Code (in history also called Josefiana) was put into effect in the German hereditary lands of the Austrian monarchy, where it was in effect until December 31, 1811,²² that is before the introduction of the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811; and from May 1, 1787, in the Galician Crown Region as well,²³ where it operated until the introduction of the Civil Code of Galicia of 1797, which was later replaced by the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811.

The first part (“On personal law”) of the Josephine Code, which provided the rights of individuals, consisted of a Preamble (stated the introduction of this unified civil law in all German hereditary lands since January 1, 1787) and five chapters, which contained in total 293 paragraphs: 1) on laws (27 paragraphs); 2) on the rights of subjects in general (9 paragraphs); 3) on the rights of spouses (126 paragraphs); 4) on the rights of parents and children (33 paragraphs); 5) on the rights of orphans and other people who are unable to manage their own affairs²⁴ (98 paragraphs).²⁵

3. The Peculiarities of the Legal Regime of Various Types of Property of the Spouses According to the Josephine Code of 1787 and the Depiction of the Reception of the Provisions of Roman Law in Them

My study is devoted to the coverage of the property relations of spouses according to the Josephine Code, which were regulated by the norms set forth in the third chapter of the Code “On the rights of spouses”. Note that this chapter covered both marriage law as such (namely, regulated the conditions and procedure of concluding a marriage, including the conditions and legal consequences of recognition of a marriage to be invalid; established the grounds, conditions, and procedure for dissolution of marriage, including the regime of separate residence of the spouses (the so-called separation from board and bed)), as well as property relations of spouses, namely: established the legal regime of various types of

¹⁹ NYKYFORAK, M., V. *Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii*, p. 278; Z istorii kodyfikatsii avstriiskoho tsyvilnoho ta tsyvilno-protseusualnoho prava, p. 18.

²⁰ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch. Erster Teil; OHONOVSKYI, O. *System avstryiskoho prava pryvatnoho. T. 1. Nauky zahalni i pravo richeve* [The system of Austrian private law. Vol. 1. General sciences and property law]. Lviv, 1897, p. 4. (In Ukrainian).

²¹ Josephinisches Gesetzbuch; Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

²² OHONOVSKYI, O. *System avstryiskoho prava pryvatnoho. T. 1. Nauky zahalni i pravo richeve*, p. 4.

²³ KULCHYTSKYI, V. – LEVYTSKA, I. Dzherela, struktura, osnovni polozhennia Avstriiskoho tsyvilnoho kodeksu 1811 r. [Sources, structure, basic provisions of the Austrian Civil Code of 1811]. In: *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii yurydychna* [Bulletin of Lviv University. Legal series], 2009, Is. 48, pp. 46–51, p. 47. [online]. Available at: <https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/LVIV/visnyk_48.pdf> [cit. 2025-05-05]. (In Ukrainian).

²⁴ That is, on guardianship.

²⁵ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

property of the spouses²⁶ (dowry – so-called marital property²⁷ – and its securing, maintenance of the wife, own property, joint property, widow's maintenance), as well as the property rights of the widowed spouse, and in addition, the procedure for administering the wife's property and the peculiarities of the right of usufruct. Let us examine these provisions of the Code on property relations of spouses in details.

It should be noted that during the explanation and analysis of the provisions of the Josephine Code, we mostly used its authentic style and terminology, and legal constructions, giving them a modern interpretation and sometimes providing in the author's notes clarifications or specifications regarding their understanding and interpretation in accordance with both the current legal terminology and the latest civil law doctrine.

3.1 The Marital Property (the Dowry) and Its Securing

The Code established the following conditions regarding matrimonial property. If the bride and groom owned their own property, they could use it freely, independently establishing its legal regime; in particular, it depended on their will whether the bridegroom would demand a dowry for the marriage contract and what kind, and what property the bride would define as her dowry. If the bride was under guardianship, then the guardian had to dispose of the estate in accordance with her fortune and the nature of the marriage. If the bride owned property under the control of her father/guardian and married with his will or with the consent of the court, then the father/guardian had to provide her with a decent marriage amount from this property²⁸ with the consent of the court (§ 51).²⁹ If the bride did not have her own property or such property was not enough, then the father/grandfather who supported her was obliged to assign her the marital property in the necessary amount (§ 52). It should be noted that parents were released from the maintenance of their children, and therefore from the obligation to provide them with property for marriage under the following circumstances: in the case of their own lack of funds if this reduced the maintenance they themselves needed or made it difficult to provide maintenance to other children; if the marital property was already given in case of a previous marriage, even if that dowry had already been lost, and not because of the fault of the daughter; in the case of a clear refusal of marital property in old age; in case children refuse to receive the inheritance of those testators who were obliged to provide marital property (§ 53). If the person who was obliged to provide marital property refused to do so, the court, at the request of the bride and groom or their guardians, initiated an amicable settlement of the parties to such court proceedings. In case of an unsuccessful attempt of mediation and the presence of sufficient reasons to satisfy the claim, the court determined the marital property officially and obliged the person responsible to provide it within a set period, after which, in case of failure to provide it, judicial coercion was applied to the person. However, such a person can file an appeal (§ 54).

The criteria for determining the amount of marital property were primarily the legal status of the person obliged to provide it and the size of her property, as well as the number

²⁶ That is, the matrimonial property.

²⁷ So named because it is the part of the wife's property that she brought into the marriage for marital cohabitation, household management, joint life, etc.

²⁸ As her dowry.

²⁹ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

of children still dependent on her, and other circumstances related to expenses in the household (§ 55). In the case of out-of-court, voluntary determination of marital property, its larger or smaller size depended on the will of the father/grandfather. If they provided too little property, which the bridegroom/bride did not agree with, then the case was decided by the court in the manner described above (§ 56). The attention should be paid to the interesting provision of the Josephine Code that the amount of marital property could be determined or increased during the marriage, or what had already been determined could be increased. However, if the decision about this was not made or proposed by the husband before the marriage, then he did not have the right to file a lawsuit against the wife or her parents (§ 57).

Those who are obliged to provide marital property cannot put forward any conditions during the provision of it without the consent of the groom. However, even that what was established with the consent of the groom cannot infringe the rights of the bride when she had not reached the age of majority and had not directly accepted the marital property, especially if it was determined on such terms as deduction from her future inheritance or her complete rejection of it. Moreover, if the marital property was determined from the underage bride's own funds, she may find herself in a disadvantageous position as a result of such conditions. On the other hand, if it was about the bride's own priorities, which cannot be achieved without adding certain conditions that may seem disadvantageous, then the permission of the court should be obtained for them (§ 58). A third party who makes decisions about the marital property on their own decision, as well as a major fiancée or wife, were free to add conditions and ancillary agreements at their discretion. However, these conditions and agreements on marital property must be included in the determination of the inheritance mass (§ 59). Conditions that had already been added, which may cause harm to a third party, can no longer be changed in order to give them an advantage. However, if these conditions relate to the benefits of one or both of the spouses, they may waive this supposed benefit not only when the conditions were made by themselves, but also if they were established by parents, guardians, or a third party (§ 60).

The parties may set a certain deadline to settle the issue of marital property. If it was not stipulated, the party, obliged to provide such property, can be prosecuted in court within six weeks after the date of marriage. After the end of this period, the marital property can be confiscated on legal grounds, together with all the income received from its use for the period after the deadline for its provision or, if it was not stipulated, from the date of marriage (§ 61).

After the transfer of marital property, which consisted of money or things that were valued in commercial circulation by weight, quantity or a certain value, or from assigned debt claims, that was, in general, from any movable or immovable property, its recipient acquired full and irrevocable ownership of it, and therefore must bear all costs and damages from it, and can use it as freely as his own property. However, after the dissolution of the marriage, the marital property provided, and of the same quality and quantity or its estimated value, must be returned (§ 63). Movable property must be returned in the condition in which it was given, but if these things have already been worn or damaged by the husband, then the value they had at the time of transfer should be returned (§ 64).

If the granted marital property or the rights related to it were determined as a hay-maker's property without an assessment of its value, then the husband received a simple

usufruct, that is, the right of ownership of it remained with the wife or with the one who allocated her dowry (§ 65). During the marriage, the usufruct of marital property granted the husband not only the right to administer it, but also the right to use to full extent all property derived from it (§ 66).³⁰ As we can see, this norm of the Josephine Code was in fact a reception of the general provisions of Roman law on usufruct, which understood it as the right of a person to use someone else's property, the use of which is possible without its destruction (that is, primarily a land plot), with the right to appropriate income from it (removal of fruits), but under the terms of integrity, value and economic belonging preservation. Such a limited property right combined two property interests: *usus* (from the Latin "use") is the right to use a thing in possession without changing it; and *fructus* (from the Latin "fruit", "income") is the right of a person to receive profit from a thing the person owns, for example, by selling a crop, renting out immovable or attached, ancillary movable property, etc.

At the same time, the Code emphasized that those which were inseparably combined with marital property by its nature or by law were also considered marital property, and the husband had the right to use only these appendages (§ 66). In the context of the § 66 stated provisions of the Josephine Code third chapter on derivative and ancillary property, we note that later in the Austrian General Civil Code of 1811 it was defined in detail (articles 293–297)³¹ that the affiliation of an immovable thing is made up of movable things that are in constant connection with it, namely: 1) the increase of a thing – when things are grown on the surface of the earth until they are separated from it,³² and 2) ancillary things, without which the main thing cannot be used or which the law or the owner has designated for permanent use with the main thing³³ (art. 293–294).³⁴ It should be noted that the analyzed norm of the Josephine Code on ancillary property, which is inseparably combined with marital property by its nature or by law, was not an innovation of the Austrian legislator, but was a reception of Roman private law,³⁵ which included everything created by labor on earth as immovable things, according to the principle: what is created on the surface follows the surface. Therefore, all objects related to the earth or functionally attached to its surface, such as crops and plantations, were considered to be its components.³⁶

³⁰ That is, profits and gains from it.

³¹ *Zahalne tsyvilne ulozhennia Avstriiskoi imperii 1811 roku*, pp. 1052–1053.

³² In particular, fruits, trees.

³³ For example, livestock, working tools, buildings, etc.

³⁴ *Zahalne tsyvilne ulozhennia Avstriiskoi imperii 1811 roku* [The general civil constitution of the Austrian Empire in 1811]. In: *Kodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva na ukraïnskykh zemliakh. T. 1* [Codification of civil legislation on Ukrainian lands. T. 1]; comp. Yu, V. B. Kalaur, I. R. Hrynko, S. D. etc.; under the editorship R. O. Stefanchuk and M. O. Stefanchuk. Kyiv: Legal unity, 2009, pp. 1028–1051, p. 1052. (In Ukrainian).

³⁵ SAVULIAK, R., V. Podil rechei za Avstriiskym zahalnym tsyvilnym ulozhenniam 1811 r. yak retsept-siia polozhen rym'skoho pryvatnoho prava [Division of things according to the Austrian General Civil Code of 1811 as a reception of the provisions of Roman private law]. In: *Elektronne naukovye vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo»* [Electronic scientific publication "Analytical and comparative jurisprudence"], 2022, No 6, pp. 32–36, p. 35. [online]. Available at: <<http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/02/7.pdf>> [cit. 2025-05-05]. (In Ukrainian).

³⁶ ORACH, Y. M. – TYSHCHYK, B. Y. *Osnovy rym'skoho pryvatnoho prava: kurs lektzii* [Basics of Roman private law: a course of lectures]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2000, p. 272, pp. 116–117. (In Ukrainian).

The Josephine Code established that a man must exercise all diligence, care, and caution in the administration of the estate given to him for use; and in all matters related to its legal regime, to represent its interests in court and out of court with the consent of the owner. Moreover, a man must refrain from any alienation and all actions that may lead to deterioration or encumbrance of the property. A man is responsible if certain actions or inactions of the husband cause damage to the property, reduce it, or deteriorate its quality (§ 67).³⁷ However, the occurrence of such damage as a result of an accident does not bind the man to any responsibility. The expenses incurred by the man for the permanent maintenance and improvement of the use of the estate must be reimbursed to him after its return (§ 68).

It should be noted that the institution of dowry already existed in Roman law. Namely, not all of the wife's property was considered a dowry (in Latin – *dos*), but only what was specially designated for this purpose and was given to the husband by the wife herself, her *pater familias*³⁸ or other persons,³⁹ so, in fact, the Josephine Code established a similar provision. However, let us emphasize, that in the Roman law of the period of the Republic, the dowry immediately became the property of the husband and was not returned to the wife after the termination of the marriage. So since there was freedom of divorce, marriage became a way of enrichment for husbands. And therefore praetorian practice over time approved the general provision that upon termination of marriage due to the death of the wife, the dowry remained with the husband. But if it was given by the wife's father, who was alive at the time of the daughter's death, the dowry was returned to him. If the marriage ended due to the death of the husband, the dowry was always returned to the wife. In case of divorce due to the fault of the husband, the dowry was returned to the wife, and due to the fault of the wife, it remained to the husband. Subsequently, Justinian further limited the husband's rights to dowry, establishing that in the event of his wife's death, it was returned to her heirs. As noted in the Digests: "Although the dowry is in the husband's property, it belongs to the wife" (D.23.3.75).⁴⁰ Therefore, the Josephine Code, defining the legal regime of dowry, contained a prescribed provision of the Digests.⁴¹

It is worth mentioning that the Josephine Code provided the means of securing marital property, namely a pledge in the form of a mortgage or the so-called insurance. Thus, if the marital property was to be returned in the same amount or value, then the person who provided it could indicate its provision in the marriage letter⁴² or in another way, in particular in the insurance certificate registered in the land cadaster, or if there are no land registers in the given region, then in another order (§ 69).⁴³ Moreover, if the marital property was not insured from the very beginning, then at any time it was possible to impose a pledge in the form of a mortgage, entered in the land register, on the property of the husband, which

³⁷ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

³⁸ That is, homelord, heads of the family.

³⁹ PIDOPRYHORA, O. A. – KHARYTONOV, Y. O. *Rymske pravo: pidruchnyk [Roman law: a textbook]*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2009, 2nd ed., 528 p., pp. 292–293. (In Ukrainian).

⁴⁰ PIDOPRYHORA, O. A. – KHARYTONOV, Y. O. *Rymske pravo: pidruchnyk*, p. 293.

⁴¹ Iustiniani Digesta (Recognovit Theodorus Mommsen; Retractavit Paulus Krueger). In: *Corpus iuris civilis*. Vol. I. Berlin, 1908. 2 Auflage. [online]. Available at: <<https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/digest.htm>> [cit. 2025-05-05].

⁴² That is, in the marriage contract.

⁴³ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

he already had at the time of giving him the marital property or acquired it later (§ 70). If the bride and groom were independent owners of their property, then the provision of marital property was at their discretion. In the case of the marriage of a minor-age woman, her guardian had to take care of securing her immovable marital property *ex officio*⁴⁴ and register it with the authorities within six weeks from the moment of the marriage. If he did not do this, then he was responsible when the marital property was in danger before the spouses reached the age of majority (§ 73). Such securing had to be imposed on the husband's own property by himself, if it was under his control, or by his father or guardian, who was responsible for the care of his property (§ 74). If the husband did not have his own or sufficient property, then the father/grandfather was obliged to provide security in accordance with the amount of the counterclaim, however, only to the extent that he would not cause significant damage to himself (§ 75). It should be noted that the securing of marital property established by the Josephine Code can be partially compared with the counter-dowry of the groom, provided by the Civil Code of Galicia of 1797 and the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811 to guarantee the return or increase of the bride's dowry.

In the context of the above-mentioned norms of Austrian law, it should be emphasized that already in Roman law, for the purpose of providing a dowry, there was a gift from the husband (*donatio propter nuptias*), who allocated a certain (approximately equal to the dowry) part of his property as a guarantee to his wife in the event of a divorce due to his fault. Moreover, at first this provision was not legally established, but it was strictly observed due to the requirement of morality. Under Justinian, it was stipulated that a husband can make an appropriate gift not only before marriage, but also while married;⁴⁵ just as it was established by § 70 of the Josephine Code. However, the actual gift did not take place, since the husband remained the owner of this property, which he promised his wife in exchange for the dowry, and used it as before; yet, in the event of a divorce due to his fault, this property was transferred to his wife as a fine compensation. And therefore, it can be argued that such a gift from the husband actually constituted a pledge in case of divorce due to his fault, so the wife had the right not only to return her dowry, but also to transfer this conditional gift to her.⁴⁶ And so, the norms of the Josephine Code on the securing of marital property in general contained the prescribed provisions of Roman law.

The Josephine Code emphasized that marital property cannot be demanded during the marriage. However, in the case of significant waste of the husband or in another case, if there is a decrease in his property, as a result of which there is a threat to the uninsured marital property, it can be secured on the basis of § 70. If such securing is impossible due to the lack of his property, then other reliable securing may be required (§ 76).⁴⁷ Particular attention is drawn to the provision of the Code that the groom can also present a counterclaim to the bride regarding the securing of marital property. The fulfillment of the counterclaim can be demanded only if the marital property was spent by her. Instead,

⁴⁴ This term is of Latin origin, which literally means "from/through/from the position", i.e., "by right of the position", in accordance with the official powers, on the official's own initiative; it has been used since the times of the Roman Republic.

⁴⁵ PIDOPRYHORA, O. A. – KHARYTONOV, Y. O. *Rymske pravo: pidruchnyk*, p. 293.

⁴⁶ PIDOPRYHORA, O. A. – KHARYTONOV, Y. O. *Rymske pravo: pidruchnyk*, p. 294.

⁴⁷ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

the bride's voluntary securing of marital property without a counterclaim by the groom can be made in the amount and value of the marital property or in a larger or smaller amount than the marital property (§ 77). A father/grandfather can also make a counterclaim to secure the marital property of their son/grandson's bride. If it was not possible to agree on the amount of securing, it was a subject to a judicial assessment, which must be based on taking into account the property of the obligated person⁴⁸ and other fair circumstances (§ 78). It should be noted that during marriage, a woman could neither demand the transfer of securing for her marital property, nor make claims regarding its use and claim income from it, because its administration and use belonged to the one who assigned it (§ 79).

It was established that, in addition to marital property and its security, spouses could give gifts each other; moreover, their legal regime was similar to other gifts (§ 81). However, if these gifts were given with the purpose of increasing the bride's marital property or securing it, then if the recipient died before the donor, they were returned to the donor (§ 82).

Moreover, the husband could assign maintenance to his wife. Such maintenance, unless it was judicially registered as collateral property, did not enjoy any privileges or advantages, and was to be considered as a gift of the second spouse as defined in § 81 (§ 119). However, if a minor-age bride was assigned to an annual sum for her use in the marriage letter in the form of maintenance of the widow or even during the life of the husband, then her guardian had to take care whether husband provided security for this sum, otherwise the guardian himself had to be responsible in case of its non-payment (§ 120). If the wife, who was assigned to an annual sum for her use in the marriage letter during the life of her husband, did not collect it for several years, then in case of a claim by creditors against her husband, she had priority over them in collecting this sum for the last three years. However, older debts were treated simply as gifts from the husband (§ 121).⁴⁹

It is worth noting that Roman law, instead, set limits on gifts between spouses, regulating this in Title I of Book 24 of Justinian's Digests.⁵⁰ Namely, according to the general rule, gifts between husband and wife had no force (D.24.1.1-3), but the following types of gifts were allowed: for a funeral (D.24.1.5.8-10), in case of death (D. 24.1.9.2), gifts by the wife to the husband for promotion and necessary expenses for the position (D. 24.1.40-42), in case of exile (D.24.1.43), in case of divorce (D.24.1.60.1).⁵¹

We can summarize that dowry, securing of dowry and gifts of spouses were provided for even in Roman private law, and therefore, the provisions of the Josephine Code on such types of matrimonial property were to some extent a reception of its corresponding norms.

⁴⁸ That is the bride herself, if the property is in her possession, or her father/grandfather or guardian.

⁴⁹ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

⁵⁰ Liber vicesimus quartus. 24.1.0. De donationibus inter virum et uxorem. Domini nostri sacratissimi principis Iustiniani iuris enucleati ex omni vetere iure collecti Digestorum seu Pandectarum (Recognovit Theodoros Mommsen; Retractavit Paulus Krueger). In: *Corpus iuris civilis*. Vol. I. Berlin, 1908. 2 Auflage. [online]. Available at: <<https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/d-24.htm#1>> [cit. 2025-05-05].

⁵¹ PIDOPRYHORA, O. A. – KHARYTONOV, Y. O. *Rymske pravo: pidruchnyk*, p. 292.

3.2 Spouse's Own Property. Administration of the Wife's Property and the Right of Usufruct

The Josephine Code established as a fundamental provision on matrimonial property that each spouse retains his or her property both before and after marriage; and another cannot claim it (§ 83).⁵² Therefore, each of the spouses has the right to freely dispose of their property, without allowing the other to be misled (§ 84). It should be emphasized that already in Roman law, the principle of the separation of property of husband and wife was laid as the basis of property relations of spouses. Everything that was the property of the wife before the marriage or was acquired by her during the marriage, remained her property, if she was legally independent. Therefore, the wife had the right to independently own, use and dispose of this property.⁵³

Along with that, the Josephine Code provided that the husband has the right to conduct his wife's affairs and administer her property, he has the so-called right of tacit approval and all powers regarding it in cases that do not require a special power of attorney. However, the wife always has the right to object to the husband's further administration of her property and to take these functions upon herself (§ 84).⁵⁴ However, if one of the spouses has expressly instructed the other to administer their property, then such a legally confirmed power of attorney must be irrevocable. Nevertheless, if the administration was appointed for an indefinite period, but not permanently, such a mandate can be revoked at a will at any time; but, if the power of attorney was issued for a certain period, then it is valid until the end of that period; and if it was granted permanently, it cannot be revoked during marriage (§ 85).

The administration of the wife's property, whether expressly or tacitly entrusted to the husband, binds him to everything as every guardian is bound. Therefore, if the wife can prove that her property has decreased or that her property is in immediate danger due to the bad administration of her husband, she has the right to revoke her power of attorney upon the term (§ 86). Note that in Roman law, a wife could also entrust her husband with the management of her property. Moreover, any legal relationship in this regard was subject to legal action.⁵⁵

The Josephine Code established the provision that if the husband is not granted an usufruct along with the administration of the property, then he cannot claim the fruits (offspring). Moreover, if the husband did not expressly undertake to increase the property he administers, then he or his heirs are responsible only for the accounting and reporting of those fruits that were collected from the day of revocation of the power of attorney for property administration or from the day of the husband's death. On the other hand, all claims made regarding previous administration or previously harvested fruits should be considered invalid. However, if the husband caused damage to his wife's property as a result of his administration, he will be responsible for it in all cases (§ 87). If the husband is granted only usufruct, but not administration, then he has no right to administer against the wife's will. If the right to use the fruits was granted to the husband, but they were collected by the wife, then the husband or his heirs can make claims only for those fruits

⁵² Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

⁵³ PIDOPRYHORA, O. A. – KHARYTONOV, Y. O. *Rymske pravo: pidruchnyk*, p. 292.

⁵⁴ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

⁵⁵ PIDOPRYHORA, O. A. – KHARYTONOV, Y. O. *Rymske pravo: pidruchnyk*, p. 292.

that will be collected after they present such a claim, similarly to what is provided in § 87 regarding the wife's claim for the fruits previously collected by her husband (§ 88).

The wife had the right to sell her property freely, regardless of whether the husband was entrusted with its administration or usufruct. However, if the usufruct of the property was assigned to the husband by a court decision, then the sale of this property should not harm him; and in case of its occurrence, he had the right to sue his wife for compensation (§ 89). We pay attention that in Roman law, the sale of the thing by the owner did not affect the rights of the usufructuary.

An interesting provision of the Josephine Code draws attention, stating that even if the wife administrated her own property, the husband had the right to supervise after her, especially if they had children, in order to prevent possible losses and damages. Moreover, not only the husband, but also relatives from both sides had the right to appeal to the court with a claim regarding improper disposal of her property. If the claim was recognized to be justified, the court should have first given the wife the opportunity to voluntarily perform her functions in property administration; if she refused, then the property administration was to be entrusted to the husband or, if he had serious doubts about his ability to administer this property, to a relative, and in case of his absence – to a third person *ex officio*. In other cases, the court had to act accordingly to the procedure established for those who are unable to administer their own property (§ 90). If a man administered of a woman's property without giving him the right of usufruct, then he was obliged to keep records and report on all fruits; at the same time, he had the right to be reimbursed for all the expenses incurred by him for this usufruct. Instead, if he was granted an usufruct, he could not report for the fruits; however, he had no right to claim compensation for his efforts to improve fertility, unless he proved that the necessary or useful efforts exceeded the yield obtained (§ 91).⁵⁶ Note that in Roman law, the usufructuary was also not entitled to claim compensation for improvements made by him in thing.

We can summarize that already Roman private law, despite its patriarchal character, provided for the separate property of the wife in marriage and established the procedure for administrating it. The right of usufruct in general was thoroughly regulated by Roman law, so the provisions of the Josephine Code on it mostly represented the reception of Roman law.

3.3 Joint Property of Spouses

The Josephine Code indicated that the spouses could enter into an agreement on joint matrimonial property and emphasized that in case of such agreement's absence, the property of the spouses is considered to be separate (§ 97). At the same time, if the spouses established joint matrimonial property, this did not affect the ownership of each party's property – each party retained unlimited power over it and therefore could sell it regardless of the other party's will. Therefore, each of the spouses had the right to his half (share) in the joint property after the death of the other spouse (§ 92). Moreover, if the joint ownership extended to immovable property and the deed drawn up on this was included in the land register, then one party, without the consent of the other one, could agree with half, but

⁵⁶ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

not all, of such property; and after the death of one of the spouses, the other immediately received full ownership of half of their joint property (§ 93).

The legal regime of joint matrimonial property could be applied either to the future property, or also to all the present and future property of the spouses. However, what was inherited in the future by one of the spouses did not belong to the joint property if the inheritance was not expressly notified. However, everything acquired in the future was to be considered joint until the contrary was proved (§ 94). The agreement of the spouses on the jointness of the present and future property, including inheritance or without it, could be concluded without further ceremonies. However, if the joint ownership extended only to the present property or only to that which will be acquired in the future, or to that which will be acquired and inherited in the future, then it had to be formalized by drawing up a reliable description of the property of both spouses. This description was to be a guide to distinguish what belonged to the joint property and what did not; and without it no other evidence shall be admissible, nor shall the widow/widower acquire any additional rights in respect of this joint ownership, nor shall a dispute regarding the common ownership of such property be admissible prior trial (§ 95).

The debts of the deceased and the widow/widower had to be calculated before dividing the joint property of the spouses. Moreover, all debts without exception had to be paid jointly regardless of the fact whether the common ownership was extended to all property. If only the present or only the future property belonged to the common ownership, then those debts incurred by one or the other party for the use and needs of such joint matrimonial property were to be paid from it. Instead, all other debts were subject to repayment from the personal property of the person who created them and from what is included in his share in the joint property (§ 96).⁵⁷

3.4 Widow's Maintenance. Property Rights of a Widowed Spouse

In case of dissolution of marriage due to death, all her/his marital property was returned to the widow or widower. In addition, the widow received compensation assigned to her by her husband, and the widower irrevocably received the marital property transferred to him, except for cases when directly for one reason or another it was stipulated otherwise (§ 116).⁵⁸

If the widow was assigned to the widow's maintenance, the following rules were applied. If something belonged to the life necessities or comforts and was intended for the widow in kind, and was established in the marriage contract or fixed by a court decision, then she had to be satisfied with payment in kind, without having the right to demand payment in money. If a certain amount was determined for some needs, then exactly that amount was paid, regardless of whether it was enough for the widow. If either things or a sum of money was assigned for the needs of the widow, then she had a choice, unless the contrary was clearly stated in the prescription (§ 117). Maintenance of the widow is about to start in six weeks after the death of the husband. Until then, the widow was to refrain from the inheritance, as she would continue to be during her lifetime, provided that this provision did not prejudice creditors. If a widow was pregnant, she was granted maintenance

⁵⁷ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

⁵⁸ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

from her husband's inheritance in six weeks after giving a birth. All the expenses for the so-called children's weeks (child's bed) were to be covered without including them into the payments provided in the marriage contract; unless the widow voluntarily refused from this right and was satisfied only with the financial terms of the marriage contract (§ 118).

It is appropriate to note that Roman law did not provide for widow maintenance, however, Justinian, having carried out the reform of inheritance by law according to the 118 novella of 543 and 127 novella of 548, established that a poor widow, that is, one who did not have her own property that would allow her to live in accordance with her social status, had the right to a mandatory share in the amount of a quarter of the inheritance. True, the size of the mandatory share could vary depending on the number of heirs according to the law, but the testator did not have the right to completely deprive his wife of the mandatory share.⁵⁹ Therefore, we can partially consider the norms of the Josephine Code on the appointment of a widow's maintenance to meet the widow's living needs or comfort as a certain reception of the provision of Justinian's legislation on the obligatory share of a poor widow in the inheritance.

The widow's maintenance ceased when she entered into a new marriage, unless otherwise stated in the marriage certificate. In general, a spouse lost the property assigned to him/her by the deceased in the marriage letter or otherwise, for the same reasons that he/she lost the share in the inheritance that would have accrued to him/her under the law. In such a case, the property that she/he had given to the deceased spouse was returned to the widow/widower, and instead she/he was to be completely excluded from his/her inheritance (§ 124).⁶⁰ If the things passed to the widow/widower actually existed in the inheritance or were transferred to the deceased or registered by the court, then she/he immediately acquired full ownership of this property (§ 125). In addition, the widow/widower was provided with security of the deceased's inheritance in the form of his pledge. Moreover, such security belonged to the widow/widower, even if it would cause losses to the creditors of the deceased whose debt claims were insured earlier (§ 126).

If the widow inherited her husband's debts after his death, then in the presence of the children, those debts that were more than three years old should not be deducted from the inheritance until their mandatory share in it was determined, and only after that the debt was paid from the amount that the deceased had the right to arbitrarily dispose (§ 122).

All rights that arose in one of the spouses from the inheritance of the other were in full force if the other spouse died immediately before the actual joint living. Also, the recognition of a marriage to be invalid did not harm the acquired legal rights of the spouses, in case that this invalidity remained hidden until the death of the other party and the widow/widower considered the marriage to be valid (§ 123).⁶¹

We can draw a conclusion that the Josephine Code paid quite detailed attention to the maintenance of the widow and the peculiarities of the inheritance rights of the spouses. Summarizing the considered property relations of spouses under the Josephine Code, we can claim that it contained the reception of certain provisions of Roman private law, in

⁵⁹ PIDOPRYHORA, O. A. – KHARYTONOV, Y. O. *Rymske pravo: pidruchnyk*, pp. 443–444.

⁶⁰ Josephinisches Gesetzbuch (1787); Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591).

⁶¹ Ibid.

particular, on the dowry, securing of dowry, own property of the spouses, the procedure for administrating of the wife's property, ancillary property, usufruct, widow's maintenance, etc.

4. Conclusions

As far as the analyzed Code was in fact the result of the revision of the Draft of the Codex Theresianus of 1766 (by the way, these codification works lasted for 15 years), then in the chapter "On the rights of spouses" it reflected many preliminary developments carried out during the conclusion of the general plan and several editions of the Codex Theresianus. Thus, similarly to the Draft of the Codex Theresianus,⁶² the Josephine Code also contained norms about dowry, securing of dowry, own property of the spouses, securing property rights of the spouses, joint property of the spouses, widow's maintenance, property rights of a widowed spouse, etc. However, unlike the Draft,⁶³ the Code we studied did not establish, in particular, such a type of matrimonial property as a morning-gift. At the same time, the Draft of the Codex Theresianus in the field of marital relations mostly regulated the property rights of spouses, since at that time, church jurisdiction was still preserved in marital affairs. However, during the discussions of the Draft, the Viennese Revision Commission tried to limit its influence, insisting on eliminating any of its interference in solving property issues.⁶⁴ Instead, for the first time in the Josephine Code, marriage was defined as a civil contract, which actually meant replacing church jurisdiction with state regulation on marital relations.

It is worth to be noted that the provisions of the Josephine Code on property relations of spouses, after a number of amendments, formed the basis of the corresponding norms of the following civil codes of the Habsburg Monarchy. Namely, most of them, with certain changes and additions, were enshrined in Chapter X "On marriage contracts" of the third part of the Civil Code of Galicia of 1797,⁶⁵ as well as in the 28th chapter "On Marriage Contracts" of the second part of the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811.⁶⁶ In the last Code they were significantly expanded and improved.

It should be noted that, on the opinion of the Ukrainian researcher Mykhailo Pyrtko, given its limited content, the Josephine Code of 1787 did not immediately significantly affect legal, in particular judicial, practice.⁶⁷ However, as the Polish legal historian Stan-

⁶² HARRASOWSKY, H. R. *Geschichte der Codification des österreichischen Civilrechtes*. Wien: G. J. Manz'schen Buchhandlung, 1868, XII, 167 p., pp. 52, 80–81. [online]. Available at: <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044056941719&view=1up&se>> [cit. 2025-05-05]; HARRASOWSKY, H. R. (Hrsg. und mit anmerkungen versehen). *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen. Band 1*. Wien: C. Gerold's sohn, 1883, 290 p., pp. 8–139 [online]. Available at: <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044056912082&view=1up&seq=6>> [cit. 2025-05-05].

⁶³ HARRASOWSKY, H. R. *Geschichte der Codification*, p. 52.

⁶⁴ HARRASOWSKY, H. R. *Geschichte der Codification*, p. 80.

⁶⁵ Tsyvilnyi kodeks Halychyny, 1797: (proekt Karla-Antona Martini; peredm. K. Neshvara; vstup V. A. Vasylieva; per. z nim.: M. Martyniuk, O. Pavlyshynets). [The Civil Code of Galicia, 1797: (project by Karl-Anton Martini; foreword by Ch. Neshvara; introduction by V. A. Vasyliiev; trans. from German: M. Martyniuk, O. Pavlyshynets). Ivano-Frankivsk: Babylonian Library; Law Company "Moris Group", 2017, 271 p., pp. 219–224. (In Ukrainian).

⁶⁶ Zahalne tsyvilne ulozhennia Avstriiskoi imperii 1811 roku, pp. 1127–1131.

⁶⁷ PYRKO, M. S. *Derzhavo-pravovi reformy v Avstrii u 40–90 rokakh XVIII st.: dys. ... d-ra filosofii: spets. 081 «Pravo» (haluz znan – 08 «Pravo»)* [State and legal reforms in Austria in the 1840s–90s of the

islav Plaza claims, even under these circumstances, Josefiana had no equal similar acts to it in Europe at the time, at least according to humanistic principles.⁶⁸

Summarizing the historical and legal significance of the Josephine Code of 1787, both for the Habsburg Monarchy and for European private law in general, we can state the following. First of all, it was not in force for a very long period of time – only for 25 years, until the introduction of the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811; and, secondly, it was only the first part of the planned (but finally uncompleted) integral code. Despite this, the provisions of this part, first of all, were a qualitative result of long-term (almost 35 years – starting with the initiation of the development of the Codex Theresianus in 1753) codification works. Secondly, soon they mostly formed the basis (both structurally and content-wise) of the first part of both the Civil Code of Galicia of 1797 and the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811. Thirdly, the first part of the Josephine Code was concluded accordingly to the institutional system of the Roman private law, traditional for subsequent European civil codes of that era. Fourthly, the Josephine Code was the first active (as opposed to the Draft of the Codex Theresianus of 1766) and unified for the entire Habsburg Monarchy (as opposed to the Civil Code for Galicia of 1797) codified civil legal act. Fifthly, we can consider the Josephine Code of 1787, if not the primary nationwide code of private law in Europe in modern times (because, after all, it was only part of it), then at least the first model for subsequent European civil codifications. Finally, sixthly, various provisions of Roman private law were reflected in the Josephine Code in one way or another, which testifies to the durability of the Roman tradition of civil law institutions and the content of their separate norms. So, in general, we can claim the obvious connection between the doctrine of property relations of spouses of the Habsburg monarchy and Roman law.

So, let us conclude that the document of Austrian law analyzed by us has significant cognitive, theoretical-scientific and practical value, which calls for the need of its deeper research in order to update the significance of the Josephine Code for modern European historical-legal and civil sciences. Therefore, we believe that my research will make a certain contribution to the comprehensive knowledge and scientific understanding of the history of the formation of property relations of spouses in the Habsburg Monarchy and will also be an additional justification of the historical persistence of the reception of Roman law in the Austrian doctrine of property relations of spouses.

18th century: diss. ... DPh: special. 081 "Law" (field of knowledge – 08 "Law")]. LNU of Iv. Franko, Lviv, 2021, p. 258, p. 190. [online]. Available at: <https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/dis_pyrtko.pdf> [cit. 2025-05-05]. (In Ukrainian).

⁶⁸ PŁAZA, S. *Historia prawa w Polsce. Zarys wykładu. Część II. Polska pod zaborami* [History of law in Poland. Lecture outline. Part II. Poland under partition]. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 1993, p. 208, p. 23. (In Polish).

Military Courts as a Tool in the Polish Workers' Party's Fight for Power (1944–1948)

Marta Paszek

The Institute of National Remembrance, Branch in Katowice

E-mail: marta.paszek@ipn.gov.pl

Abstract:

The paper is an attempt to answer the following questions: How did the tasks of protecting the political system and elimination of political enemies determine the structure and organisation of the military courts? How did the party pursue its personal policy in court? How were the attitudes of and rulings issued by the military judges influenced? As early as 1944, the pre-war legal regulations governing the military court structure and the army criminal law ceased to apply. The argument to support the changes was that they served to improve the operation of the military justice system and to ensure the most effective fight against crime. However, the Soviet solutions were adopted, such as separation of the prosecution from courts, assigning to prosecutors some rights which so far accrued to judges, or introduction of lay judges. The changes were intended to eliminate the independence of the judiciary as a separate power and to enhance the role of prosecutors. Military courts were assigned the task to adjudicate in cases involving civilians accused of political crimes. The communists intended to destroy the armed communist resistance as well as pacify the social resistance. Concerning the personal policy in military courts, the guidelines issued by Władysław Gomułka in November 1944 applied. In the law on the military court system of 1944, the provision which required a judge to be a Polish citizen was deliberately repealed. With this criterion no longer applicable, the communists could nominate the Red Army officers to hold the positions of heads of military courts. As a consequence of the changes, the rights of the accused persons and human rights were degraded, which contributed to turning Poland into a totalitarian state subjected to the communist party.

Keywords: the Polish People's Republic; the Polish Workers' Party; the military courts

DOI: 10.14712/2464689X.2025.20

As the political situation changed in Poland after World War II, the communists started to use, among other things, military courts to take over the power and establish the new regime. They made the military judicature, which was supposed to physically eliminate enemies of the new state, their tool in the fight with political opponents.

The following paper will focus on the problematic aspects of using military courts in the political struggle. The paper aims to answer the following questions: How did the tasks of protecting the political system and elimination of political enemies determine the structure and organization of the military courts? How did the party pursue its personal policy in court? How were the attitudes of and rulings issued by the military judges influenced? What was the party membership among the military judges? Did the judges remain apolitical? Were the judges independent?

As early as 1944, the communists rejected the military legislation of the Second Republic of Poland, disrupting the legal continuity in this way. A new law on the military courts system (23 September 1944),¹ the Polish Army Penal Code (23 September 1944),² and a year later the Military Code of Conduct (23 June 1945)³ were established. The argument to support the changes was that they served to improve the operation of the military justice system and to ensure the most effective fight against crime.

However, these laws changed the military jurisdiction. New solutions and legal institutions based on the Soviet model were introduced, such as separation of the prosecution from courts, assigning to prosecutors some rights which so far accrued to judges (for instance use of a detention of suspects and accused), or introduction of lay judges. Lay judges were appointed to act in adjudication panels. The jurors received almost all the judicial powers in terms of hearing and ruling like professional judges. They could gain superiority over the professional judge. A commander/head of the military unit, at which the court was established, appointed the jurors from among politically developed soldiers. The three-instance system of court proceedings was abolished.⁴

The changes were intended to eliminate the independence of the judiciary as a separate power and to enhance the role of prosecutors.

Military courts were assigned the task to adjudicate in cases involving civilians accused of political crimes. The new task of military courts was to strengthen the political and economic system and not to administer justice. The communists intended to destroy the armed anti-communist underground as well as pacify the social resistance.⁵

¹ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego [The Polish Committee of National Liberation's decree] (later: PKWN decree) – Prawo o ustroju sądów wojskowych i prokuratury wojskowej [Law on the military courts system] (Dz. U. /Journal of Laws No. 6, item 29).

² Dekret PKWN – Kodeks karny Wojska Polskiego [PKWN decree – The Polish Army Penal Code] (Dz. U. / Journal of Laws No. 6, item 27).

³ Dekret PKWN – Kodeks wojskowego postępowania karnego [PKWN decree – The Military Code of Conduct] (Dz. U. /Journal of Laws No. 36, item 216).

⁴ LITYŃSKI, A. *O prawie i sądach początków Polski Ludowej* [About law and courts of the Polish People's Republic]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, 1999, p. 63.

⁵ POKSIŃSKI, J. „*My, sędziowie, nie od Boga...*” *Z dziejów Sądownictwa Wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty*, [“We, judges, are not from God ...” History of military judiciary of the Polish People's Republic 1944–1956. Resources and documents]. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza, 1996, pp. 39–40.

One of the tools of communists against the political opponents – especially against civilians accused – was a new Chapter 17 (seventeenth). Chapter 17 (Articles 85–103) on high treason was introduced into the Polish Army Penal Code. The provisions were extended and penal law sanctions were made more rigorous. Extremely severe prison sentences were applicable – 10 of 19 Articles of Chapter 17 provided for a death penalty. A punishment for attempting, not only committing, an illegal act was introduced. The death penalty was imposed for among others attempting to deprive the state of its independence, carrying out an attack on the main authorities or the state system, self-gathering means for armed struggle to carry out an assassination, attempting to remove the authorities by force, attempting to seize the power.⁶

The Polish Committee of National Liberation (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN) decree of 30 October 1944 on State protection⁷ was of great significance for the repressions occurring after World War II. The death penalty or imprisonment without restriction was imposed under all eleven substantive articles of this decree. New punishable offences were introduced (previously unknown to the Polish law), such as sabotage or violent attack. They were not defined, which allowed for their wide interpretation, abuse of the law and, as a result, adjudication of a severe penalty.⁸

There were other important decrees, such as the PKWN decree on particularly dangerous crimes in the course of restoration of the State issued on 16 November 1945,⁹ which was later replaced with the decree issued on 13 June 1946 of the same title¹⁰ (the so-called Small Penal Code),¹¹ added new acts punishable by the death penalty. In total, the death penalty was mentioned 13 times in this decree.

The PKWN decree of 24 August 1944 on the dissolution of secret military organizations in the liberated territory¹² was used to fight against political opponents, especially members of the Home Army. It was often used by the military courts. In addition to the structure of the military jurisdiction specified in the Act on Law on the Military Court Structure (the Supreme Military Court; army, district, admiralty, corps, division, garrison and naval courts),¹³ special military courts were appointed, such as Military Court of the Polish State Railways (1944 – based on the decree of 4 November 1944 on militarisation

⁶ LITYŃSKI, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, pp. 81–84.

⁷ Dekret PKWN o ochronie Państwa [PKWN decree on State protection] (Dz. U. /Journal of Laws No. 10, item 50)

⁸ LITYŃSKI, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, pp. 81–84.

⁹ Dekret PKWN o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa [PKWN decree on particularly dangerous crimes in the course of restoration of the State] (Dz. U. /Journal of Laws No. 53, item 300).

¹⁰ Dekret PKWN o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa [PKWN decree on particularly dangerous crimes in the course of restoration of the State] (Dz. U. /Journal of Laws No. 30, item 192).

¹¹ MAKSIMIUK, D. Krótka historia długo obowiązującego dekretu, czyli o tzw. małym kodeksie karnym [A brief history of long decree, about the so-called small penal code]. *Miscellanea Historico-Iuridica*, 2010, t. IX.

¹² Dekret PKWN o rozwiązaniu tajnych organizacji wojskowych na terenach wyzwolonych [PKWN decree on dissolution of secret military organizations in the liberated territory] (Dz. U. /Journal of Laws No. 3, item 12).

¹³ Dekret PKWN – Prawo o ustroju sądów wojskowych i prokuratury wojskowej [PKWN decree – law on the military courts system] (Dz. U. /Journal of Laws No. 6, item 29) – Article 12.

of the Polish State Railways¹⁴), Military Court of the Internal Security Corps, Military Court of the “Wisła” (“Vistula”) Operational Group.¹⁵ The most important were Military District Courts.

The Military District Courts were created based on a secret order issued on the 20th of January 1946 by the Defence Minister,¹⁶ so these courts were appointed without legal basis. The prototype of the MDC was the Soviet tribunals of the People’s Office for Interior Services. These courts were organized to adjudicate in cases of civilians accused of political crimes. It’s important to emphasise that 65–70% of the convicted persons were civilians.¹⁷ The courts were essential from the perspective of the communist authorities because the judges of the MDC examined the most serious political cases of those times and issued several thousand death sentences.¹⁸ The Military District Courts were entrusted with the protection of the Polish People’s Republic against espionage, sabotage, diversion and the fight against the activity of “armed bands”. Their task was to suppress class system resistance, strengthen the political and economic system and not administer justice. The military judges of the district courts were not supposed to examine a case impartially and with scrutiny and to pronounce just sentences which would be adequate to the act committed and to the guilt, but to eliminate the political opponents of the ruling party from public life. From 1946 to 1947 the courts were used to legalise the combat with the anti-communist military underground. Since 1948 the defendants included ordinary citizens, who posed a potential threat in the eyes of the government and admitted guilty in investigations regarding acts they did not commit.

¹⁴ Dekret PKWNo militaryzacji Polskich Kolei Państwowych [PKWN decree on militarisation of the Polish State Railways] (Dz. U. /Journal of Laws No. 11, item 55).

¹⁵ ZABORSKI, M. Specjalne sądy wojskowe w Polsce w latach 1944–1955 (Wojskowy Sąd PKP, Wojskowy Sąd KBW oraz wojskowe sądy rejonowe) [Special Military Courts in Poland in years 1944–1955 (Military Court of the Polish State Railways, Military Court of the Internal Security Corps and Military District Courts)]. *Palestra* 2004, no 3–4, p. 165; *Ibidem*, *Ustrój sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1955* [The military court system in Poland in years 1944–1955]. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2005, pp. 220–229.

¹⁶ Centralne Archiwum Wojskowe [Central Military Archive] (later: CAW), IV.501.1/A.150, pp. 56–58 (oryginał rozkazu – a master copy of the order); CAW, IV.501.1/A.149, pp. 64–66 (odpis rozkazu – a duplicate of the order); also: ZABORSKI, M. Oni skazywali na śmierć ... Szkolenie sędziów wojskowych w Polsce w latach 1944–1956 [They convicted on the deathpenalties ... Education of military judges in Poland in years 1944–1956]. In: BÄCKER, R. – HÜBNER, P. (ed.). *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła ...* [Hidden faces of communist system. The Origins of Evil ...]. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997, pp. 142–145.

¹⁷ For example: MUSIAŁ, F. *Polityka czy sprawiedliwość? Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955)* [Politics or justice? The Military District Court in Cracow (1946–1955)]. Kraków: Societas Vistulana, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2005, pp. 265, 267–270; BURCZYK, D. *Wojskowy Sąd Rejonowy w Gdańsku (1946–1955)* [The Military District Court in Gdańsk (1946–1955)]. Gdańsk: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2012, pp. 262, 270, 274, 303, 311, 313–314.

¹⁸ PTASZYŃSKI, R. *Wojskowy Sąd Rejonowy i Wojskowa Prokuratura Rejonowa w Szczecinie w latach 1946–1955* [The Military District Court and the Military District Prosecutor Office in Szczecin in years 1946–1955]. Szczecin: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2010, pp. 302–303; POKSIŃSKI, „My, sędziowie, nie od Boga...”, pp. 11–15.

Political proceedings were characterized by the following issues:

- a burden of proof was the responsibility of the defendant,¹⁹
- lack of exhibits,
- confession of guilt made by a defendant as well as testimonies given by witnesses – co-defendants and arrested individuals (who in artificially separated cases were treated as the witnesses to each other) were predominant,²⁰
- the adjudication panels were organized in such a way as to guarantee an “adequate” sentence,
- a drastic severity of the penalties,
- convictions for acts which were not criminal offences,
- hearing a case at a non-public sitting under the pretext of the State security,²¹
- trials were held in no time, frequently without defendants and serious hearing of evidence,²²
- human rights were violated, the right to defence was breached,²³
- trials were often demonstrative (the so-called show trials).

The trials were held in the headquarters of the courts or during off-site sessions of the court. As a rule, the off-site sessions involved show trials. The show trials were an important element of the penal policy of that time. They were organized by strict guidelines of the Ministry of Public Security.²⁴ The demonstrative trials were assigned an educational role.²⁵ Their task was to reveal a true image of the enemy of post-war Poland and to justify severe repressions used by the military jurisdiction. The show trials took place, especially

¹⁹ LITYŃSKI, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, p. 56.

²⁰ *Ibidem*; Sprawozdanie Komisji do zbadania odpowiedzialności b. pracowników Głównego Zarządu Informacji, Naczelnej Prokuratury Wojskowej i Najwyższego Sądu Wojskowego [Report of the Commission to investigate responsibility of officers of the Main Board of the Polish Army Information, the Supreme Military Prosecutor Office and the Supreme Military Court]. In: POKSIŃSKI, J. „*My, sędziowie, nie od Boga...*”, pp. 264–268.

²¹ LITYŃSKI, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, p. 61.

²² POKSIŃSKI, „*My, sędziowie, nie od Boga...*”, pp. 262–264, 266–267.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Pismo okólne dyrektora Gabinetu Ministra Bezpieczeństwa Publicznego z dn. 11. 12. 1946 r. do szefów wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego w sprawie „propagandowego naświetlenia” „jawnych procesów przywódców i członków band i organizacji reakcyjnych” [Circular of the Head of the Office of the Public Security Minister]. In: KOPKA, B. – PACZKOWSKI, A. (ed.). *Księga bezprawia. Akty normatywne Kierownictwa Resortu Bezpieczeństwa Publicznego (1944–1956)* [The book of lawlessness. Legal acts of the public security authorities (1944–1956)]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2011, p. 230.

²⁵ CHMIELEWSKI, H. *Nowy charakter sądów* [A new nature of courts]. Katowice: Czytelnik, 1951, p. 11; CHMIELEWSKI, H. *Sąd – organ władzy ludowej* [A court – organ of people’s authority]. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1952, pp. 44, 60–61.

in cases regarding participation in illegal organizations,²⁶ espionage²⁷, sabotage²⁸ or violent attacks on state officials.

The trials of communist Poland, especially show trials revealed changes in relations between judicial authorities. A court did not resolve a case but pronounced a sentence dictated by the party officials.²⁹ A prosecutor did not perform any investigation (preparing proceedings); he only prepared an indictment. At the trial, a public prosecutor had a special role. Prosecutor *de facto* performed the role of the head of the court proceedings (instead of a judge), he facilitated transferring the expected sentences between the court and the public security authorities and the party.³⁰ The public security apparatus officers conducted investigations (instead of a prosecutor), interfered in the adjudication panels and the trial order, and exerted pressures on the courts to pronounce “adequate” sentences.³¹

It’s important to emphasize, that The Ministry of Public Security was entrusted with the supervision of detention centres and prisons. This allowed for an unlimited supervision of the security authorities over investigations.³²

In practice, the trial rules applicable in the European legal culture were not in force in the case of military courts. In the name of the ideology and political goals, the principles regarding evidence hearing were rejected. The basic (and frequently the only) evidence in political cases was the confession of one’s guilt by the accused. The court proceedings

²⁶ For example: Archiwum Pamięci Narodowej Katowice [Archive of the Institute of National Remembrance in Katowice] (later: AIPN Ka), Wojskowy Sąd Rejonowy w Katowicach [The Military District Court in Katowice] (later: WSR Ka), 279/1, Sprawozdanie z działalności Wojskowego Sądu Rejonowego w Katowicach za miesiąc październik 1946 r. [Report of activity of the Military District Court in Katowice in October 1946], pp. 62–63; also: KURPIERZ, T. (ed.). *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Katowicach 1946–1955* [Convicted persons on deathpenalty in the Military District Court in Katowice 1946–1955]. Katowice: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2004, p. 19.

²⁷ For example: AIPN Ka, WSR Ka, 279/115, Akta sprawy Sr 84/52 przeciwko Hubertowi Bogackiemu [Dossier of criminal proceedings of Hubert Bogacki], pp. 118–121.

²⁸ For example: DZIUBA, A. – DROZDOWSKI, A. Walka aparatu bezpieczeństwa ze zjawiskiem sabotażu przemysłowego w województwie śląskim w 1949 r. (casus Marii Kandzi) [The fight of security apparatus with industry sabotage in silesian voivodeship in 1949 (casus of Maria Kandzia)]. *Studia Śląskie*, 2006, no 65.

²⁹ POKSIŃSKI, „My, sędziowie, nie od Boga...”, pp. 263–264.

³⁰ *Ibidem*, pp. 244–247; POKSIŃSKI, J. „TUN” Tatar-Utnik-Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956 [“TUN” Tatar-Utnik-Nowicki. Repressions against officers of the Polish Army in years 1949–1956]. Warszawa: Bellona, 1992, pp. 121–127.

³¹ POKSIŃSKI, „TUN” Tatar-Utnik-Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956, pp. 127–130, 138–141.

³² LITYŃSKI, A. *Historia prawa Polski Ludowej* [History of law of the Polish People’s Republic]. Warszawa: Wolters Kluwer, 2013, pp. 108–111; LITYŃSKI, A. Organizacja wymiaru sprawiedliwości oraz prawo sądowe [Organization of justice system and law]. In: KALLAS, M. – LITYŃSKI, A. *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej* [History of system of government and history of law of the Polish People’s Republic]. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN, 2000, pp. 277–280; ROŚ, J. – ROSENBAUM, S. Metody działania wojewódzkich organów bezpieczeństwa. Więzienia i obozy [The operating method of voivodeship security apparatus. Prisons and camps]. In: *Fundament system zniewolenia. Z działalności wojewódzkich struktur Urzędu Bezpieczeństwa w Katowicach 1945–1956* [The foundation of system of oppression. Activity of voivodeship the public security apparatus in Katowice 1945–1956]. Katowice: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2009, pp. 136–158, 168.

were limited only to the reading of evidence collected during the investigations.³³ The complaints of the defendants during the brutal hearings were regarded as unreliable and at best ignored by judges.³⁴

The judges used to reject the petitions of the accused to summon and hear additional witnesses, they did not allow the accused to ask questions to the prosecution witnesses.³⁵ The court could exclude the defence, due to the safety of the State, even in cases punishable with a death penalty.³⁶ The important question is: How did the party pursue its personal policy in courts? Concerning the personal policy in military courts, the guidelines issued by the general secretary of the Polish Workers' Party Władysław Gomułka in November 1944 applied. He ordered that all managerial positions in courts were to be held by people who "think along the line of the democratic government".³⁷

The fundamental party units were active in military courts. From 1944 there was no ban on political party membership for the judges, which was a novelty compared to the pre-war regulations. Many judges were members of the Polish Workers' Party. In 1948, 50% of the military judges had a party ID card of the Polish Worker's Party. About 20% of the personnel were non-partisan officers. Among the non-partisan officers, there were also ruthless military judges who had passed dozens of death penalties.³⁸ Although the party affiliation of the military justice officers affected their behaviours, it did not determine the availability of the military lawyers towards the ruling communist party. At the end of 1946, Colonel Henryk Holder, Head of the Justice Department of the Ministry of National Defence, stated that although the political level in the public prosecutor's offices was better than in the courts, the majority of leading positions was occupied by the officers who

³³ POKSIŃSKI, „*My, sędziowie, nie od Boga...*”, pp. 263–265; POKSIŃSKI, „*TUN*” Tatar-Utnik-Nowicki. *Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, pp. 127–138.

³⁴ SIKORA, M. Edmund Ryszard Ronowicz (1915–2003), sędzia WSR w Katowicach [Edmund Ryszard Ronowicz (1915–2003), a judge of the Military District Court in Katowice]. *Aparat represji w Polsce Ludowej 1944–1989*, 2006, no 2, p. 470; AIPN Ka, Akta śledztwa S 2/00/Zk [Dossier of investigation], pp. 418–419; POKSIŃSKI, „*My, sędziowie, nie od Boga...*”, p. 264; BOROWIEC, J. Metody śledcze stosowane podczas przesłuchań przez pracowników urzędów bezpieczeństwa publicznego (na podstawie akt Wojskowej Prokuratury Rejonowej w Rzeszowie (1946–1955)) [The investigation method of officers of the public security apparatus (based on documents of the Military District Prosecutor Office in Rzeszów (1946–1955))]. *Studia Rzeszowskie*, 1995, no 2, pp. 45–58; KURPIERZ, T. – PIĄTEK, P. „*Dobić wroga*”. *Aparat represji wobec podziemia zbrojnego na Śląsku Cieszyńskim i Żywiecczyźnie (1945–1947)* [“To finish off of the enemy”. The apparatus of repression against armed underground in Cieszyn Silesia and Żywiec region (1945–1947)]. Katowice – Kraków: Societas Vistulana, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2007, pp. 123–131; LITYŃSKI, A. O „sądach” (?) do Walki. Sekcja tajna, czyli tzw. sąd tajny [About “courts”? for fight. Secret section, so called secret court]. In: IDEM, *Między humanitaryzmem a totalitaryzmem. Studia z dziejów prawa karnego* [Between humanitarianism and totalitarianism. Study about history of penal law]. Tychy: Wyższa Szkoła Zarządzania i Nauk Społecznych, 2002, pp. 161–162.

³⁵ AIPN Ka, Akta śledztwa sygn. S 73/02/Zk [Dossier of investigation]; KALLAS, M. – LITYŃSKI, A. *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, p. 234; IDEM. *Historia prawa Polski Ludowej*, p. 58.

³⁶ LITYŃSKI, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości oraz prawo sądowe*, p. 234; LITYŃSKI. *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, p. 58.

³⁷ LITYŃSKI, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, pp. 130–133.

³⁸ SZWAGRZYK, K. *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944–1956* [Lawyers of time of lawlessness. Military judges and prosecutors in Poland 1944–1956]. Kraków – Wrocław: Societas Vistulana, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2005, p. 75.

had “strong” views.³⁹ Due to the tasks of the military jurisdiction, regardless of the party membership, each judge, especially a judge who held a managerial post, was obliged to be at the disposal of the communist authorities. Each judge was obliged to approve the communist party and its policies.

Therefore, the independence of the military courts and the judges was questionable. To keep the appearance of the state of law, judiciary independence was formally maintained. As the military courts were assigned the task of achieving certain political goals, the communists gave the independence principle some new “revolutionary” content. In reality, there was no place for the judge’s personal beliefs since the sentences should have corresponded to the current policies of the authorities. The judge was bound by directives and party resolutions. Military judges were to follow the current policy of the party in their judgements. In this way, the party policy replaced the judge’s conscience.⁴⁰

Since 1944 the principle of judge’s independence was notoriously breached. The judiciary independence in political matters was officially breached, as a part of the communist party’s managerial role.⁴¹ In years between 1944 and 1948, the autonomy and independence of the judiciary were interfered.⁴² In this way, a model of the tripartition of power was abolished, and a doctrine of a unity of the authorities and a leading role of the party was introduced. Courts were treated as an administrative body of the state whose task was to guard the system and interests of the Polish Worker’s Party.

Infringements of the judiciary autonomy were committed by representatives of the communist party – the leadership of the Central Committee and its Political Bureau, members of the Commission of the Political Bureau for Public Security and the Provincial Committee of the Polish Worker’s Party, basic party organisations as well as officials of the security offices and the Military Information. Heads of military courts were obliged to contact the party apparatus in the army and report to party authorities regarding the current aspects of penalising. Meetings of the military court heads with the representatives of the provincial committee of the Polish Worker’s Party were held. Specific criminal cases were consulted on, among others, dates of the hearings, penalties and selection of cases suitable for show trials. The representatives of the provincial committees of the party provided “political support” to the courts operating within their area and participated in the show trials.⁴³

³⁹ Archiwum Akt Nowych [Archive of New Records] (later: AAN), 13, Pismo szefa DSS MON płk. Henryka Holdera do prezydenta KRN Bolesława Bieruta [Letter of colonel Henryk Holder to president Bolesław Bierut], 12 December 1946, p. 218.

⁴⁰ REJMAN, G. Niezawisłość sędziowska [Principle of judge’s independence]. In: DĘBIŃSKI, A. – GAŁĄŻKA, M. – HAŁAS, R.G. – WIAK, K. (ed.). *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Alicji Grześkowiak* [Hominum causa omne ius constitutum est. An Anniversary Book for Prof. Alicja Grześkowiak]. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006, p. 95.

⁴¹ ZABORSKI, M. Niezawisłość sędziów sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1956 [Principle of military judge’s independence in Poland in years 1944–1956]. In: GONDEK, M. J. – KOSYŁO, A. – PELEWICZ, R. (ed.). *Wzmocnienie niezawisłości sędziowskiej w Polsce i na Ukrainie w dobie przemian. Zagadnienia teorii i praktyki* [Reinforcement to principle of judge’s independence in Poland and in Ukraine of time of changes. Issues of theory and practice.]. Łuck: 2008, p. 319.

⁴² *Ibidem*, pp. 319–327.

⁴³ SZWAGRZYK, *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944–1956*, p. 92.

The party's influence over the attitudes of judges had various forms and was exercised in many areas, but it served one purpose: to interfere with the independence of both the judiciary and the military courts. The courts were meant to be an effective tool for the communists to fight the "enemies of the people".⁴⁴ Activities undertaken by the Polish Worker's Party towards the courts aimed at putting every aspect of the judiciary functioning under surveillance.

The military judges were under close surveillance carried out by the Military Information. The officers of the Military Information had a significant impact on the staff selection and future careers of the judges, including dismissing them from the service. The judge's political views, attitude towards the communist party and new system as well as his/her judicial activity were evaluated. Each case of an acquittal verdict was subject to a detailed analysis and a report to the Main Board of the Polish Army Information.⁴⁵ In the law on the military court system of 1944, the provision which required a judge to be a Polish citizen was deliberately repealed. With this criterion no longer applicable, the communists could nominate the Red Army officers to hold the positions of heads of military courts.⁴⁶

As a part of the penal policy, the most important positions in the military jurisdiction were sovietised. Citizens of the Soviet Union performed the functions of the court heads. For example, heads of the Supreme Military Court were the Red Army officers: Aleksander Tarnowski (2 September 1944 – 23 November 1945), Aleksander Michniewicz (23 November 1945 – 17 March 1947) and Wilhelm Świątkowski (1 November 1950 – 21 July 1954).⁴⁷ Five of seven heads of the Military Regional Courts (Konstanty Krukowski – Warsaw, Stefan Piekarski – Wrocław, Bronisław Rakowski – Cracow, Warsaw, Franciszek Pojmański – Lublin, Marian Osowski – Łódź)⁴⁸ and two of fourteen heads of the Military District Courts were soviet soldiers (Julian Giemborek – Katowice,⁴⁹ Piotr

⁴⁴ PASZEK, M. Wpływ PPR/PZPR na wojskowe sądy rejonowe ze szczególnym uwzględnieniem Wojskowego Sądu Rejonowego w Katowicach/Stalinogrodzie (1946–1955) [Influence of the Polish Workers' Party / Polish United Workers' Party (PPR/PZPR) on military district courts using the example of the Military District Court in Katowice/Stalinogrod (1946–1955)]. In: KAMIŃSKI, Ł. – PRZEPERSKI, M. (ed.). *The Winter School of Contemporary History 2016*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2017, p. 98.

⁴⁵ AIPN, 2386/17294, Materiały na prokuratorów wojskowych i sądy z 1951 [Documents about military prosecutors and courts in 1951], pp. 105, 133, 137, 149, 167, 169; AIPN Ka, 04/812, Teczka Kontrolno-Obszerwacyjna nr 22728 [Dossier of observational studies no 22728], pp. 33, 92–94, 105–106; AIPN Ka, 08/2142, Teczka Kontrolno-Obszerwacyjna nr 2414 [Dossier of observational studies no 2414], p. 20; TKACZEW, W. *Organa Informacji Wojska Polskiego. Kontrwywiad wojskowy 1943–1956* [The Polish Army Information. Military counter-intelligence 1943–1956]. Warszawa: 2007, pp. 57–62, 270–271; MUSIAŁ, *op. cit.*, pp. 196–202; PTASZYŃSKI, R. *Sędziowie Wojskowego Sądu Rejonowego w Szczecinie i ich wyroki. Studia i materiały* [Judges of the Military District Court in Szczecin and their sentences]. Szczecin: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2008, p. 18; PTASZYŃSKI, R. *Wojskowy Sąd Rejonowy w Szczecinie...*, pp. 249–251, 255.

⁴⁶ POKSIŃSKI, „My, sędziowie, nie od Boga...”, pp. 23–25.

⁴⁷ SZWAGRZYK, *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944–1956*, pp. 139, 142, 144, 373, 444–447.

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 344–345, 392, 399–400, 410.

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 302–303; PASZEK, M. Wojskowy Sąd Rejonowy w Katowicach (1946–1955) [The Military District Court in Katowice (1946–1955)]. *Z Dziejów Prawa*, 2015, no 8 (16), p. 101.

Parzeniecki – Gdańsk).⁵⁰ In 1945, there were 10% of the Red Army officers in Polish Courts and Prosecutor Offices. In the first years of post-war Poland, many obedient pre-war lawyers were engaged in the most complicated political cases (especially participation in illegal organizations). Even 70% of pre-war lawyers worked as a judge in the military courts.⁵¹

Why well-educated lawyers started and continued work in the military judicial system of communist Poland? Why judges issued judgements in a breach with what they had learned, and let themselves be used as a tool of communists? Why did the judges of military courts betray the principle of independence of courts? Why did they betray the principle of independence of the judiciary? Why did the judges betray the principles of criminal proceedings?

There are no simple answers to those questions. Some of them were opportunists, others just wanted to do their job, and still others believed in what they did (“*Dura lex sed lex*” – “It is harsh, but it is the law”). Maybe they believed in the Party or they believed in communism. Maybe they were afraid of the Public Security authorities or the Polish Army Information.

From 1948 disobedient pre-war lawyers were expelled from the service of justice. The judges who the communist authority did not trust, were replaced by the staff educated in the People’s Republic of Poland. In mid-1948, the Officer Law School was established to educate new indoctrinated judges.⁵² This secondary law school admitted only applicants from the working or peasant class with a referral given by political and social organizations. The courses lasted from 12 (twelve) to 18 (eighteen) months and provided minimum of legal knowledge.⁵³ The graduates were supposed to replace the pre-war lawyers with a university education, as well as the court heads. The staff selection was particularly insightful. The judges were assessed. The most important criterion was their availability. The authorities needed obedient people who followed the party policy. The military judges were expected to approve the new system, be loyal to the ruling party and analyse the criminal cases in political terms in line with the current criminal policy. All modifications in the legislation and judicial system were introduced to subordinate the law and the courts to the political objectives.

In the beginnings of the Polish People’s Republic probably the greatest judicial crime took place in the Military District Court in Katowice. Anna Krużolek, accused of helping members of the anti-communist organization, was sentenced to be executed even though no evidence proving her guilt was revealed during the trial. Upon a revision, the Supreme Military Court set aside the judgement. However, the death penalty was executed two

⁵⁰ SZWAGRZYK, *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944–1956*, p. 396; BURCZYK, *D. Wojskowy Sąd Rejonowy w Gdańsku...*, pp. 396–397; KOWALSKA, H. *Sądownictwo w Marynarce Wojennej w latach 1945–1955* [Jurisdiction in Navy from 1945 to 1955]. Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2017, pp. 274–275.

⁵¹ MUSIAŁ, *op. cit.*, p. 154; BURCZYK, *D. Wojskowy Sąd Rejonowy w Gdańsku...*, pp. 175–182.

⁵² ZABORSKI, M. Szkolenie „sędziów nowego typu” w Polsce Ludowej. Cz. III: Oficerska Szkoła Prawnicza [The education of “judges of new type” in the Polish People’s Republic. Part III: The Officer Law School]. *Palestra*, 1998, no 5–6, p. 133.

⁵³ LITYŃSKI, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, p. 51; ZABORSKI, *Szkolenie „sędziów nowego typu” w Polsce Ludowej*, p. 136.

weeks later by an order issued by the Head of the MDC in Katowice (Court of First Instance) under the overruled judgement.⁵⁴

To conclude, the military courts were a tool of the communist authorities in their fight against their political enemies, the so-called “enemies of the people”. From 1946 to 1947 the military courts were used to legalize the combat with the anti-communist military underground. After the suppression of the resistance movement, in 1948 anybody (an ordinary citizen) could be accused if they were perceived as a potential enemy. The judges betrayed the principle of independence. They obeyed instructions of the governing party. They let themselves be used as a tool of the communist government. They discredited themselves personally and the entire justice system. As a consequence of the changes, the rights of the accused individuals and human rights were degraded, which contributed to turning Poland into a totalitarian state subjected to the communist party. The military courts were a repression organ against the opponents of the communist authority. They were a part of the terror machine created after World War II by Lenin’s words: “The courts must not ban terror (...) but must formulate the motives underlying it, legalise it as a principle, plainly, without any make-believe or embellishment.”⁵⁵

⁵⁴ AIPN Ka, WSR Ka, 256/2 t. 1, Akta sprawy R 1114/46 przeciwko Józefowi Gabzdylowi, Teofilowi Młotkowi, Annie Krużolek i innym [Dossier of criminal proceedings of Józef Gabzdyl, Teofil Młotek, Anna Krużolek and others], pp. 314–321, 334. KURPIERZ – PIĄTEK, *op. cit.*, p. 360; PASZEK, M. Odpowiedzialność sędziów Wojskowego Sądu Rejonowego w Katowicach za zbrodnie sądowe (1946–1955) [Responsibility of judges of the Military District Court in Katowice for judicial crimes (1946–1955)]. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 2015, no 2, pp. 205–207.

⁵⁵ LITYŃSKI, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, p. 62.

Pravidlá socialistického spolužitia ako špecifický nástroj socialistického práva (neukončená polemika civilistiky v ČSSR)

Tomáš Gábriš

*Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta, Slovenská republika
E-mail: tomas.gabris@truni.sk*

Miriám Laclavíková

*Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta, Slovenská republika
E-mail: miriam.laclavikova@truni.sk*

Rules of Socialist Social Coexistence as a Specific Instrument of Socialist Law (Unfinished Polemic of Civil Law in Czechoslovakia)

Abstract:

The significance of the program documents of the Communist Party of Czechoslovakia for the creation, implementation and application of law was already recognized by earlier legal historians. However, it was not particularly emphasized that the rules of socialist coexistence were also a tool for the politicization of law. Already in the 1960s and 1970s, contemporaneous polemics were ongoing about their nature and significance – whether they are a source of law or not, whether they are identical to morality and good manners, or rather to the politics of the Communist Party of Czechoslovakia. At the same time, they were also understood as a guide for the rule-maker, and further within the adjudication also as an interpretive guide, as a tool for filling gaps in the law, or finally even as a tool for balancing and searching for proportionality. In the contribution, we come to the conclusion that these rules represented a special tool by which the Communist Party of Czechoslovakia in the relatively independent world of legal norms could control the creation of law, its application, and its everyday implementation – especially because at the time it was accepted that law does not consist only of legal norms, but also of legal relations and legal awareness, whereby it was possible to intervene effectively into these areas precisely by the rules of socialist coexistence. Thus, the rules of socialist coexistence could on one hand could lend the legal norms

a greater degree of informality, but at the same time on the other hand they were to exert an educational effect on all citizens, aimed towards their adoption of extra-legal regulatory mechanisms of behaviour and action, which was supposed to lead to the ultimate goal of replacing law in the communist future.

Keywords: rules of socialist coexistence; politicization of law; legal norms; legal relations; legal awareness; legal gaps; interpretation of law; socialism

Kľúčové slová: pravidlá socialistického spolužitia; politizácia práva; právne normy; právne vzťahy; právne vedomie; právne medzery; interpretácia práva; socializmus

DOI: 10.14712/2464689X.2025.21

Financovanie: Príspevok je výstupom riešenia grantového projektu APVV-22-0079 – Premeny právnej vedy – historické a súčasné podoby právnej vedy a vedeckosti práva.

Úvod

V príspevku máme za cieľ preskúmať metodologické osobitosti špecifického regulačného nástroja socialistickej spoločnosti, známeho ako „pravidlá socialistického spolužitia“ so špecifickým zameraním na občianskoprávne vzťahy v období socializmu. Ich právna povaha, právna záväznosť a vzťah k právu boli už dobovo predmetom bohatej polemiky. Túto polemiku iba stručne predstavíme, a namiesto nej sa zameriame skôr na iné aspekty, ktoré vykazujú zaujímavosť až spätne, z pohľadu na prekonaný dobový normatívny systém, príznačný týmto špecifickým druhom regulácie ľudského správania a obmedzovania autonómie vôle v prospech kolektívnych hodnôt a záujmov. Našou tézou je však i to, že zároveň šlo i o nástroj de-formalizácie práva, ako potenciálny teoretický nástroj prekonávania prísnosti právneho formalizmu, a to i napriek všeobecne akceptovanej téze o formalizme socialistického práva.¹ Tento nástroj však tiež šiel ďalej, ba dokonca ďalej než idú dobré mravy v kapitalistických, buržoázných právnych poriadkoch, či v našom dnešnom právnom poriadku. Pravidlá socialistického spolužitia totiž predstavovali normy, ktoré boli zároveň programatické, projektujúce očakávané modely a normy správania sa v komunistickej budúcnosti (v ktorej dokonca mohli nahradiť právo), na rozdiel od zvyklostí alebo dobrých mravov vystihujúcich aktuálny, resp. recentný stav. V podstate

¹ V predmetnej štúdii sa venujeme obdobiu socialistickému, t.j. obdobiu po prijatí Ústavy ČSSR z roku 1960. Predchádzajúce obdobie ľudovej demokracie spomíname len okrajovo, a to z dôvodu zásadnej odlišnosti daného obdobia, jeho masívnejšej ideologizácie v právnej vede a súdnej praxi, ktorej do značnej miery dominoval (minimálne na začiatku 50. rokov) aktivistický prístup. Ani obdobie reálneho socializmu v Československu rokov 1960 – 1989 nebolo homogénnym a možno ho vnímať v evolúcii názorov právnej vedy, evolúcii formalizácie a de-formalizácie konkrétnej aplikačnej praxe a všeobecne aj v evolúcii socialistickeho právneho vedomia ako takého. Blížšie: ŠOUŠA, J. jr. Normy, jejich výklad a aplikace v českých dějinách 18.–20. století aneb Namísto úvodu. In: ŠOUŠA, J. jr. (ed.). *Zákony, zákoníky a jejich aplikační praxe v 18.–20. století v českých zemích*. Praha: Karolinum, 2023, s. 22 – 23.

šlo o politický normatívny systém, ktorý mal ovplyvňovať tvorbu, realizáciu a aplikáciu práva, resp. mal predstavovať akýsi interpretačný a medzery vyplňujúci systém, ktorý môžeme chápať ako interpretačné a právo rozvíjajúce pravidlá druhého rádu, stojace nad bežnými interpretačnými návodmi. To všetko činí z pravidiel socialistického spolužitia metodologicky zaujímavý problém, hodný skúmania, ako špecifický experiment socialistickej teórie práva a dejín práva v období socializmu, a ako potenciálny nástroj nahradenia práva v komunistickej budúcnosti.

1. Pravidlá socialistického spolužitia ako „prameň práva“ alebo „náhrada práva“?

Pravidlám socialistického spolužitia a ich právnej či metaprávnej povahe sa v (dobovej) právnej vede venovala podrobná pozornosť kontinuálne od 60. rokov 20. storočia.² V rámci právnej vedy tak môžeme identifikovať množstvo názorov na ich právnu povahu, pôvod či význam pre socialistickú spoločnosť. Holländer v roku 1989 vyslovil názor, že pravidlá socialistického spolužitia môžu tiež byť prameňom práva, a to keď na ne odkazuje právny predpis. Totiž, podľa Holländera, tak ako je vždy prameňom ten predpis, na ktorý sa odkazuje v inom predpise, resp. inak povedané, keď predpis odkazuje na iný predpis, tak prameňom práva nie je odkazujúci, ale odkázaný predpis,³ podobne je tomu podľa Holländera aj pri dobovom odkaze na pravidlá socialistického spolužitia.

Naopak, Knapp v 70. rokoch 20. storočia popieral všeobecnú právnu povahu týchto pravidiel a zdôrazňoval ich morálny rozmer: „Pojem právnej normy a pojem pravidla socialistického spolužitia sa navzájom nevylučujú, ale obidva pojmy sa prekrývajú; všetky právne normy nášho socialistického právneho poriadku sú súčasne aj pravidlami socialistického spolužitia... Sú však aj pravidlá socialistického spolužitia, ktoré nie sú vyjadrené v právnej forme, ale sú obsiahnuté najmä vo forme morálnych pravidiel. Pokiaľ sa právne normy odvolávajú na pravidlá socialistického spolužitia ... rozumejú sa nimi práve takéto morálne pravidlá socialistického spolužitia.“⁴ Knapp teda popieral ich priamu právnu záväznosť, uznával len ich význam ako zdroja právnych noriem, resp. ako osobitného normatívneho systému, na ktorý sa odvolávajú právne predpisy (najmä Občiansky zákoník č. 40/1964 Zb. (ďalej len

² Z kvalifikačných prác možno upriamiť pozornosť na: MAHELOVÁ, H. *Pojem „Pravidla socialistického soužití“ a jeho úloha v systému československého občanského práva*. Diplomová práca. Brno: Masarykova Univerzita, Právnická fakulta, 1983; HANÁK, S. *Pojem a funkce pravidel socialistického soužití v občanském právu*. Diplomová práca. Brno: Masarykova Univerzita, Právnická fakulta, 1984; KOVAČOVIČOVÁ, M. *Funkce dobrých mravů v soukromém právu*. Diplomová práca. Brno: Masarykova Univerzita, Právnická fakulta, 2016/2017; SLUNÉČKOVÁ, J. *Neprávní normativní systémy a socialistické právo*. *Acta Universitatis Carolinae. Iuridica. Monographia*. 1978.

³ BLAHO, P. – HOLLÄNDER, P. *Postavenie práva v systéme metód štátneho riadenia spoločnosti*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1989, s. 139.

⁴ KNAPP, V. – LUBY, Š. a kol., *Československé občianske právo. 1. zväzok*. Druhé prepracované a doplnené vydanie. Bratislava: Obzor, 1973, s. 108.

OZ z roku 1964).⁵ Uznával však aj ich metodologickú úlohu nástroja riadiaceho interpretácie práva: „Ďalší význam pravidiel socialistického spolužitia je v tom, že právna norma vyjadrená slovami neraz pripúšťa rôzny výklad, pričom skutočný obsah normy sa zabezpečuje interpretáciou. Pravidlá socialistického spolužitia tu môžu slúžiť aj ako významný interpretačný prostriedok...“⁶ V tomto zmysle, „(interpretačná) funkcia pravidiel socialistického spolužitia všeobecne ustanovuje, že ustanovenia občianskeho zákonníka treba uplatňovať a vysvetľovať v zmysle zásad občianskoprávných vzťahov, obsiahnutých v čl. I až VII (teda aj podľa zásad čl. VI). ... Pravidlá socialistického spolužitia nemožno nikdy použiť *contra legem*...“⁷

Lazar sa nad povahou pravidiel zamýšľal z hľadiska právnych následkov porušenia pravidiel socialistického spolužitia. Podľa neho, „čl. VI (OZ z roku 1964 – pozn.) nemá sankčné ustanovenia. To znamená, že rozpor výkonu práva s pravidlami socialistického spolužitia nebude sankcionovaný vždy, ale iba vtedy, keď zákon na takýto výkon práva ustanoví sankcie. ... Tak to bude v prípadoch, keď nesúlad výkonu práva s pravidlami socialistického spolužitia nebude mať takú intenzitu, aby spoločenský záujem vyjadrený právom vyžadoval sankciu. ... Ustanovenie čl. VI teda nemožno vykladať tak, že by každé správanie, ktoré nie je v súlade s pravidlami socialistického spolužitia, bolo protiprávne a že by každý právny úkon, ktorý by bol v rozpore s pravidlami socialistického spolužitia, už sám osebe by sa stal protiprávnym úkonom.“⁸

Právna povaha pravidiel socialistického spolužitia *per se* sa teda väčšinou odmieta, pričom sa však nespochybňoval ich právny význam – jednak tam, kde sa ich zákon (OZ z roku 1964) dovoľával, ale nespochybňovali sa ani ako osobitný metodologický nástroj tvorby, aplikácie a realizácie práva v súlade s programom Komunistickej strany Československa.

To naznačujú aj ustanovenia Ústavy ČSSR z roku 1960, č. 100/1960 Zb., ktorá stanovila pre spoločenské organizácie povinnosť viesť občanov k zachovávaniu pravidiel socialistického spolužitia: „Spoločenské organizace, plníce své poslání, vedou občany k zachovávaní zákonů, k dodržování pracovní kázně i pravidel socialistického soužití a usilují o to, aby předcházely a zamezovaly jejich porušování.“⁹ Neodlučiteľnou súčasťou občianskych práv

⁵ Knapp svoj vyššie citovaný názor potvrdil aj v inej publikácii z druhej polovice 80. rokov 20. storočia „V známém teoretickém sporu o charakter pravidel socialistického soužití (i jiných neprávních normativních systémů), jichž se zákon dovolává, respektive jejichž aplikaci přikazuje, jsme toho pevného přesvědčení, že právní závaznost pravidel socialistického soužití atd. nevyplývá z nich samých, nýbrž toliko z právní normy, jež na ně odkazuje i tehdy aplikují-li se podle příkazu zákona pravidla socialistického soužití či normy jiného neprávního normativního systému, nestávají se tyto normy samy pramenem práva, nýbrž je jím zákon, který na ně odkazuje a dovoluje, resp. přikazuje jejich aplikaci.“ KNAPP, V. a kol. *Úloha socialistického práva a jeho zdokonalování při výstavbě rozvinutého socialismu*. Praha: Svoboda, 1987, s. 67 – 68.

⁶ KNAPP – LUBY, *Československé občianske právo*, s. 108. „Interpretační význam norem neprávních normativních systémů spočívá v tom, že usměrňují výklad právní normy či právního úkonu, a v případě, že právní norma či právní úkon připouští různou interpretaci, orientují interpretační úvahu ke správnému a společensky žádoucímu výkladu.“ KNAPP, V. *Úloha socialistického práva a jeho zdokonalování při výstavbě rozvinutého socialismu*, s. 68.

⁷ KNAPP – LUBY, *Československé občianske právo*, s. 109.

⁸ LAZAR, J. – ŠVESTKA, J. a kol., *Československé občianske právo*. 1. zväzok. Bratislava: Obzor, 1986, s. 33.

⁹ Čl. 17 ods. 2 Ústavy ČSSR č. 100/1960 Zb.

a povinností sa mala stať „úcta k právum spoluobčanů, jakož i uvědomělé zachovávání pravidel socialistického soužití“.¹⁰ Garantom ochrany pravidel socialistického spoluzití sa mali stať orgány štátnej moci – národné výbory („Národní výbory za široké účasti občanů... zajišťují ochranu socialistického vlastnictví a všech vymožeností pracujícího lidu, socialistického pořádku ve společnosti, dodržování pravidel socialistického soužití a upevňují obranyschopnost republiky“¹¹), sudy a prokuratúra. Podľa čl. 97 ods. 2 ústavy sudy a prokuratúra mali celou svojou činnosťou vychovávať „občany k oddanosti a věci socialismu, k zachovávání zákonů a pravidel socialistického soužití i k čestnému plnění povinností ke státu a společnosti“ a v zmysle čl. 101 ods. 2 miestne ľudové sudy mali prispievať „k upevňování socialistické zákonnosti, k zajišťování společenského pořádku a pravidel socialistického soužití“. Povinnosť dodržiavať pravidlá socialistického spoluzití sa tak stala ústavnou zásadou,¹² uplatňovaním ktorej sa mal občan meniť na socialisticky uvedomelého občana socialistickej spoločnosti, ktorý bude pravidlá (právne, morálne, akékoľvek) dodržiavať dobrovoľne.¹³ Znalosť pravidiel socialistického spoluzití bola chápaná ako samozrejímavá povinnosť každého občana socialistickej spoločnosti, na čo pregnantne upozornil Bičovský: „Přece však nelze jinak, než postavit se na stanovisko, že pravidla socialistického soužití jsou něco tak samozřejmého, tak bytostně splývajícího se socialistickou společností v nadstavbové sféře, že pro občana, člena této společnosti, je to součást jeho vědomí, i když to nejsou definice a pravidla do právních norem oděná. Neodlišujeme se tu od postulátu, že každý občan má znát právní předpisy.“¹⁴

Z uvedeného ale vyplýva, že pravidlá socialistického spoluzití neboli chápané výlučne ako korektív právnych noriem, t.j. ako tradičné dobré mravy, ale ako osobitný normatívny systém, predpokladaný už Leninom, ktorý si mali občania za pomoci celého aparátu štátu osvojiť.¹⁵ To mal byť prvý krok k následnému nahradeniu práva týmto novým autonóm-

¹⁰ Čl. 38 Ústavy ČSSR č. 100/1960 Zb.

¹¹ Čl. 89 Ústavy ČSSR č. 100/1960 Zb.

¹² Na túto ústavnú zásadu priamo odkazuje aj dôvodová správa k OZ z roku 1964: „*Občanský zákoník rozvádí na poli občanského práva zásady, které vyjádřila naše socialistická ústava, zejména zásadu souladu zájmů jednotlivce a společnosti, ochrany socialistického a osobního vlastnictví, jednoty práv a povinností, rovnosti všech občanů a povinnosti zachovávat pravidla socialistického soužití.*“ Národní shromáždění Československé socialistické republiky 1963. III. volební období. Tisk 156. Vládní návrh. Občanský zákoník ze dne 1963 Tiež *Důvodová zpráva. Obecná část.* [online] 12. 12. 2024 [cit. 2025-06-21]. Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/t0156_09.htm.

¹³ JIČÍNSKÝ, Z. – LEVIT, P. *Socialistická ústava ČSSR: Ucelený výklad.* Praha: SNPL, 1961, s. 73.

¹⁴ BIČOVSKÝ, J. *Sousedská práva. II. přepracované vydání.* Praha: Orbis, 1976, s. 38.

¹⁵ Obsahové vyjadrenie pravidiel socialistického spoluzití sa často spájalo s Morálnym kódexom budovateľa komunizmu ako politického programového dokumentu premeny socialistického človeka na človeka komunistického v socialistickej etape vývoja spoločnosti. V jednej z jeho propagačných brožúr sa môžeme dočítať: „*Pri prechode ku komunizmu čoraz viac vzrastá úloha mravných prvkov v živote spoločnosti, rozširuje sa sféra pôsobenia morálneho faktora a podľa toho klesá význam administratívneho regulovania vzájomných vzťahov medzi ľuďmi. Strana bude povzbudzovať všetky formy uvedomelej sebadisciplíny občanov; vedúce k upevňovaniu a rozvoju základných pravidiel komunistického spolunažívania. Komunisti zavrhnú triednu morálku vykorisťovateľov a proti zvráteným egoistickým názorom a mravom starého sveta stavajú komunistickú morálku – najspravodlivejšiu a najušľachtilejšiu morálku, ktorá vyjadruje záujmy a ideály všetkého pracujúceho ľudstva. Prosté normy spravodlivosti a mravnosti, ktoré sa za panstva vykorisťovateľov znetvorovali alebo hanebne popierali, mení komunizmus na neochvejné životné pravidlá tak vo vzťahoch medzi jednotlivcami, ako aj vo vzťahoch medzi národmi. Komunistická morálka zahŕňa základné ľudské morálne normy, ktoré vytvorili ľudové masy za tisícročia v boji proti sociálnemu útlaku*“

ným normatívnym systémom. Podľa pôvodných marxistických doktrín mal totiž štát (a aj právo) zaniknúť s postupným utváraním komunistickej spoločnosti. Tieto predpovede boli načrtnuté osobitne F. Engelsom v diele *Anti-Dühring*, v ktorom Engels argumentoval, že štát odumrie.¹⁶ Tvrdil totiž, že štát existuje len dovtedy, pokiaľ predstavuje záujmy určitej spoločenskej vrstvy. Keď začne reprezentovať celú spoločnosť, stane sa zbytočným.¹⁷ Podľa Lenina síce mal štát pretrvať, no v podobe nového typu štátu, nie štátu v bežnom zmysle slova. Na rozdiel od kapitalistického či feudálneho štátu, ktorý je založený na utláčaní väčšiny menšinou, socialistický štát mal predstavovať vládu väčšiny proletárov nad malou hrstkou bývalých vykorisťovateľov.¹⁸ Vtedy podľa Lenina začne miznúť potreba osobitnej mašinérie s cieľom potláčať. Budú totiž na to stačiť omnoho jednoduchšie metódy, ako keď musí menšina kontrolovať väčšinu.¹⁹ Podľa Lenina si navyše ľudia „zvyknú zachovávať elementárne podmienky spolunažívania bez násilia a bez nátlaku“. ²⁰ V tomto zmysle sa teda zánik tradičného štátu s tradičnými funkciami – na istom dosiahnutom stupni vývoja ekonomických vzťahov, ktoré (ako ekonomická základňa) priamo predurčovali rozvoj nadstavby v podobe práva – mal spájať aj so zánikom práva ako sociálneho systému spojeného podľa marxistickej teórie nevyhnutne so štátom. Pritom malo dôjsť k jeho nahradeniu iným normatívnym systémom úplne inej kvality, omnoho jednoduch-

a mravnej skazenosti. Zvlášť veľký význam v mravnom rozvoji spoločnosti má revolučná morálka robotníckej triedy. ... Nová komunisticá morálka vzniká ako odraz životného postavenia robotníckej triedy. Je podriadená záujmom triedneho boja proletariátu. Jej základnými princípmi sú kolektívizmus, socialistické vlastníctvo a internacionalizmus, socialistický vzťah k práci a k spoločenskému vlastníctvu, socialistický humanizmus.“ PÁV, J. – DUNAJSKÁ, M. *Morálny kódex budovateľa komunizmu: metodologická a bibliografická pomôcka pre knihovníkov a členov brigád socialistickej práce*. Martin: Matica slovenská, 1962, s. 7 a 40.

¹⁶ „Len čo nebude ani jednej spoločenskej triedy, ktorú by bolo treba utláčať, len čo odstránením triedneho panstva a boja o individuálnu existenciu, ktorý vznikol doterajšou anarchiou vo výrobe, budú odstránené aj zrážky a výstrelky vyplývajúce z tohto boja – nebude tu čo utláčať, nebude tu nič, čo by si vyžadovalo osobitnú moc na utláčanie – štát. Prvý akt, ktorým štát vystúpi naozaj ako predstaviteľ celej spoločnosti – privlastnenie si výrobných prostriedkov v mene celej spoločnosti, bude zároveň jeho posledným samostatným aktom ako štátu. Zasahovanie štátnej moci do spoločenských vzťahov sa postupne stane v každej oblasti zbytočným a samo od seba uhasne. Namiesto vlády nad osobami nastúpi spravovanie vecí a vedenie výrobných procesov. Štát sa ‚nezruší‘, štát ‚odumrie‘.“ ENGELS, F. *Anti-Dühring*. In: HRUŠOVSKÝ, I. (ed.). *Marxisticko-leninská filozofia: Antológia z diel filozofov*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1977, s. 306.

¹⁷ Porovnaj KÜHN, Z. *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize*. Praha: C. H. Beck, 2005, s. 24.

¹⁸ Ako konštatuje Lenin vo svojom spise Štát a revolúcia: „Osobitnú moc na potláčanie‘ proletariátu buržoáziou, miliónov pracujúcich hrstkou boháčov, treba nahradiť‘ osobitnou mocou na potláčanie‘ buržoázie proletariátom (diktatúrou proletariátu). Práve v tom tkvie ‚odstránenie štátu ako štátu‘.“ LENIN, V. I. Štát a revolúcia. In: HRUŠOVSKÝ, I. (ed.). *Marxisticko-leninská filozofia: Antológia z diel filozofov*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1977, s. 674.

¹⁹ Porovnaj KÜHN, *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize*, s. 24.

²⁰ LENIN, Štát a revolúcia, s. 713.

ším a vyjadrujúcim záujmy všetkých členov komunistickej spoločnosti.²¹ Jeho vyjadrením boli práve pravidlá socialistického spolužitia, na ktoré si aj československá socialistická spoločnosť mala postupne zvykať, hoci v zmysle OZ z roku 1964 dočasne, ešte v ich kombinácii so stále využívaným tradičným spôsobom právnej regulácie, čo podľa marxisticko-leninskej právnej vedy zodpovedalo dosiahnutému stupňu rozvoja ekonomickej základne v období socializmu.²²

2. Politický alebo morálny pôvod pravidiel socialistického spolužitia?

Polemiky v socialistickej doktríne

Socialistická civilistika otvorene uznávala, že pravidlá socialistického spolužitia predstavovali osobitný normatívny systém, vytváraný paralelne s právom, resp. stojaci nad právom (aj s prihliadnutím na to, že tieto normy mali v budúcnosti právo v jeho tradičnom vyjadrení nahradiť), ktorý bol vytváraný orgánmi inými než sú orgány zákonodarnej moci. Čo však teda bolo ich skutočným zdrojom, a kto bol tvorcom týchto pravidiel? Podľa Bičovského ich určovala sama KSČ: „Pravidla socialistického soužití musí být v souladu s určujícím působením KSČ; při řešení konkrétní věci se dají odvodit z ideologické a jiné činnosti strany.“²³

To bol ďalší dôvod, prečo sa spochybňovalo stotožňovanie pravidiel socialistického spolužitia s morálkou (a dobrými mravmi). Podľa Hurdíka: „Myšlenka ztotožnění pravidel morálních a pravidel socialistického soužití, objevující se např. v právní vědě bulharské, polské a části sovětské, není prosta pochybností.“ Odkazoval pritom osobitne na názor poľského autora Woltera (A. Wolter: Prawo cywilne, zarys cześci ogólnej. Warszawa. 1967, s. 66 a nasl.), podľa ktorého „normy morální a pravidla socialistického soužití nejsou synonyma, nýbrž pravidla socialistického soužití z norem morálních vyrůstají, tyto morální normy konkretizují a jsou více spojeny s konkrétními okolnostmi života... Proto i pravidla socialistického soužití, ačkoliv mají výrazně programový charakter, musí být aplikována způsobem, který je v souladu s dosaženým stupněm rozvoje právního vědomí

²¹ „My si kladieme za konečný cieľ odstrániť štát, t.j. každé organizované a nesystematické násilie, každé násilie nad ľuďmi vôbec. Nečakáme príchod takého spoločenského zriadenia, v ktorom by sa nezachovávala zásada podriadenia sa menšiny väčšine. Keď sa však usilujeme o socializmus, sme presvedčení, že bude prerastať do komunizmu a v súvislosti s tým zmizne každá potreba násilia nad ľuďmi vôbec, potreba podriadenia sa človeka človeku, časti obyvateľstva inej jeho časti, lebo ľudia si zvyknú zachovávať elementárne podmienky spolunažívania bez násilia a bez nátlaku.“ LENIN, Štát a revolúcia, s. 713.

²² Socializmus ako etapa vývoja štátu a spoločnosti bol v sovietskej právnej vede chápaný ako prípravná a dôležitá, dokonca obligatórna, fáza vývoja spoločnosti pred komunisticou fázou jej vývoja. Počas tejto socialistickej etapy si ľudia mali osvojiť prednosť záujmov kolektívu pred záujmami jednotlivca, mali sa naučiť pracovať dobrovoľne, v prospech spoločnosti, mali sa definitívne zbaviť prežitkov minulosti a aj idey, že spoločnosť potrebuje na správu verejných vecí osobitný právny systém a donucovací (štátny) aparát. Ľudia sa mali spracovať už len pravidlami spoločenského spolužitia. FEDOSEJEV, P. N. a kol. *Vědecký komunismus*. Praha: Svoboda, 1973, s. 200 – 201.

²³ Ako prechodné riešenie v období socializmu bolo zvolené aj ich možné vynucovanie sankciou: „Porušení pravidel socialistického soužití může založit skutkovou podstatu přestupku podle § 19 zák. č. 60/1961 Sb. o úkolech národních výborů při zajišťování socialistického pořádku. Kvalifikované porušení pravidel socialistického soužití může také založit skutkovou podstatu přečinu podle § 9 zák. č. 150/1969 Sb. o přečinech.“ BIČOVSKÝ, J. *Základní předpisy občanskoprávní*. Praha: Orbis, 1974, s. 41.

v konkrétnom časovom období.²⁴ Inak povedané, pravidlá socialistického spolužitia mali preskriptívny obsah určený politickou líniou komunistickej strany. Podľa Moravca²⁵ mali pravidlá socialistického spolužitia prekonávať bežné normy morálky postupne spolu s odstránením nesúlady medzi záujmami individua a záujmami kolektívu. Vyšší typ vývoja spoločnosti mal v budúcnosti byť charakterizovaný tým, že priamo spoločnosť bude žiadať od občanov, aby sa pravidlami socialistického spolužitia riadili, dosiahne sa morálna jednota jednotlivca (občana a spoločnosti) a takmer všeobecná záväznosť pravidiel socialistického spolužitia. Morálne pravidlá sa tak mali stať súladné s pravidlami politickými.

Teória o morálnej povahe pravidiel socialistického spolužitia súvisela s jednoduchou premisou, podľa ktorej boli dobré mravy nahradené pravidlami socialistického spolužitia.²⁶ Tak aj Bičovský a Holub dobovo konštatujú: „Sú to pravidlá morálne, a nie právne. ... Všetky právne ustanovenia musia byť v súlade s nimi a vychádzať z nich. ... Popri ... interpretačnej povahe majú aj povahu zakazovaciu v prípadoch, v ktorých sa im priznáva (čl. VI OZ a čl. III ZP)...“²⁷ Určitá príbuznosť medzi prvorepublikovými dobrými mravmi a chápaním úlohy pravidiel socialistického spolužitia pritom skutočne mohla byť viditeľná. V odôvodnení rozhodnutia zo dňa 1. októbra 1931 tak Najvyšší súd ČSR uviedol, že ak zákon považuje zmluvy, ktoré sa priečia zákonnému zákazu alebo dobrým mravom za ničotné, stavia dobré mravy na roveň zákonnému zákazu, v dôsledku čoho sa dobré mravy stávajú súčasťou právneho poriadku. Úlohou dobrých mravov je tak vyplniť prípadnú medzeru v pozitívnych zákonoch, keby sa v konkrétnom prípade takáto potreba objavila.²⁸ Tú istú rolu²⁹ (ale spolu s ďalšími nemenej dôležitými úlohami – pomeriavania záujmov a interpretácie) mali spĺňať aj pravidlá socialistického spolužitia. Obsahovo sa

²⁴ HURDÍK, J. Pravidla socialistického soužití v občanském právu. *Právní obzor*, 1986, roč. 69, č. 5, s. 439 – 440.

²⁵ „Současné s postupným mizením, resp. s likvidací nesouladu mezi zájmy obecnými a jednotlivčeskými se vyvíjí a upevňuje morální jednota lidu a vžívají se pravidla socialistického soužití. Ve společnosti však, jejíž členové považují tato pravidla za samozřejmé a závazné směrnice pro své chování, nemá místo takový zjev, jako je zneužívání nejistoty v právních vztazích. ... nabývají stále většího významu pravidla socialistického soužití a právo společnosti žádat od občanů, aby se jimi řídili, stává se stále silnějším a naléhavějším.“ MORAVEC, V. Promlčení a pravidla socialistického soužití. *Právní obzor*, 1961, roč. 44, č. 2, s. 116 – 117.

²⁶ Pozri bližšie: *Důvodová zpráva k návrhu Občanského zákoníka, Obecná část*, s. 7. [online]. 10. 12. 2024 [cit. 2024-12-10]. Dostupné na: https://vlada.gov.cz/assets/media-centrum/aktualne/d_vodov_zpr_va_k_oz_30_1_5.2008.pdf. Tiež porovnaj TÉGL, P. O dobrých mravech. *Bulletin advokacie*, 2011, č. 7 – 8, s. 33.

²⁷ BIČOVSKÝ, J. – HOLUB, M. *Náhrada škody v československom právnem poriadku*. Bratislava: Obzor, 1983, s. 22.

²⁸ Rozhodnutie Najvyššieho súdu ČSR zo dňa 1. októbra 1931, č. Rv II 261/30 (zbierka Vážný č. 11044). Z odôvodnenia predmetného rozhodnutia: „Prohlašuje-li zákon za nicotné smlouvy, jež se přiči zákonnému zákazu nebo dobrým mravům, staví ‚dobré mravy‘ na roveň zákonnému zákazu a činí tak ‚dobré mravy‘ součástí právního řádu. Pojem ‚dobrých mravů‘ má za úkol vyplniti případnou mezeru pozitivních zákonů, kdyby se v konkrétním případě objevila nutnost takového vyplnění mezery v zákoně.“ Citované podľa: VÁŽNÝ, F. (ed.). *Rozhodnutí nejvyššího soudu Československé republiky ve věcech občanských*. Ročník 13. Praha: JUDr. V. Tomsa, právnické vydavatelství Praha XII, 1932, s. 1142. Na predmetné rozhodnutie poukazuje aj ČEČOTOVÁ, V. *Dobré mravy v slovenskom súkromnom práve*. Bratislava: Epos, 2005, s. 53.

²⁹ „Funkciou pravidiel socialistického spolužitia v normatívnej oblasti sa rozumeli prípady, keď zákon dovoľoval alebo ukladal, aby určité správanie bolo právne posudzované podľa pravidiel socialistického spolužitia, alebo aby nejaká otázka bola rozhodnutá podľa pravidiel socialistického spolužitia.“ ČEČOTOVÁ, V. Dobré mravy ako interpretačné a aplikačné pravidlo. *Justičná revue*, 2005, roč. 57, č. 3, s. 342.

však pochopiteľne nezhodovali s „buržoáznymi“ dobrými mravmi. Aj Bičovský a Holub totiž akceptovali, že „obsah pravidiel socialistickeho spolužitia právne predpisy neupravujú. Treba pozorne sledovať rozvoj socialistickej spoločnosti, jeho žiaduci trend a v ňom poznávať to, čo je pre tieto pravidlá významné.“³⁰ Obsah pravidiel socialistickeho spolužitia bol totiž menlivý, prispôboval sa konkrétnemu stupňu vývoja spoločnosti a konkrétnej situácii: „Podle měnících se politicko-ekonomických podmínek může dojít k různým změnám vždyť pravidla socialistickeho soužití je pojem dosti široký, tvárný a obsahuje různé proměnlivé složky.“³¹ Východiskom sa mohol a mal podľa Bičovského stať morálny kódex komunistu (presnejšie morálny kódex budovateľa komunizmu), ako ho formuloval XXII. Zjazd KSSZ, ako aj z materiály najvyšších orgánov KSČ: „Môžeme hovoriť o socialistickej slušnosti, o socialistickej mravnosti. Zdôrazňuje sa napríklad statočná práca pre spoločnosť, vysoké uvedomenie si spoločenskej zodpovednosti, starostlivosť o zachovanie a rozmnoženie spoločenských hodnôt, kolektivismus, nezmieriteľnosť s porušovaním záujmov spoločnosti, vzájomná súdružská pomoc, humánne vzťahy a vzájomná úcta medzi ľuďmi, statočnosť a pravdivosť, mravná čistota, prostota a skromnosť, nezmieriteľnosť s nespravodlivosťou, s príživníctvom, nestatočnosťou, kariérizmom a mamónárstvom, atď.“³²

Bičovský³³ sám tieto pravidlá odvodzuje od záverov zjazdov KSSZ a KSČ: „Ak sledujeme závery XIV. Zjazdu KSČ, stretávame sa napr. s myšlienkou, že v rozpore s cieľmi komunistickej strany je ‚pasivita‘ t.j. aj ľahostajnosť a ‚formalizmus‘. Zdôrazňuje sa vytváranie súdružských vzťahov, s vysokou náročnosťou voči sebe samým i voči druhým, so vzájomnou kritikou, sebakritikou, so súdružským pochopením, pomocou a podporou... Ako vidno, pravidlá socialistickeho spolužitia by v susedských vzťahoch vyžadovali vzájomne dobrý aktívny prístup, súdružské pochopenie, pomoc a podporu, pravda, s kritikou a sebakritikou; vyžadovali by neformálny prístup. ... vytvoril sa však pojem, ktorý v tomto zmysle platí vlastne pre všetky socialistické štáty, kde vedúcu úlohu má komunistická strana, a to je ‚morálny kódex budovateľa komunizmu‘,³⁴ ako sa formuloval na XXII. Zjazde

³⁰ BIČOVSKÝ – HOLUB, *Náhrada škody v československom právnom poriadku*, s. 22

³¹ HOLUB, M. – BIČOVSKÝ, J. – WURSTOVÁ, J. *Nová susedská práva*. Praha: Panorama, 1990, s. 15.

³² BIČOVSKÝ – HOLUB, *Náhrada škody v československom právnom poriadku*, s. 22 – 23. Podobne HOLUB – BIČOVSKÝ – WURSTOVÁ, *Nová susedská práva*, s. 15.

³³ BIČOVSKÝ, J. *Susedské práva*. Bratislava: Obzor, 1976, s. 15 – 17.

³⁴ Morálny kódex budovateľa komunizmu bol v období socializmu známy pod skratkou *MOKOBUKO*. Mal predstavovať „dokument humanizmu ľudí novej epochy, ukazovať cestu a úlohy pri formovaní nového človeka“. Stal sa základným výchovným programovým dokumentom na jednotlivých typoch škôl, od základných škôl až po univerzity. K základným výchovným úlohám tohto morálneho kódexu významného pre totalitnú československú minulosť patrilo: „1. upevnenie komunistického svetonázoru, hlboké viery v ideály komunizmu, uvedomelého vzťahu k povinnostiam voči spoločnosti, upevnenie socialistickeho internacionalizmu a oddanosti k vlasti, 2. výchova prácou, rozvoj komunistického vzťahu k práci a k spoločenskej výrobe, 3. upevnenie zásad komunistickej morálky, dobrovoľné dodržiavanie pravidiel komunistického spolužitia.“ PÁV, J. – DUNAJSKÁ, M. *Morálny kódex budovateľa komunizmu: metodologická a bibliografická pomôcka pre knihovníkov a členov brigád socialistickej práce*, s. 6. Podrobnejší výklad jednotlivých noriem novej komunistickej morálky približovali viaceré dobové publikácie 60. a 70. rokov 20. storočia odborného i popularizačného charakteru, napr. KÁNSKÝ, J. – MACHOVEC, M. – MARUŠIAK, M. *Morálka dnes a zajtra. O kódexe komunistickej morálky*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1963, TITARENKO, A. I. (red.) *Marxistická etika*. Praha: Svoboda, 1979, LÖNČIK, M. *Komunistická morálka – najvyššia etapa mravného rozvoja ľudstva*. Bratislava: Vojenská politická akadémia Klementa Gottwalda, 1979 a i. Súčasní autori morálny kódex budovateľa komunizmu prirovnávajú

KSSZ. Obsahom tohto morálneho kódexu socialistickej a budúcej komunistickej doby bola celková premena človeka na nového socialistického človeka charakterizovaného črtami ako „oddanosť veci komunizmu, láska k socialistickej vlasti a k socialistickým krajinám; svedomitá práca pre spoločnosť – kto nepracuje, nech neje; starostlivosť každého o zachovanie a rozmnoženie spoločenských hodnôt; vysoké vedomie spoločenskej povinnosti; nezmieriteľnosť s porušovaním záujmov spoločnosti; kolektivismus a súdružská vzájomná pomoc – jeden za všetkých, všetci za jedného; humánne vzťahy a vzájomná úcta medzi ľuďmi – človek je človeku priateľom, súdruhom i bratom; statočnosť a pravdivosť, prostota a skromnosť vo verejnom i osobnom živote; vzájomná úcta v rodine, starostlivosť o výchovu detí; nezmieriteľnosť s nespravodlivosťou, príživníctvom, nestatočnosťou, karierizmom a chamtivosťou; priateľstvo a bratstvo všetkých národov ZSSR, nezmieriteľnosť s národnou a rasovou nenávisťou, nezmieriteľnosť voči nepriateľom komunizmu, mieru a slobody národov; bratská solidarita s pracujúcimi všetkých krajín, so *všetkými národmi*.“³⁵ Najčastejšie bolo v právnej vede zdôrazňované, že pod pravidlami socialistického spolužitia bolo v skratke potrebné rozumieť pravidlá/zásady, ktoré „vyplývajú z morálneho kódexu budovateľa komunizmu pro chování v intersubjektových vzťahoch“.³⁶

Podobne Eliáš začiatkom 70. rokov 20. storočia tvrdil, že pravidlá socialistického spolužitia sú spoločenské ideologické normy, ktoré sú osobitným druhom spoločenských názorov (ideí), tvoriacich spolu so spoločenskými inštitúciami nadstavbu spoločnosti. Tieto spoločenské ideologické normy upravujú určitým spôsobom správanie ľudí v ich vzájomných spoločenských vzťahoch, a podľa dôležitosti, ktorú nimi spravované spoločenské vzťahy majú pre robotnícku triedu a ostatných pracujúcich, možno ich rozdeliť na štyri skupiny:

- a) Spoločenské obyčaje (zvyklosti),
- b) Mravné normy,
- c) Politické normy,
- d) Právne normy.

Zásadami socialistického spolužitia však treba aj podľa neho z hľadiska OZ z roku 1964 rozumieť zásady vyplývajúce z morálneho kódexu budovateľa komunizmu pre správanie v intersubjektívnych vzťahoch. V rámci vzťahov sa následne prejavia ako vzájomná úcta, vzájomná súdružská pomoc, odmietanie nespravodlivosti, odmietanie príživníctva, zmysel pre kolektív a kolektívnu spoluprácu, poctivý vzťah k práci, šetrnosť k majetku v spoločenskom vlastníctve, práca pre spoločnosť, starostlivosť o zachovanie a rozmnoženie spoločenských hodnôt a pod.³⁷

k desatoru prikázání totalitního režimu. LESŇÁK, S. – ŠTĚRBA, R. Mravná výchova v ČR a na českých územích v minulosti. [online]. *Ostium*, 2017, roč. 13, č. 1. [cit. 2025-06-01]. Dostupné na: <<https://ostium.sk/language/sk/mravna-vychova-v-cr-a-na-ceskych-uzemiach-v-minulosti/>>.

³⁵ BIČOVSKÝ, *Susedské práva*, s. 15 – 17.

³⁶ HOLUB – BIČOVSKÝ – WURSTOVÁ, *Nová susedská práva*, s. 15.

³⁷ ELIÁŠ, J. *Společensko-ekonomické základy socialistického občanského práva*. Praha: Academia, 1970, s. 21 a nasl. Švestka podobne zdôrazňuje v rámci medziľudských vzťahov základné socialistické morálne princípy akými sú: poctivá práca v prospech celku, uvedomelá pracovná kázeň, aktívna ochrana socialistického vlastníctva, pomoc a spolupráca medzi občanmi, úcta a ohľaduplnosť a i. ŠVESTKA, J. *Odpovědnost za škodu podle občanského zákoníku*. Praha: Academia, 1966, s. 228.

Napokon, Lazar definoval pravidlá socialistického spolužitia tiež primárne morálnymi pojmami a kategóriami, a to nasledovne: „Statočná práca v prospech celku, uvedomeľá disciplína, aktívna ochrana socialistického vlastníctva, podriadenosť osobných záujmov záujmom celku, vzájomná pomoc a spolupráca medzi občanmi, úcta a ohľaduplnosť v správaní voči ostatným spoluobčanom.“³⁸

Z uvedeného pomerne neurčitého obsahu pritom pramenili aj prirodzené polemiky o tom, čo je v socialistickej a budúcej komunistickej spoločnosti ešte zo starého práva prípustným, a ktoré inštitúty naopak už treba považovať za prežitie a rozporné s pravidlami socialistického spolužitia. Hoci sa totiž tvrdilo, že všetko platné právo je súladné s pravidlami socialistického spolužitia, existovali názory, ktoré tieto tvrdenia spochybňovali. Ako príklad môžeme uviesť úvahu Moravca o význame premlčania v socialistickej spoločnosti, ktorý tento inštitút vnímal ako rozporný so socialistickou morálkou a pravidlami socialistického spolužitia: „Môžeme proto bez nadsázky říci, že po dosažení vývojové etapy charakterizované zmíněným souladem, morální jednotou a téměř obecnou závazností pravidel socialistického soužití lze žádat, aby dlužníci námitku promlčení zásadně nevznášeli.“ Poukazoval pritom na § 31 ods. 1 OZ z roku 1964 „podle něhož žádný právní úkon se nesmí dostat do rozporu s pravidly socialistického soužití, které sice nejsou ve vývoji naší společnosti činitelem proměnlivým, jejichž význam však se mění, t.j. vůči hledě roste v podmínkách dovršující se výstavby socialismu. Nutno proto připustit, že námitka promlčení, která byla kdysi dovolenou a samozřejmou obranou, za nové společenské situace v četných případech samozřejmou, resp. přípustnou nebude.“³⁹

3. Pravidlá socialistického spolužitia v OZ z roku 1964

3.1 Ideové pozadie v dôvodovej správe k OZ z roku 1964

OZ z roku 1964 predstavoval experiment v pravom zmysle slova, pokus o vytvorenie nového socialistického občianskeho práva nielen čo do terminológie a inštitútov, ale i čo do prebudovania spôsobu myslenia človeka a vo všeobecnosti ľudskej povahy.

Idealistické, či skôr ideologické predstavy o víťazstve socializmu a o nových hodnotách socialistickej spoločnosti a socialistického človeka vychádzajúce z politických proklamácií⁴⁰ čítame už z dôvodovej správy k návrhu osnovy OZ z roku 1964: „Ve všech svých institutech vychází osnova z toho, že zájmy jednotlivce a společnosti jsou za socialismu

³⁸ LAZAR, J. – ŠVESTKA, J. a kol. *Československé občianske právo*. 2. zväzok. Bratislava: Obzor, 1987, s. 284.

³⁹ MORAVEC, Promlčení a pravidla socialistického soužití, s. 117.

⁴⁰ „Občanský zákoník z r. 1964 vznikl v atmosféře konce 50. let, která vyústila v přijetí nové československé ústavy, prohlásující náš stát za Československou socialistickou republiku (ČSSR). Již XII. sjezd Komunistické strany Československa v roce 1962 deklaroval završení etapy budování socialismu a nastoupení cesty ke komunismu ... definitivně potvrdil novou hospodářsko-ideologickou orientaci strany směřující ke stupňování radikálních reforem, které souvisejí se vytýčenou transformací společností, role státu a práva. ... Budování komunistické společnosti vyžadovalo změnu společenských vztahů na všech úrovních (zejména pak v poměru občan-stát a vztahu socialistických průmyslových podniků navzájem), přičemž nový občanský zákoník měl reflektovat podmínky nově se rodící společnosti.“ BĚLOVSKÝ, P. *Občanské právo*. In: BOBEK, M. – MOLEK, P. – ŠIMÍČEK, V. (eds.) *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita, 2009, s. 436 – 437.

v zásadním souladu. Tento soulad se v oblasti práva projevuje jako jednota a vzájemná podmíněnost občanských práv a povinností vůči společnosti; je určujícím hlediskem postavení občana ve společnosti.⁴¹ Takto naformulované cíle zjavně odhaľují politické snahy o potlačenie individualizmu, liberalizmu, či sebeckosti, čo sú však v skutočnosti krycie mená pre potlačenie autonómie vôle a slobody jednotlivca. Tá mala byť definitívne potlačená v prospech vôle celku, kolektívu, vyslovovanej v zásade orgánmi komunistickej strany – primárne ÚV KSČ a zjazdmi strany. Že pritom nemalo ísť iba o ideál, ale o želanú realitu, dokazuje dôvodová správa reálnymi nástrojmi donútenia: „V souladu s požadavkem, aby byly prosazeny zájmy společnosti, poskytuje osnova dostatek právních prostředků k tomu, aby mohlo být zakročeno proti těm, kteří staví své úzce osobní, sobecké zájmy nad zájmy celku.“⁴²

Práve nový normatívny systém, v ktorom záujmy jednotlivca ustupujú záujmom celku, bol výstižne vyjadrený v rozsiahlejšie využívanom pojme „pravidlá socialistického spoluzitia“, ktorý sa tak stal do istej miery vyjadrením novej „socialistickej morálky“, „morálky budovateľa komunizmu“,⁴³ či „morálneho profilu socialistického človeka“⁴⁴ ako paraprávneho systému noriem socialistickej spoločnosti v jeho vlastnom dynamickom vývoji.⁴⁵ Tieto pravidlá stáli fakticky nielen popri práve, ale dokonca nad zákonom. Boli aplikovateľné v právnom poriadku najmä tam, kde sa ich zákony dovoľávali, ale zároveň mali byť i osobitným metodologickým nástrojom interpretácie práva a vyplňania medzier v práve. Boli teda osobitným metodologickým a normatívnym nástrojom stojacim v podstate nad právnym poriadkom, pričom do budúcnosti mali v duchu pôvodných leninských predstáv o zániku štátu a práva v komunistickej spoločnosti, zrejme dokonca celkom nahradiť právny normatívny systém. Kým sa tak však stane, mali si na tento nový normatívny systém občania zvyknúť a osvojiť si ho – a to práve i prostredníctvom noriem OZ z roku 1964.

S predstavou, že socialistická morálka si vyžaduje prevýchovu podstaty človeka, ktorá prinesie i nové chápanie normatívneho systému spoločnosti, implicitne pracovala aj dôvodová správa k OZ z roku 1964, ktorá konštatuje špecifický znak socialistického práva a jeho budúceho vývoja a osudu – spĺyvanie práva a morálky: „Ve vzťahu občana ke společnosti hraje významnou roli i morálka, která se při postupu ke komunismu stále sblíží s právem. Z toho důvodu normuje občanský zákoník i určité principy morální, a tím posiluje jejich význam. Již v zásadách občanskoprávních vztahů se osnova dovolává pravidel socialistického soužití.“⁴⁶

⁴¹ Národní shromáždění Československé socialistické republiky 1963. III. volební období. Tisk 156. Vládní návrh. Občanský zákoník ze dne 1963. Důvodová zpráva. Obecná část. [online] 12. 12. 2024 [cit. 2024-12-12] Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/t0156_09.htm

⁴² Národní shromáždění Československé socialistické republiky 1963. III. volební období. Tisk 156. Vládní návrh. Občanský zákoník ze dne 1963. Důvodová zpráva. Obecná část. [online] 12. 12. 2024 [cit. 2024-12-12] Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/t0156_09.htm

⁴³ BIČOVSKÝ, J. Sousedská práva. II. přepracované vydání, s. 17 – 18.

⁴⁴ BIČOVSKÝ – WURSTOVÁ, *Nová sousedská práva*, s. 15.

⁴⁵ „Z různých názorů můžeme citovat, že žádným vyjmenováním žádaných vlastností se nedá načrtnout dokonale morální profil socialistického člověka a také pravidla socialistického soužití nelze podat jako nějaký hotový a trvale platný katalog.“ BIČOVSKÝ – WURSTOVÁ, *Nová sousedská práva*, s. 15.

⁴⁶ Národní shromáždění Československé socialistické republiky 1963. III. volební období. Tisk 156. Vládní návrh. Občanský zákoník ze dne 1963. Důvodová zpráva. Obecná část. [online] 12. 12. 2024 [cit. 2024-12-12]. Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/t0156_09.htm

Pravidlá socialistického spoluzitia sa mali jednak prejavovať v právnych normách a ich obsahu implicitne, ale právne normy sa ich mali tiež explicitne dovolávať, podobne ako to činili právne normy buržoázneho práva vo vzťahu k dobrým mravom. Či však pri pravidlách socialistického spoluzitia šlo naozaj o pravidlá „morálne“ (ako to konštatuje dôvodová správa a paralela k dobrým mravom buržoázneho práva), bolo v socialistickej právnej teórii prijímané nejednotne, na čo sme poukázali vyššie. Nepochybne však malo ísť o nové pravidlá správania sa, označované aspoň formálne ako „socialistická morálka“, ktorá však v skutočnosti zahŕňala i iné normy a pravidlá, než je bežné chápanie morálky buržoáznej spoločnosti. Výrečne to konštatuje dôvodová správa k OZ z roku 1964, ktorá za takéto „pravidlo“ považovala i „uspokojovanie potrieb občanov“: „Uspokojování potřeb občanů společnost zajišťuje také bezplatným rozdělováním podle potřeb. Tato zásada, která svou povahou je již komunistickou formou rozdělování, existuje za socialismu jen v míře omezené.“⁴⁷ Práve na uvedenej otázke uspokojovania potrieb si nižšie na konkrétnych prípadoch zo súdnej praxe ukážeme využívanie tejto zásady pri aplikovaní pravidiel socialistického spoluzitia v súdnom konaní.

3.2 Normatívne vyjadrenie pravidiel socialistického spoluzitia v OZ z roku 1964⁴⁸

Pravidlá socialistického spoluzitia upravoval osobitne čl. VI zásad OZ z roku 1964: „Výkon práv a povinností vyplývajúcich z občianskoprávných vzťahov musí byť v súlade s pravidlami socialistického spoluzitia.“ V samotnom paragrafovom znení OZ z roku 1964⁴⁹ sa ďalej vyskytovali vo viacerých ustanoveniach, a to v § 5,⁵⁰ § 35 ods. 2,⁵¹ § 79,⁵²

⁴⁷ Národní shromáždění Československé republiky 1963. III. volební období. Tisk 156. Vládní návrh. Občanský zákoník ze dne 1963. Důvodová zpráva. Obecná část. [online] 12. 12. 2024 [cit. 2024-12-12]. Dostupné na: https://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/t0156_09.htm. Pozri aj BIČOVSKÝ, *Základní předpisy občanskoprávní*, s. 33.

⁴⁸ Ich normatívne vyjadrenie nájdeme aj v iných socialistických predpisoch (Občiansky zákoník z r. 1950, Zákoník práce z r. 1965, Trestný zákon z r. 1950, Trestný zákon z r. 1961, Občiansky súdny poriadok z roku 1963).

⁴⁹ Veľkým právnym problémom bola absencia úpravy imisií v OZ z roku 1964. Práve susedské spory sa tak stali platformou uplatňovania pravidiel socialistického spolunažívania. K náprave došlo novelizáciou OZ zákonom č. 131/1982 Zb. V predmetnom medziobdobí bolo potrebné práve pri sporoch týkajúcich sa imisií vychádzať zo zásad čl. VI a VII OZ z roku 1964. Problémy v súdnej praxi so zreteľom k územiu Slovenska bližšie predstavuje: Rozbor a zhodnotenie rozhodovania súdov Slovenskej socialistickej republiky vo veciach ochrany vlastníctva k nehnuteľnostiam a stanoviska občianskoprávneho kolégia Najvyššieho súdu SSR zo dňa 27. júna 1972, č. Cpj 59/71 (č. 65 Zbierky súdnych rozhodnutí a stanovísk). In: *Zbierka súdnych rozhodnutí a stanovísk. Ročník 1972*. Praha: Vydáva Najvyšší soud ČSSR s. 503 – 505.

⁵⁰ § 5 OZ z roku 1964 – kedy možno hľadať pomoc u národného výboru („aby zachovávanie pravidiel socialistického spoluzitia bolo obnovené, môže miestny národný výbor predbežne zasah do práva zakázať alebo uložiť, aby závadný stav bol odstránený“).

⁵¹ § 35 ods. 2 OZ z roku 1964 – o výklade prejavu vôle („prejav vôle treba vykladať tak, ako to so zreteľom na okolnosti, za ktorých bol urobený, zodpovedá pravidlám socialistického spoluzitia“).

⁵² § 79 OZ z r. 1964 – o určení lehoty plnenia dlhu („ak je čas splnenia ponechaný na vôľu dlžníka, určí ho na návrh veriteľa súd podľa okolností prípadu tak, aby to bolo v súlade s pravidlami socialistického spoluzitia“).

§ 148 ods. 2,⁵³ § 184 písm. b),⁵⁴ § 305 ods. 2,⁵⁵ § 384,⁵⁶ § 409,⁵⁷ § 424,⁵⁸ § 442,⁵⁹ § 447 ods. 2⁶⁰ a § 448 ods. 2.⁶¹

Z textácie jednotlivých ustanovení si možno všimnúť terminologickú nejednotnosť a zamieňanie pojmov „zásady socialistického spoluzití“ (§ 184 a § 305) a „pravidlá socialistického spoluzití“. Oba pojmy však dobová právna veda chápala ako identické.⁶²

Podľa Bičovského pritom súlad s pravidlami socialistického spoluzití, ktorý sa vyžaduje v citovaných ustanoveniach, je inak znak, ktorý

- musí uplatniť ten, kto podľa zákona je na to oprávnený, aby stanovená sankcia mohla pôsobiť,
- pri občianskoprávných vzťahoch sa musí uplatniť na súde (ak nedôjde k dohode),
- môže znamenať nárok na:
 - a) zmenu existujúceho právneho stavu, o plnenie ktorého ide (§ 79 OZ),
 - b) zrušenie existujúceho právneho stavu (§ 148 ods. 2, § 14 písm. b) OZ),
 - c) obnovenie stavu pred založením a splnením právneho vzťahu (§ 409 OZ),

⁵³ § 148 ods. 2 OZ z r. 1964 – o zrušení bezpodielového spoluvlastníctva manželov („zo závažných dôvodov, najmä ak by ďalšie trvanie bezpodielového spoluvlastníctva odporovalo pravidlám socialistického spoluzití, môže súd na návrh niektorého z manželov toto spoluvlastníctvo zrušiť i za trvania manželstva“).

⁵⁴ § 184 písm. b) OZ z r. 1964 – o zrušení práva užívať byt („súd môže na návrh organizácie zrušiť právo užívať byt: ... b) ak užívateľ alebo tí, ktorí s ním bývajú, napriek výstrahe hrubo porušujú zásady socialistického spoluzití ...“). Porušovanie zásad socialistického spoluzití najčastejšie spočívalo v hádkach, v hrubom správaní, v nadávkach a pod. Bližšie: Správa a zhodnocovanie rozhodovania súdov v Slovenskej socialistickej republike prejednávanych a schválených občianskoprávnym kolegiom Najvyššieho súdu SSR zo dňa 15. júna 1977, č. Cpj 11/77 (č. 14 Zbierky súdnych rozhodnutí a stanovísk). In: *Zbierka súdnych rozhodnutí a stanovísk. Ročník 1978*. Praha: Vydáva Najvyšší súd ČSSR, s. 361.

⁵⁵ § 305 ods. 2 OZ z r. 1964 – o odstúpení od zmluvy v prípade ubytovacieho zariadenia („organizácia môže od zmluvy pred uplynutím dohodnutej doby odstúpiť, ak občan v ubytovacom zariadení i napriek výstrahe hrubo porušuje zásady socialistického spoluzití ...“).

⁵⁶ § 384 OZ z r. 1964 – o tom, že občianska výpomoc musí byť v súlade s pravidlami socialistického spoluzití („poskytnutie občianskej výpomoci musí byť v súlade s pravidlami socialistického spoluzití“).

⁵⁷ § 409 OZ z r. 1964 – o podmienkach vrátenia daru („darca sa môže domáhať vrátenia daru, ak sa obdarovaný správa k nemu alebo k členom jeho rodiny tak, že tým hrubo porušuje pravidlá socialistického spoluzití“).

⁵⁸ § 424 OZ z r. 1964 – o zodpovednosti za konanie proti pravidlám socialistického spoluzití („za škodu zodpovedá i ten, kto ju spôsobil úmyselným konaním proti pravidlám socialistického spoluzití“). Opačovaným príkladom boli kanadské žartíky a zlomyseľné konanie, ktorého účelom bolo spôsobiť škodu inému činnosťou, ktorá formálne nemala charakter protiprávnosti – v tomto ustanovení sa pritom samotné pravidlá socialistického spoluzití stávajú právnu povinnosťou, ktorej úmyselným porušením nastupuje právna zodpovednosť (k náhrade škody). Pozri aj BIČOVSKÝ – HOLUB, *Náhrada škody v československom právnom poriadku*, s. 275.

⁵⁹ § 442 OZ z r. 1964 – o tom, že okrem skutočnej škody je možné nahradiť aj inú škodu, ak by jej nepriznanie odporovalo pravidlám socialistického spoluzití („ak ide o škodu spôsobenú úmyselne, môže súd priznať náhradu aj inej škody, ak by nepriznanie tejto ďalšej náhrady odporovalo pravidlám socialistického spoluzití“). Napríklad, keby budúci zárobok osoby, ktorá utrpela ujmu na zdraví, bol nižší ako budúci zárobok škodcu.

⁶⁰ § 447 ods. 2 OZ z r. 1964 – o určení náhrady pri ujme na zdraví („pri škode na zdraví spôsobenej úmyselne môže súd určiť aj vyššiu sumu náhrady, ak by jej nepriznanie odporovalo pravidlám socialistického spoluzití“).

⁶¹ § 448 ods. 2 OZ z r. 1964 – o určení odškodného pri usmrtení („pri usmrtení spôsobenom úmyselne môže súd určiť aj vyššiu sumu náhrady, ak by jej nepriznanie odporovalo pravidlám socialistického spoluzití“).

⁶² HOLUB – BIČOVSKÝ – WURSTOVÁ, *Nová susedská práva*, s. 16.

- d) náhradu škody pri úmyselnom porušení pravidiel socialistického spolužitia (§ 424 OZ),
- e) prekročenie náhrady škody nad rámec skutočnej škody (§ 442 ods. 2 OZ),
- f) prekročenie limitu náhrady straty na zárobku až do výšky skutočnej škody (§ 447 ods. 2 OZ),
- g) prekročenie limitu náhrady nákladov na výživu až do výšky skutočnej škody (§ 448 ods. 2 OZ),
- robí reálnu zmluvu o občianskej výpomoci od začiatku neplatnou (§ 384 ods. 2 OZ),
- porušenie pravidiel socialistického spolužitia môže mať právnu relevanciu; pričom ide nielen o hrubé porušenie, ale aj o zrejme nie hrubé porušenie,
- význam môže mať aj opätovné porušenie týchto pravidiel.⁶³

Podľa Lazara, jednotlivé sankčné dôsledky, ktoré za uvedených predpokladov možno aplikovať v prípade výkonu práva alebo povinnosti v rozpore s príkazom čl. VI, sú najmä:

- a) neplatnosť právneho úkonu podľa § 39, ak výkon práva alebo povinnosti spočíval v právnom úkone; nevylučuje sa ani to, že by rozpor s pravidlami socialistického spolužitia podľa čl. VI spočíval v tom, že právny úkon bol vykonaný s úmyslom obísť zákon (*in fraudem legis*),
- b) zákaz správania odporujúceho pravidlám socialistického spolužitia by bolo možné vysloviť najmä podľa § 5, 132, príp. podľa § 417 ods. 2,
- c) výkon práv a povinností odporujúci pravidlám socialistického spolužitia môže mať za následok
 - zrušenie právneho vzťahu (§ 148 ods. 2, § 184 písm. b), § 305 ods. 2), alebo
 - odopretie privolenia nevyhnutného na vznik právneho vzťahu (§ 142, 149, 482),
- d) zodpovednosť za spôsobenú škodu podľa § 424.⁶⁴

Okrem takéhoto zjavného normatívneho významu pre určenie práv a povinností a právnych dôsledkov pravidiel socialistického spolužitia však dobová civilistika poukazovala aj na osobitný metodologický význam týchto pravidiel. Pravidlá tak mali slúžiť ako osobitný metodologický nástroj využiteľný na interpretáciu právnych noriem a neurčitých pojmov („Občanský zákoník také obsahuje řadu pružných pojmů. Ve všech i dalších případech podobných je nutno vždy při interpretační praxi respektovat pravidla socialistického soužití.“⁶⁵), ale zároveň i na vyplňanie medzier v práve. Podľa Bičovského, „V čl. VI OZ jde především o ustanovení zakazující takový výkon práv a povinností, který by byl v rozporu s pravidly socialistického soužití. Umožňuje však rovněž úpravu výkonu práva a odstranění následků onoho výkonu práva, který by byl v rozporu s pravidly socialistického soužití. Čl. VI není tedy jen interpretační pokyn. Se zřetelem k čl. VIII OZ má však závažný interpretační dosah. ... Chybí-li detailní legislativní úprava, neznamená to, že právní problém nelze řešit. ... V takových případech, kde se na základě právního řádu domýšlí právní řešení, vystupují do popředí pravidla socialistického soužití.“⁶⁶ Pri vyplňaní medzier bolo

⁶³ BIČOVSKÝ, Susedské práva, s. 21 – 22.

⁶⁴ LAZAR – ŠVESTKA, Československé občianske právo. 1. zväzok, s. 34.

⁶⁵ BIČOVSKÝ, Základní předpisy občanskoprávní, s. 41.

⁶⁶ BIČOVSKÝ, Základní předpisy občanskoprávní, s. 40.

preto všeobecne stanovené, že „konkrétní aplikace musí probíhat v souladu s pravidly socialistického soužití“.⁶⁷

Pravidlá socialistického spolužitia však nemali mať len úlohu interpretačnú a úlohu vyplňovania medzier. Mohli tiež plniť funkciu podobnú Alexyho formule,⁶⁸ t.j. mohli umožňovať realizáciu pomeriavania záujmov a hodnôt, napríklad v susedských vzťahoch: „Pravidla socialistického soužití a úprava čl. VII OZ jsou použitelné také např. při střetu práv a povinností, jakož i výkonu těchto práv a povinností u práv vlastnických.“⁶⁹

Z uvedeného tak zreteľne vyplýva dobové chápanie pravidiel socialistického spolužitia ako skutočne osobitného normatívneho systému,⁷⁰ ktorý stojí nad právom a predstavuje v skutočnosti akýsi nástroj kontroly nad tvorbou, realizáciou, ako aj aplikáciou práva – keďže jednak normy právnych predpisov museli byť v súlade s pravidlami socialistického spolužitia, a zároveň realizácia (výkon) práv a povinností nesmel byť v rozpore s pravidlami socialistického spolužitia, a napokon i orgány aplikácie práva mali využívať tieto pravidlá na interpretačné a medzery vyplňujúce účely.⁷¹ Už z uvedeného je zrejmé, že takýto normatívny systém pravidiel zastáva iný význam a rolu, než sú dobré mravy. Je to – metodologicky vzaté – výkladové metaprávne pravidlo (pravidlo druhého rádu), ktoré stojí v pozadí interpretácie práva, a usmerňuje používanie jednotlivých tradičných interpretačných postupov v práve.⁷²

4. Pravidlá socialistického spolužitia v súdnej praxi (sondy do aplikačnej praxe OZ z roku 1964)

Nielen zákonodarcia a právna veda, ale aj orgány aplikácie práva a judikatúra sa s problematikou pravidiel socialistického spolužitia tiež samostatne vysporiadávali. Na skutočnosť, že toto vysporiadanie nebolo veľmi jednoduchým, poukázal už v roku 1986 Jan Hurdík: „Rozpaky, které až dosud projevovala soudní praxe (a ona je kritériem efektivnosti právního řádu) nad aplikací zejména čl. VI Zásad občanskoprávních vztahů, ale i dalších ustanovení předpisů občanského práva, odkazujících do oblasti zásad socialistického soužití v konkrétních případech (srov. § 35 odst. 2, 79, 160 odst. 2, 184 písm. b) a další), jsou toho názorným příkladem, jestliže však není přesně určen obsah základních pravidel chování v právní normě ani jednotným výkladem normy, musí tím být negativně ovlivněna

⁶⁷ HOLUB, M. – BIČOVSKÝ, J. *Občan a vlastnictví v čs. právním řádu*. Praha: Panorama, 1985, s. 67.

⁶⁸ ALEXY, R. *Theorie der Grundrechte*. Baden-Baden: Nomos, 1985.

⁶⁹ BIČOVSKÝ, J. *Základní předpisy občanskoprávní*, s. 42.

⁷⁰ Podrobne pozri v SLUNÉČKOVÁ, J. *Neprávní normativní systémy a socialistické právo*. *Acta Universitatis Carolinae. Iuridica. Monographia*. Praha: Univerzita Karlova, 1978.

⁷¹ V rámci aplikácie pravidiel socialistického spolužitia možno v krátkosti pripomenúť voluntaristický experiment v podobe súdružských súdov, ktoré v Československu začali vznikať od konca 50. rokov. Išlo o sudy stojace mimo súdny systém, pracujúce na jednej strane s predstavou spravodlivého a v rámci istej komunity aj adresného potrestania daného jednotlivca a na strane druhej s predstavou širšieho výchovného dosahu ich pôsobenia a rozhodnutí na danú komunitu. Ich vzorom boli sovietske súdružské sudy a do ich vecnej pôsobnosti patrili okrem iného aj skutky narušujúce pravidlá socialistického spolužitia (urážky, ohovárania, nemorálne chovanie v osobnom živote, ako napr. neplatenie výživného deťom, neplnenie vyživovacej povinnosti voči rodičom a i.). Súdružské sudy boli nahradené miestnymi ľudovými súdmi (zákon č. 38/1961 o miestnych ľudových súdoch). ZAPLETALOVÁ, P. *Soudružské soudy jako nástroj socialistické demokracie ve vybraných státech východního bloku*. *Právněhistorické studie*, 2024, roč. 54, č. 3, s. 142 – 143.

⁷² CHIASSONI, P. *Técnicas de interpretación jurídica: Breviario para juristas*. Madrid: Marcial Pons, 2011.

kvalita aplikační praxe, ale i realizace práva jeho subjekty a v neposlední řadě úroveň právního vědomí.⁷³ Případov, v ktorých zohrávali rolu pravidiel socialistického spoluzitia, bolo pritom pomerne obmedzené množstvo a aj ich druhové zloženie bolo pomerne limitované.

Odhladnuc od susedských sporov, vhodný príklad na interpretáciu pravidiel občianskeho spoluzitia, ale zároveň s ich prepojením na uspokojovanie potrieb občanov, ako zásady a hesla prechodu ku komunizmu, predstavuje špecificky rozhodovanie o pridelo- vaní náhradného bytu alebo náhradného ubytovania pri rozvode, ak rozvedený manžel žije s novým partnerom, ktorý už má svoj byt.

V odôvodnení rozhodnutia Najvyššieho súdu ČSR zo dňa 22. mája 1967, č. 5 Cz 61/67 sa tak vo vzťahu k pravidlám socialistického spoluzitia môžeme dočítať: „Se smyslem práva na náhradní byt nebo na náhradní ubytování, jímž je ochrana uživatelů bytů, a s principy naší bytové politiky by nebylo ovšem ve shodě event. přidělování náhradního bytu či zajišťování náhradního ubytování rozvedenému manželovi, kterému nic nebrání v užívání bytu nového manžela (k němuž nabyl práva společného užívání bytu manžely ve smyslu § 176 odst. 1 o. z.). Se zřetelem k tomu – když zákon nevylučuje výslovně přidělení náhradního bytu či zajištění náhradního ubytování rozvedenému manželovi jen proto, že má právo k jinému bytu – je nezbytné, aby byl každý jednotlivý případ pečlivě zkoumán tíž z hlediska zásad občanskoprávních vztahů jež jsou vyjádřeny v člancích VI, VII o. z. Pokud může rozvedený manžel, který je povinen vystěhovat se z dřívějšího společného bytu manželů, užívat bez vážnějších překážek byt nového manžela (k němuž mu vzniklo uzavřením manželství právo společného užívání), nebylo by event. přidělování náhradního bytu či zajišťování náhradního ubytování tomuto rozvedenému manželovi v souladu s pravidly socialistického soužití.“⁷⁴ Uvedené súviselo s programovou požiadavkou, že každý môže mať a užívať len jeden byt.⁷⁵

Význam, aký pravidlá socialistického spoluzitia v reálnej praxi mali, dokladá aj rozhodovanie jednotlivých stupňov súdov v spore týkajúcom sa spoločného užívania domu v podielovom spoluvlastníctve. Najvyšší súd ČSSR v odôvodnení svojho rozhodnutia zo dňa 18. decembra 1965 č. 4 Cz 151/65⁷⁶ výslovne konštatoval, že potrebné je prihliadať na potreby jednotlivých obyvateľov domu a na ich zdravotný stav, nie len na veľkosť ich spoluvlastníckeho podielu: „Obvodní soud pro Prahu 3 ... vycházel z názoru, že při

⁷³ HURDÍK, Pravidla socialistického soužití v občanském právu, s. 439 – 440.

⁷⁴ Rozhodnutie Najvyššieho súdu ČSR zo dňa 22. mája 1967, č. 5 Cz 61/67 (č. 107 Zbierky rozhodnutí a stanovisk). Citované podľa: *Sbírka rozhodnutí a sdělení soudů ČSSR. Ročník 1967*. Praha: Vydává Nejvyšší soud v Praze, s. 274.

⁷⁵ Predmetnú požiadavku môžeme nájsť vyjadrenú aj v rozhodnutí Mestského súdu v Prahe zo dňa 2. júla 1979, č. 11 Co 184/79 (č. 25 Zbierky rozhodnutí a stanovisk): „Bylo-li pravomocným soudním rozhodnutím zrušeno právo osobního užívání bytu a uživateli bytu bylo uloženo jej vyklidit po přidělení náhradního bytu (náhradního ubytování) a dojde-li později ke změně poměrů, takže vázat vystěhování na přidělení této náhrady za byt by bylo zneužíváním práv proti zájmům společnosti nebo spoluobčanů (čl. VII o.z.) nebo by nebylo v souladu s pravidly socialistického soužití (čl. VI o.z.) může soud podle ustanovení § 80 písm. c) o.s.ř. určit, že dříve uložená povinnost k vyklizení bytu není vázána na přidělení náhradního bytu (náhradního ubytování).“ Rozvedenému manželovi, ktorý mal zabezpečené bývanie u svojej novej manželky (prípadne aj u svojich rodičov) neprislúchalo právo na náhradný byt (náhradné ubytovanie) a uplatňovanie tohoto práva bolo posúdené ako konanie v rozpore so zásadami socialistického spoluzitia. Citované podľa: *Zbierka súdnych rozhodnutí a stanovisk. Ročník 1980*. Praha: Vydává Nejvyšší soud ČSSR, s. 357 – 358.

⁷⁶ *Nejvyšší soud o občanském soudním řízení v některých věcech pracovních, občanskoprávních a rodinněprávních*. Praha: Nejvyšší soud ČSSR, 1980, s. 361.

více spoluvlastníci se rozsah užívání rodinného domku řídí nikoliv bytovou potřebou a počtem příslušníků domácnosti, ale mírou odpovídající spoluvlastnickému podílu ve smyslu ustanoveným § 137 ods. 1 o.z. ... Městský soud v Praze na podkladě odvolání navrhovatelů změnil napadený rozsudek tak, že ... při úpravě společného užívání domku spoluvlastníky se musí vzít zřetel i na jejich odůvodněné potřeby, a to i tak, že rozsah reálného užívání nemusí vždy odpovídat ideálním podílům, ale že je může překračovat, popřípadě naopak ne zcela vyčerpávat. ... Nejvyšší soud rozhodl o stížnosti pro porušení zákona, podané generálním prokurátorem, tak, že rozsudky obou soudů byl porušen zákon, a věc vrátil soudu prvního stupně. „nemůže být rozhodujícím jen velikost podílů, nýbrž že je nutno vzít v úvahu o další skutečnosti..., a to tak, aby způsob užívání podle daných možností odpovídal alespoň přibližně bytové potřebě jednotlivých spoluvlastníků... Zejména nebylo zjištěno, zda byt v suterénu, který měli nadále odpůrci ... užívat, je pro ně zdravotně nezávadný, popřípadě zda bydlení v něm bez možnosti užívat jinou místnost nezhorší jejich zdravotní stav, zejména když tito odpůrci uváděli, že odpůrce ... je nemocný a že z toho důvodu užívá místnost v přízemí, protože byt v suterénu je vlhký. Dále nebylo v této souvislosti zjištěno, zda a jakým způsobem by vlhkost suterénního bytu bylo možné případně odstranit a za jakých stavebních nákladů.“⁷⁷ Z uvedeného přístupu je teda zřejmé, že sudy mali naozaj prihliadať aj na mimoprávne aspekty, a to práve za účelom spravodlivého uspokojovania potrieb občanov v súlade s pravidlami socialistického spoluzitia.

V judikatúre sa ďalej vyskytovalo využitie pravidiel socialistického spoluzitia aj v prípadoch priznávania náhrady škody nad rámec skutočnej škody. Ustanovenie § 442 ods. 2 OZ z roku 1964 totiž pripúšťalo priznanie aj inej škody, než je skutočná škoda, ale len ak to nie je v rozpore s pravidlami socialistického spoluzitia. Napríklad, ak škodca a poškodený uzavreli dohodu o náhrade ďalšej škody, nemalo sa to považovať za konanie v rozpore s pravidlami socialistického spoluzitia. „Toto ustanovení nevylučuje tedy, aby se škůdce, který způsobil úmyslně škodu, zavázal dohodou ve smyslu ustanovení § 92 o. z. nejen k náhradě skutečné škody, (§ 442 odst. 1 o. z.), nýbrž i k náhradě jiné škody (§ 442 odst. 2 o. z.). Taková dohoda bude v souladu se zákonem, i když upraví nárok poškozeného na náhradu jiné škody (§ 442 ods. 2 o. z.) bez účasti soudu. (Cpj 33/65 Nejvyššího soudu z 31. 5. 1965).“⁷⁸

5. Pravidlá socialistického spoluzitia ako nástroj politizácie práva?

Po predstavení významu pravidiel socialistického spoluzitia v texte OZ z roku 1964, v doktríne občianskeho práva a napokon i v súdnej praxi, pristúpime na záver k zhodnoteniu tohto špecifického normatívneho systému z dnešnej optiky, ktorej k pokusu o socialistické splyvanie právnych a mimoprávných noriem, a to konkrétne noriem formulovaných komunistickou stranou, t.j. noriem politických a ideologických. Doterajší výskum právnych historikov nezanedbáva význam politických dokumentov v právnom poriadku socialistického Československa. Opomínal sa však význam pravidiel socialistického spoluzitia, ktoré mali byť práve tou prevodnou pákou medzi politicko-ideologickými textami a právnym poriadkom. Práve dovolávaním sa pravidiel socialistického spoluzitia pri tvorbe, realizácii a aplikácii práva, dostávali politicko-ideologické vyjadrenia skutočnú právnu

⁷⁷ Tamže.

⁷⁸ Tamže, s. 294.

relevanciu. Namiesto rešpektovania spoločenskej mienky o tom, čo je dobré a spravodlivé, ako to stelesňujú dobré mravy v buržoáznych právnych poriadkoch, sa mali za právne relevantné považovať politické dokumenty KSČ, ktoré mali programový charakter, a boli svojou podstatou orientované do budúcnosti, na budúce normy správania sa, ktoré mali perspektívne nahradiť právo.⁷⁹ Pokusne sa už v OZ z roku 1964 malo testovať, či a do akej miery sú tieto nové hodnoty prijímané spoločnosťou – zákonodarcom, orgánmi aplikácie práva a občanmi ako adresátmi práva.

Bolo to pritom príznačné aj pre dobovú teóriu práva, v ktorej sa tvrdilo, že právna norma má zmysel iba vo svojej realizácii, t. j. v reálnych vzťahoch – právna norma je totiž samotným právnym vzťahom. V tom sa videl organický zväzok právnej normy a právneho vzťahu. Ideálom podľa marxisticko-leninského prístupu mal byť stav, v ktorom právne normy budú predstavovať iba zovšeobecnenie reálnej praxe, toho, ako vyzerajú skutočné spoločenské vzťahy. Ideálom teda bolo, aby právo bolo totožné s empirickou realitou, aby sa všetci správali tak, aby sa ich konanie mohlo stať právnou maximou. To malo byť zároveň dokladom toho, že v komunistickej spoločnosti „právo zaniklo“.

Takýto obraz nám ponúka napríklad dobová slovenská učebnica teórie práva od kolektívu vedeného Dojčákom,⁸⁰ podľa ktorej podstatu a obsah socialistického práva ako objektívneho spoločenského javu vo všeobecnosti charakterizujú jeho tri základné stránky:

a) Triedno-vôľová (subjektívna) stránka – podľa ktorej je právo na zákon povýšený prejav vôle organizovanej vládnucej triedy. Právo bolo vnímané ako politická kategória zodpovedajúca základným záujmom vládnucej triedy, ako jej mocenský nástroj. Tak platilo, že kým v buržoáznych (kapitalistických) štátoch právo slúžilo na ochranu súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov a na potláčanie a vykorisťovanie pracujúcich, socialistické právo malo mať, naopak, vzhľadom na iné záujmy vládnucej triedy, humanistické poslanie a malo odrážať historicky vyššie hodnoty socialistickej spoločnosti. Táto teória tiež spresňovala, že právo nie je v skutočnosti výrazom vôle celej vládnucej triedy, ale jej politickej organizácie – štátu (fakticky však strany, ktorá štát riadila a ovládala). Tým sa vysvetľoval význam socialistického štátu a nevyhnutné prepojenie štátu a práva v podmienkach reálneho socializmu.⁸¹

b) Sociálno-ekonomická (objektívna) stránka práva – tá sa vykladala tak, že právo objektívne závisí od spoločensko-ekonomických podmienok, podmienok života spoločnosti. Vôľa vládnucej triedy, ktorá tvorí právo, je totiž historicky materiálne determinovaná – podmienená spoločensko-ekonomickou formáciou (otrokárstvo, feudalizmus a kapitalizmus), v závislosti od výrobného procesu (lovenie a zber, poľnohospodárstvo a pod.). Podľa marxisticko-leninskej teórie však nešlo o mechanické odzrkadlenie materiálnej základne – spoločnosť a právo ako nadstavba sú podľa tejto teórie „relatívne samostatné“.

⁷⁹ „Za základ pro příslušnost k pravidlům socialistického soužití nepovažujeme charakteristiku daných sociálních norem jako pravidel mravních, obyčejových, politických atd., nýbrž skutečnost, že se jedná o ty sociální normy, které se postupně s vítězstvím socialistických společenských vztahů vydělují z dřívějších morálních, obyčejových a jiných komplexů normativních regulativů či nově vznikají a tvoří kvalitativně novou skupinu společenských pravidel, založených na socialistických výrobních vztazích a na jednotné ideologii marxismu-leninismu a jsou zaměřené na regulaci chování lidí v souladu s touto ideologií.“ HURDÍK, Pravidla socialistického soužití v občanském právu, s. 444.

⁸⁰ DOJČÁK, P. a kol. *Teória štátu a práva*. Bratislava: Obzor, 1977, s. 189 a nasl.

⁸¹ DOJČÁK, *Teória štátu a práva*, s. 190.

c) Normatívna stránka práva – vôľa vládnucej triedy je podľa dobovej teórie vyjadrená v špecifickej, štátom ustanovenej alebo uznanej forme, v tzv. formálnych prameňoch práva (formách práva) – zákonoch, vyhláškach, nariadeniach atď. Štát ich tiež vynucuje, takže normy sú v modernej spoločnosti (kapitalistickej aj socialistickej) naviazané priamo na štát. Právo sa však podľa marxisticko-leninskej teórie prejavuje nielen v texte predpisov, ale aj v praxi, pričom ideálom je už vyššie naznačený súlad medzi textom a praxou. Prax (vzťahy) sa pritom mala riadiť práve nielen právnymi normami, ale aj pravidlami socialistického spolužitia, ktoré mali postupne nad právnymi normami začať dominovať, keď preniknú do právneho vedomia všetkých členov spoločnosti.

Právne normy, právne vzťahy a právne vedomie tak predstavovali tri zložky skutočne aplikovaného právneho systému v podmienkach socialistického Československa: právne normy boli obsiahnuté v právnych predpisoch, právne vzťahy sa mali riadiť nielen právnymi predpismi, ale aj pravidlami socialistického spolužitia, a právne vedomie občanov malo byť vedené ideami socialistickej morálky, vyžadujúcej dodržiavať právne predpisy, ale najmä a osobitne aj pravidlá socialistického spolužitia. Tieto pravidlá tak môžeme vo svojej podstate okrem ich významu metodologického, interpretačného, medzery vyplňacieho⁸² a normotvorného považovať aj za osobitné „politické“ pramene regulácie právnych vzťahov a právneho vedomia, ako ďalších dvoch zložiek práva (popri právnych normách), uznávaných socialistickou právnou teóriou.

Záver

Pravidlá socialistického spolužitia neboli novinkou a výlučnou doménou OZ z roku 1964. Nepracuje totiž s nimi len tento zákonník, ale poznal ich už aj Občiansky zákonník z roku 1950,⁸³ Trestné zákony z rokov 1950 a 1961,⁸⁴ Občiansky súdny poriadok z roku 1963,⁸⁵ Zákonník práce z roku 1965⁸⁶ a vyvodit' ich možno aj z viacerých ustanovení Hospodárskeho zákonníka z roku 1964.⁸⁷ Samozrejme, opomenúť nemožno ani ich používanie v Ústave z roku 1960. Ako sme pritom preukázali, ich význam bol mnohoraký – boli zdrojom pre

⁸² Osobitne vo vzťahu k imisiám do nadobudnutia účinnosti novely OZ v roku 1982 zákonom č. 131/1982 Zb.

⁸³ V § 31 ods. 1, ktorý stanovoval, že „*projev vůle je třeba vykládat tak, jak to se zřetelem k okolnostem, za kterých byl učiněn, odpovídá pravidlům socialistického soužití*“. Napríklad neplatným by bol právny úkon, ktorý by bol v rozpore s hospodárskym plánom.

⁸⁴ V § 1 TZ č. 86/1950 Zb. bolo stanovené, že trestný zákon „*chrání lidově demokratickou republiku, její socialistickou výstavbu, zájmy pracujícího lidu a jednotlivce a vychovává k dodržování pravidel socialistického soužití*“. Účelom trestu bolo podľa § 17 TZ „*zneškodnění nepřátel pracujícího lidu, zabránit pachatelí v dalším páčení trestných činů, vychovávat jej k tomu, aby dodržoval pravidla socialistického soužití a výchovně působit na ostatní členy společnosti*“. Trestný zákon č. 140/1961 v § 1 normoval: „*Účelem trestního zákona je chránit společenské a státní zřízení Československé socialistické republiky, socialistické vlastnictví, práva a oprávněné zájmy občanů a vychovávat k řádnému plnění občanských povinností a k zachovávaní pravidel socialistického soužití*“.

⁸⁵ V § 1 bola OSP zverená „*výchova na zachovávanie zákonov a pravidiel socialistického spolužitia*“, v zmysle § 27 ods. 2 súd nepripustil zastúpenie občana iným občanom, ak by to odporovalo pravidlám socialistického spolužitia a v § 322 OSP vymedzil veci nepodliehajúce výkonu rozhodnutia, nakoľko ich predaj by bol v rozpore s pravidlami socialistického spolužitia.

⁸⁶ Čl. III druhá veta Zákonníka práce č. 65/1965 Zb. „*Výkon práv a povinností vyplývajících z pracovnoprávních vztahov musí být v súlade s pravidlami socialistického spolužitia*“.

⁸⁷ Napr. ustanovenie § 15, § 119 – § 123 zákona č. 109/1964 Zb. Hospodársky zákonník.

tvorbu, realizáciu aj aplikáciu práva, boli metodologickým nástrojom pre správne postupy vo všetkých uvedených sférach existencie práva, a zároveň boli prameňom a kontrolným mechanizmom právnych vzťahov a ukazovateľom smeru pre rozvoj právneho vedomia. Vo všetkých týchto oblastiach totiž slúžili na zabezpečenie súladu právnych noriem a právnych vzťahov s mimoprávnymi spoločenskými normami, ktoré však mali byť rešpektované ako záväzné, aj keď formálne nemali povahu právnych predpisov.

Pravidlá socialistického spolužitia tak boli materiálnym prameňom, t.j. zdrojom práva, ale zároveň tiež akýmsi lakmusovým papierikom pripravenosti občanov na prechod do sveta komunistickej utópie. Pokiaľ by si občania v širokej miere osvojili pravidlá správania vyžadované socialistickým spôsobom spolužitia, nebolo by potrebné rovnaké vzťahy riešiť aj právnymi normami a vynucovať právnymi sankciami. Kým sa však daný a očakávaný stupeň vývoja spoločnosti nedostavil, pravidlá správania museli byť vyjadrované buď vo forme právnych predpisov, alebo museli byť aspoň právne chránené a sankcionované⁸⁸, aj keď nešlo o „právne pravidlá“, ale politicko-ideologické pravidlá, či očakávania kladené na občanov. Tieto očakávania pritom mali slúžiť aj na interpretáciu právnych noriem, na vyplňanie medzier v práve, ale tiež mohli byť nástrojom flexibility právneho vývoja, keď zabezpečovali sledovanie politicko-ideologických cieľov odkazom na pravidlá socialistického spolužitia v príslušných zákonoch. Mohli teda byť nástrojom „politizácie“ práva, resp. juridifikácie politiky, umožňujúc Komunistickej strane kontrolu aj nad inak relatívne samostatným životom právnych noriem.

⁸⁸ Sankčnú funkciu pravidiel socialistického spolužitia (okrem funkcie interpretačnej) zdôrazňuje aj Jaroslav Salač. SALAČ, J. *Rozpor s dobrými mravy a jeho následky v civilním právu: obsahové meze platnosti právních úkonů (smluv) z hlediska rozporu se zákonem, dobrými mravy a veřejným pořádkem*. 2. vyd. Praha: C.H. Beck, 2004, s. 186.

Občanské právo na brněnské právnické fakultě v období socialismu

Jaromír Tauchen

Právnická fakulta, Masarykova univerzita

E-mail: jaromir.tauchen@law.muni.cz

Civil Law at the Faculty of Law in Brno in the Period of Socialism

Abstract:

This study examines the development of civil law at the Faculty of Law of Masaryk University in Brno during the socialist period (1948–1989). It reflects on the ideological and political influences that shaped both the teaching and application of civil law. Particular attention is paid to the biographical medallions of the key figures of the period, namely Jaromír Blažke, Josef Eliáš and Josef Macur. The study also deals with the development of civil law before 1948 and the events affecting legal education, including the repeated closures of the Brno Faculty of Law. The study provides an insight into the historical development of the field, its main representatives and their scientific research activities in the context of the social changes of the time.

Keywords: Faculty of Law Masaryk University; substantive civil law; procedural civil law; Vladimír Kubeš; Jaromír Blažke; Josef Macur; Josef Eliáš; Jaroslav Turek

Klíčová slova: Právnická fakulta Masarykovy univerzity; Právnická fakulta UJEP; občanské právo hmotné; občanské právo procesní; Vladimír Kubeš; Jaromír Blažke; Josef Macur; Josef Eliáš; Jaroslav Turek

DOI: 10.14712/2464689X.2025.22

Financování: Tato studie vznikla na Masarykově univerzitě v rámci projektu „MUNI/A/1504/2023 Aktuální problémy teorie a dějin práva“ podpořeného z prostředků účelové podpory na specifický vysokoškolský výzkum, kterou poskytlo MŠMT v roce 2024.

1. Úvodem

Nahlížíme-li na občanské právo v širších souvislostech, je nutné si uvědomit, že to není jen znění občanského zákoníku, občanského soudního řádu či jiných souvisejících právních předpisů spadajících do této oblasti, nýbrž jedná se i o výuku občanského práva na právnických fakultách, jeho klíčové představitele a jejich dílo, tedy o historii právní vědy.

Únorové události roku 1948 v Československu a následný vývoj měly zásadní vliv rovněž na oblast právnického vzdělávání a jeho pojetí vůbec, což se výrazně projevilo i na Právnické fakultě Masarykovy univerzity. Občanské právo jako důležitý pilíř právního systému bylo podrobeno ideologickým a politickým vlivům, které formovaly jak jeho výuku, tak i jeho tvorbu a následnou aplikaci. Tato studie se zaměřuje na vývoj občanského práva hmotného a procesního v kontextu brněnské právnické fakulty během socialistického období (1948–1989), přičemž pozornost je věnována jak zkoumání přístupů k výuce, tak i vědeckovýzkumné činnosti. Vzhledem ke skutečnosti, že brněnská právnická fakulta prošla od svého založení v roce 1919 složitým vývojem, byla dvakrát násilně donucena uzavřít své brány a poprvé na šest, podruhé na téměř dvacet let přerušit svou činnost, není možné toto ve výkladu opomenout, neboť události celofakultního charakteru měly přirozeně zásadní vliv na brněnskou civilistiku a procesualistiku.¹

Kdo se v minulosti ve své badatelské činnosti zabýval dějinami právní vědy a historickým vývojem vysokého školství, zjistil, že se za vším skrývají individuální příběhy lidí, tedy že fakulta není jen budova a její vnitřní zařízení. Stejně tak katedra není jen chodbou, na které se nacházejí příslušné pracovny učitelů daného oboru, ale jsou to konkrétní lidé a jejich práce, která za nimi stojí. Tato studie je proto vystavěna i na biografických medailonech nejvýznamnějších osobností, které byly s občanským právem v Brně v období socialismu spojeny: Jaromíra Blažkeho, Josefa Eliáše a Josefa Macura. Nemohly zůstat opomenuty ani osudy Vladimíra Kubeše, který byl s brněnskou civilistikou rovněž spojen. Tyto medailony tak názorně ukazují, že dějiny oborů jsou vlastně dějinami osobností.

2. Občanské právo před rokem 1948, aneb z čeho bylo možné vycházet, proti čemu a komu se vymezit a co přetrvalo

Právnická fakulta společně ještě s dalšími třemi fakultami Masarykovy univerzity byla založena zákonem z konce ledna 1919 a začala brzy také reálně fungovat. Občanské právo hmotné bylo po celé období první Československé republiky spojeno se jménem jeho ordináře profesora Jaromíra Sedláčka (1885–1945),² kterého je možné bezesporu zařadit

¹ K historickému vývoji brněnské právnické fakulty viz především VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. *Dějiny Právnické fakulty Masarykovy univerzity 1919–2019, 2 díly*. Brno: Masarykova univerzita, 2019; VOJÁČEK, L. Od devítky k devítce (útržky z historie fakulty). *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2019, roč. 27, zvláštní číslo, s. 5–24; VOJÁČEK, L. Od J. E. Purkyně k zahájení přednášek v nové budově brněnské právnické fakulty. Příspěvek ke dvěma výročí Masarykovy univerzity a její právnické fakulty. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2007, roč. 15, č. 1, s. 70–76; VOJÁČEK, L. Právnické fakulty v právní úpravě meziválečného Československa (se zvláštním zřetelem na poměry v Brně). *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2007, roč. 15, č. 2, s. 147–158; WEINBERGER, O. – KUBEŠ, V. *Brněnská škola právní teorie (normativní teorie)*. Praha: Univerzita Karlova, 2003; SCHELLE, K. a kol. *Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně*. Brno: Masarykova univerzita, 1991.

² K osobě a dílu Jaromíra Sedláčka z nejnovější literatury viz např. HORÁK, O. Jaromír Sedláček. In: SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. – HORÁK, O. – KOLUMBER, D. (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, XXV. svazek, Biografie právníků S–Ž*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2024, s. 39–40;

společně s Františkem Weyrem, Karlem Englišem či Jaroslavem Kallabem k nejvýznamnějším osobnostem brněnské právnické fakulty meziválečného období. Brno bylo v období první Československé republiky sídlem Nejvyššího soudu, což posloužilo jako odůvodnění návrhu na zřízení Ústavu občanského práva, neboť bylo „přímo předurčeno, aby těžiště zdejší výuky bylo v oborech judiciálních“.³ K vytvoření tohoto ústavu došlo z úsporných důvodů až po čtyřech letech v dubnu 1928, a kromě vedoucího Jaromíra Sedláčka působila na tomto ústavu pouze jedna pomocná vědecká síla (Jaroslav Schenk). Mezi hlavní úkoly ústavu náleželo vypracovávání bibliografie domácí i zahraniční civilistiky a přehledů judikatury (nejen československého Nejvyššího soudu, ale např. i německého Říšského soudu či francouzského Kasačního soudu).⁴

Jaromír Sedláček jako tvář brněnské civilistiky meziválečného období přejal od Františka Weyra jeho pojetí práva a ve svých pracích se snažil aplikovat normativní teorii na soukromoprávní disciplíny. Jeho první významnější práce nesla název *Vlastnictví a vlastnické právo*⁵ a kriticky v ní zhodnotil pojetí vlastnictví a vlastnického práva. Postupně vydával jednotlivé části obligačního práva, kde se soustředil na obecné výklady o smlouvách a splnění právních povinností.⁶ Pro studenty brněnské právnické fakulty pak vypracoval i skripta k obecné části občanského práva.⁷ Sedláčkovy zaměření bylo však velmi široké a v jeho bibliografii lze nalézt tituly i z oblasti rodinného práva či prvorepublikové pozemkové reformy. Jeho práce byly známy svou důkladností a inovativním přístupem k tradičním právním otázkám. Sedláček svými monografiemi a články a přístupem k právu ovlivnil celou generaci právníků a zanechal trvalý odkaz v oblasti občanského práva, což dodnes platí především o komentáři ke všeobecnému občanskému zákoníku, jehož byl společně s Františkem Roučkem editorem.⁸

VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. *Dějiny Právnické fakulty Masarykovy univerzity 1919–2019. Díl 2., 1989–2019*. Brno: Masarykova univerzita, 2019, s. 390–392; HORÁK, O. *Brněnská normativní civilistika (postavy – projekty – polemiky)*. Praha: Wolters Kluwer, 2019, zvláště s. 23–43; HORÁK, O. Brněnská normativní civilistika – Jaromír Sedláček a jeho žáci. In: HORÁK, O. – TAUCHEN, J. – GÁBRIŠ, T. (eds.). *Školy, osobnosti, polemiky. Pocta Ladislavu Vojáčkovi k 65. narozeninám*. Brno: The European Society for History of Law, 2017, s. 154–164; HORÁK, O. Jaromír Sedláček a brněnská normativní škola. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2010, roč. 18, č. 4, s. 411–417. Ze starší literatury lze upozornit na SCHELLEOVÁ, I. *Život a dílo prof. JUDr. Jaromíra Sedláčka*. Brno: Masarykova univerzita, 1993.

³ A MU (Archiv Masarykovy univerzity), fond J XIII, ka. 5, návrh na zřízení Ústavu občanského práva a Ústavu trestního práva z 30. června 1927.

⁴ VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN, *Dějiny Právnické fakulty Masarykovy univerzity 1919–2019. Díl I., 1919–1989*. Brno: Masarykova univerzita, 2019, s. 136.

⁵ SEDLÁČEK, J. *Vlastnictví a vlastnické právo: kritický pokus*. Brno: Barvič & Novotný, 1919.

⁶ SEDLÁČEK, J. *Obligační právo. I., Obecné nauky o právních jednáních obligačních a o splnění závazků*. Brno: Nákladem československého akademického spolku Právník, 1924; SEDLÁČEK, J. *Obligační právo. II., Speciální ustanovení o jednotlivých typech smluvních*. Brno: Nákladem československého akademického spolku Právník, 1926; SEDLÁČEK, J. *Obligační právo. III., Mimosmluvní závazky, jednatelství a versio in rem – náhrada škody – nekalá soutěž*. Brno: Nákladem československého akademického spolku Právník, 1929.

⁷ SEDLÁČEK, J. *Nástin akademických přednášek z občanského práva. I., Všeobecná část*. Brno: Nákladem Čsl. akadem. spolku Právník, 1923.

⁸ SEDLÁČEK, J. – ROUČEK, F. (eds.). *Komentář k československému obecnému zákoníku občanskému a občanské právo platné na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. Díl I–VI*. Praha: Právnické knihkupectví a nakladatelství V. Linhart, 1935–1937 (reprint v letech 1998, 2002 a 2013).

Na to, že brněnští normativisté byli kromě výborných teoretiků rovněž praktiky, poukázal před časem Ondřej Horák,⁹ a ve vzpomínce na svého učitele to potvrzuje ve svých před nedávnem znovu vydaných a doplněných pamětech Vladimír Kubeš: „Sedláček nebyl sice žádný řečník, zato však opravdový vědec a učitel, jenž jasně mezi jiným věděl, že teorie a praxe je rub a líc jedné a téže věci a že nemůže existovat skutečně dobrý teoretik, jenž neprošel po delší dobu juristickou praxí – a naopak. V jeho semináři se nám dostávalo tolik skvělých rad a poučení, že snad za většinu toho, co vím v oblasti práva, vděčím jeho podnětům.“¹⁰ Svého učitele si velmi cenil i další žák a stejně jako Kubeš představitel druhé generace pedagogů brněnské právnické fakulty Václav Chytil: „... Dr. Jaromír Sedláček, vynikající odborník v občanském právu. Weyrův stoupenec ve vědecké metodologii. Snažil se tu a tam zabrousit na kluzký led filozofie s malým zdarem, nejen básníkem se rodíme, i filozofem. Požíval mezi českými právníky nemalé úcty pro svůj interpretační um a ovšem ti posluchači, kteří se chystali na advokátní nebo soudcovskou kariéru, oceňovali a plnili jeho pro mne únavné přednášky velmi horlivě. Měl jim co říci, měl je čemu naučit. „Výplácelo se“ chodit na Sedláčka.“¹¹ Na Sedláčka však neměli ve své době všichni pozitivní názor, jak ukazují např. paměti Jana Krčmáře.¹²

Druhým představitelem oboru občanského práva hmotného ve třicátých letech byl Sedláčkův žák Vladimír Kubeš (1908–1988).¹³ Po absolvovaných studiích na reálném gymnáziu v Brně, na brněnské, heidelberské a pařížské právnické fakultě byl Kubeš v roce 1930 promován doktorem práv. Následně studoval také na brněnské filozofické fakultě a absolvoval studijní pobyty v Berlíně a ve Vídni. Počátkem roku 1931 vydal svou první knihu s názvem *Příspěvek k nauce o žalobách z obohacení*¹⁴ oceněnou cenou právnické fakulty. V březnu 1934 byl jmenován univerzitním docentem na základě habilitačního spisu *Smlouvy proti dobrým mravům*,¹⁵ za kterou v roce 1935 získal cenu I. třídy České akademie věd a umění v Praze jako za nejlepší knihu v oblasti soukromého práva vydanou tiskem v letech 1932–1934. Na základě své další knihy *Nemožnost plnění a právní norma*¹⁶ byl Kubeš v roce 1938 navržen za mimořádného profesora Právnické fakulty Masarykovy univerzity, avšak vzhledem k následným událostem a uzavření českých vysokých škol ke jmenování již nedošlo. Ve třicátých letech a první polovině čtyřicátých let působil Kubeš rovněž v právní praxi, a to v soudnictví a u moravskoslezské finanční prokuratury v Brně.

⁹ HORÁK, Brněnská normativní civilistika (postavy – projekty – polemiky), zvláště s. 150–151.

¹⁰ KUBEŠ, V. (aut.) – TAUCHEN, J. (ed.). ... a chtěl bych to všechno znovu: filozofické vypořádání s pesimistickým světovým názorem. 2., doplněné a upravené vydání. Brno: Masarykova univerzita, 2022, s. 39.

¹¹ CHYTEL, V. (aut.) – VOJÁČEK, L. (ed.). Vzpomínám si. Z pamětí Englišova žáka 2. Brno: Masarykova univerzita, 2022, s. 163–164.

¹² K tomu HORÁK, O. „Musím Vám říci, že případám si jako nejmladší dcera Learova.“ Jan Krčmář, Jaromír Sedláček a jedno skrývané napětí meziválečné civilistiky. In: BUBELOVÁ, K. – FRÝDEK, M. (eds.). *Polemiky a spory v právní vědě*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2010, s. 41–48.

¹³ K osobě a dílu Vladimíra Kubeše z nejnovější literatury viz např. HORÁK, O. Vladimír Kubeš. In: SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. – HORÁK, O. – KOLUMBER, D. (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, XXIV. svazek, Biografie právníků K–Ř*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2023, s. 279–281; VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN, *Dějiny Právnické fakulty Masarykovy univerzity 1919–2019. Díl 2., 1989–2019*, s. 357–360 či VEČEŘA, M. Vladimír Kubeš, právní filosof, právník a pedagog. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2008, roč. 16, č. 1, s. 105–111.

¹⁴ KUBEŠ, V. *Příspěvek k nauce o žalobách z obohacení*. Brno: Právnická fakulta MU, 1931.

¹⁵ KUBEŠ, V. *Smlouvy proti dobrým mravům*. Praha: Orbis, 1933.

¹⁶ KUBEŠ, V. *Nemožnost plnění a právní norma*. Praha: Orbis, 1938.

Od roku 1931 soustavně publikoval v tuzemských i zahraničních právnických časopisech. V období nacistické okupace napsal, avšak již nepublikoval práci o vlivu mimořádných poměrů (jako byla např. válka) na platnost a plnění smluv.¹⁷

Občanské právo procesní¹⁸ bylo na brněnské právnické fakultě v meziválečném období spojeno především s profesorem Františkem Vážným starším (1868–1941),¹⁹ který náležel v této době ke klíčovým představitelům československé procesualistiky. Jelikož zároveň vykonával funkci druhého předsedy Nejvyššího soudu, kde pobýval většinu svého času, nikdy si k fakultě nevytvořil užší vazby. Vážný je do dnešních dnů znám především jako editor sbírky judikatury Nejvyššího soudu. Jeho práce²⁰ byly charakteristické svým výhradně praktickým zaměřením, avšak zároveň bez větších teoretických úvah. Jak výstižně konstatoval Petr Lavický, „Vážný tak zůstane v dějinách právnické fakulty zapsán spíše jako vynikající pedagog, než jako autor vědeckých pojednání.“²¹ Vybrané části civilního procesu přednášeli a vědeckou činnost v oblasti občanského práva procesního vyvíjeli Vážného žáci soukromí docenti Adolf Procházka (1900–1970),²² Karel Gerlich (1905–1944)²³ a Hynek Bulín (1908–1996).²⁴

Přetržku ve vývoji oboru občanského práva hmotného i procesního znamenalo uzavření českých vysokých škol v listopadu 1939 a následné persekuce, kterým byli vysokoškolští profesori jako představitelé české inteligence vystaveni v období nacistické okupace. Až na výjimky přestali být brněnští civilisté a procesualisté publikačně činní a svou vědecko-výzkumnou činnost výrazně omezili. Poslední měsíce druhé světové války však tragicky zasáhly do vývoje obou oborů, neboť v listopadu 1944 se stal obětí spojeneckého bombardování Brna Karel Gerlich a v dubnu 1945 Jaromír Sedláček. Již v roce 1941 zemřel

¹⁷ KUBEŠ, V. (aut.) – TAUCHEN, J. (ed.). *Mimořádné poměry a smlouvy úplatné*. Brno: Masarykova univerzita, 2023.

¹⁸ Velmi podrobný přehled o vývoji občanského práva procesního v Brně v meziválečném období podal LAVICKÝ, P. Civilní proces na brněnské právnické fakultě mezi světovými válkami. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2019, roč. 27, zvláštní číslo, s. 91–106.

¹⁹ K osobě a dílu Františka Vážného st. z nejnovější literatury viz např. SCHELLEOVÁ, I. František Vážný. In: SCHELLE – TAUCHEN – HORÁK – KOLUMBER (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, XXV. svazek, Biografie právníků S–Ž*, s. 443–446.

²⁰ VÁŽNÝ, F. *O ústrojí a příslušnosti soudů*. Praha: Nákladem Čs. Akademického spolku Právnický, 1923 či VÁŽNÝ, F. *Pracovní soudy*. Praha: Nákladem Čs. Akademického spolku Právnický, 1934.

²¹ LAVICKÝ, P. Civilní proces na brněnské právnické fakultě mezi světovými válkami. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2019, roč. 27, zvláštní číslo, s. 96.

²² K osobě a dílu Adolfa Procházky viz SCHELLE, K. Adolf Procházka. In: SCHELLE – TAUCHEN – HORÁK – KOLUMBER (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, XXIV. svazek, Biografie právníků K–Ř*, s. 742–744 či RÁZKOVÁ, R. 100. výročí narození prof. JUDr. Adolfa Procházky. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2000, roč. 8, č. 2, s. 261–262.

²³ K životním osudům a dílu Karla Gerliche viz HORÁK, O. Karel Gerlich. In: SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. – HORÁK, O. – KOLUMBER, D. (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, XXIII. svazek, Biografie právníků A–J*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2022, s. 547–549; HORÁK, O. Gerlich, Karel. In: *Biografický slovník českých zemí. XIX. sešit: Fu–Gn*. Praha: Academia 2016, s. 611 či BULÍN, H. Za Karlem Gerlichem. *Právnický*, 1944, roč. 83, č. 10, s. 347–349.

²⁴ K životním osudům a dílu Hynka Bulína viz HORÁK, O. – VOJÁČEK, L. Hynek Bulín. In: SCHELLE – TAUCHEN – HORÁK – KOLUMBER (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, XXIII. svazek, Biografie právníků A–J*, s. 249–252; VOJÁČEK, L. – HORÁK, O. Za právníkem a historikem Hynkem Bulínem. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2007, roč. 15, č. 1, s. 91–93; VOJÁČEK, L. Hynek Bulín. In: SKŘEJKOVÁ, P. (ed.). *Antologie československé právní vědy v meziválečném období (1918–1938)*. Praha: Linde, 2009, s. 210–221.

František Vážný. Občanské právo hmotné i procesní tak během okupace ztratilo své dva hlavní představitele a vedle Kubeše svou pravděpodobně největší naději.

Sedláčkovým nástupcem se stal Vladimír Kubeš, který byl v červnu 1945 jmenován řádným profesorem občanského práva a právní filozofie a který zároveň stanul v čele Ústavu pro právo občanské. Kubeš však nebyl jen ryzím civilistou a v poválečném období začal oblast občanského práva pomalu opouštět. Kubešovu vědeckou kariéru lze rozdělit do pomyslných tří částí: civilistické, ústavněprávní (či státovědecké) a právně filozofické. Po skončení druhé světové války nastalo v Kubešově práci období ústavněprávní, kdy se podílel na diskuzích o přípravě nové československé ústavy a sám také vypracoval její návrh. Státovědeckou tematikou se Kubeš zabýval ještě jednou, a to v roce 1968, kdy se aktivně zapojil do probíhajících diskuzí o státoprávním uspořádání Československa a do snah o státoprávní rehabilitaci postavení Moravy v rámci připravované federace. Třetí, právně filozofické období, u Kubeše probíhalo zejména v posledních dvaceti letech jeho života, tedy v době probíhající normalizace, kdy mu nebylo dovoleno v Československu publikovat.²⁵ V tomto období se již právní filozofií zabýval téměř výhradně.

Kubeš občanské právo po válce jako jediný přednášel, ale žádná pojednání z tohoto oboru však v jeho bibliografii nenajdeme.²⁶ Pod tím zřejmě podepsala velká zátěž způsobená zkouškami a jeho zmíněné ústavněprávní angažmá. Opakovací cvičení z občanského práva vedli suplenti František Korec, Jaroslav Jurka a Emanuel Kozáček.²⁷

Adolf Procházka pobýval v období druhé světové války v londýnském exilu, kde vykonával funkci předsedy Právní rady. Hned po přesunu na osvobozené území se stal ministrem zdravotnictví za lidovou stranu v první i druhé vládě Zdeňka Fierlingra a v první vládě Klementa Gottwalda a na fakultě již fakticky nepobýval; upřednostnil tak politickou dráhu před akademickou činností. Jediným procesualistou na fakultě zůstal Hynek Bulín, který byl jmenován mimořádným profesorem civilního řízení a po Františku Vážném st. převzal výuku tohoto oboru. Stejně jako Kubeš si Bulín prohluboval své znalosti na zahraničních univerzitách a disponoval bohatými praktickými zkušenostmi z právní praxe, v níž po vzoru svého otce působil jako advokát.²⁸

3. Proměny občanského práva po únoru 1948 až do zrušení fakulty

Politické události roku 1948 zásadně ovlivnily československé vysoké školství, právnické fakulty nevyjímaje. Komunisté převzali kontrolu nad celým vzdělávacím systémem, což vedlo k ideologické indoktrinaci, výraznému omezení akademické svobody, změnám ve studijním plánu a zásahům do obsahu některých předmětů, jakož i k systematicky prováděným politickým čistkám v profesorském sboru.

²⁵ První Kubešovou čistě právně filozofickou prací byla *Právní filosofie XX. století (kantismus, hegelianismus, fenomenologie a teorie myšlenkového řádu)*. Brno: nákladem Čs. Akademického spolku Právníků, 1947.

²⁶ Jedinou výjimku tvoří nedokončený padesátistránkový rukopis skript zřejmě z roku 1946 s názvem *Právo občanské. Kniha první, Právo věcné*, který se nachází v tzv. starém fondu Ústřední knihovny Právnické fakulty Masarykovy univerzity pod signaturou 22-B-5.

²⁷ *Seznam přednášek, které se budou konati na Masarykově universitě v Brně v zinním běhu studijního roku 1945/1946*. Brno: Masarykova universita, 1945, s. 6.

²⁸ VOJÁČEK, L. – HORÁK, O. Prof. JUDr. Dr.h.c. Hynek Bulín, CSc. *Právněhistorické studie*, 2012, č. 41, s. 434–437.

V době únorových událostí stál v čele brněnské právnické fakulty profesor občanského práva a právní filozofie Vladimír Kubeš, který v akademickém roce 1947/1948 působil jako děkan fakulty. Vzhledem ke své předchozí politické kariéře v národněsocialistické straně a autorství „reakčního“ návrhu nové poválečné ústavy nebylo pochyb o tom, že právě Kubeš bude mezi prvními, kteří budou muset fakultu a s ní o obor občanského práva opustit. Profesorský sbor brněnské právnické fakulty se ještě v době únorové krize pokusil zachránit hrozící krizovou situací tím, že se postavil za svolání prvního akčního výboru právnické fakulty a navrhl Vladimíra Kubeše, aby se stal jedním z jeho členů. Tento návrh byl akceptován, a na zápisu z jednání fakultního akčního výboru z 26. února 1948 je Kubeš skutečně uveden jako jeho místopředseda.²⁹ Tento stav však vydržel pouze jediný den a v reorganizovaném fakultním akčním výboru již nebyli zastoupeni žádní členové profesorského sboru. Tento akční výbor Kubeše tzv. „vyakčnil“, jak zněl dobový termín pro vyloučení z dané instituce, a zakázal mu vstup na fakultu.³⁰

Kubeš disponoval zprávami ze Zemského národního výboru o hrozcích masových demonstracích brněnských studentů na podporu demokracie a rovněž od studentů právnické fakulty věděl o jejich snahách zvrátit nastalou situaci na fakultě a postavit se za něj. Aby zabránil střetu studentů s dělníky a následnému krveprolití, zveřejnil v následujících dnech v brněnském tisku výzvu,³¹ ve které se přihlásil k socialismu a vyzval studenty k pokoji a klidu.³² To, že tato výzva byla účelově formulovaná, bylo akčnímu výboru jasné, a Kubeš se na rozdíl od některých jiných rovněž vyakčněných profesorů a soukromých docentů na fakultu již nevrátil.

Kubeš byl rovněž předsedou Společnosti pro mezinárodní právní ochranu mládeže, která sídlila v přízemí budovy právnické fakulty, a vedl k ní zvláštní vchod, takže by nepřišel do přímého kontaktu se studenty. Přesto mu nebylo umožněno vstupovat do budovy a tuto společnost musel z fakulty přestěhovat.³³ Pro Kubeše byl nucený odchod z právnické fakulty první velkou životní ranou, a další ho teprve čekaly. Ihned po svém vyakčnění si uvědomil, jak ostatně konstatoval František Weyr ve svých pamětech, že „má být hrubým zásahem hrstky anonymních, odborně zcela nekompetentních primitivů nadále vyloučen z činnosti, pro niž cítil v sobě nejen povolání, nýbrž i nadání, tj. vědce a vysokoškolského učitele“.³⁴

Na konci února 1948 tak skončila éra poválečného občanského práva spojená s Vladimírem Kubešem³⁵ a nastoupilo nové krátké pouhé dva a půl roku trvající období spoje-

²⁹ A MU, fond A 22 Akční výbor Právnické fakulty MU Brno, ka. 1, zápis ze zasedání Akčního výboru Právnické fakulty Masarykovy univerzity z 26. února 1948.

³⁰ SCHELLE, K. – VOJÁČEK, L. Persekce studentů a učitelů na brněnské právnické fakultě po únoru 1948. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2009, roč. 17, č. 4, s. 302.

³¹ KUBEŠ, V. Volám k vysokoškolské mládeži. *Rovnost*, 3. březen 1948, s. 1.

³² Kubeš vysvětluje pozadí této výzvy a své pohnutky ve svých pamětech KUBEŠ (aut.) – TAUCHEN (ed.). ... a chtěl bych to všechno znovu: filozofické vypořádání s pesimistickým světovým názorem, s. 142–143. K tomu rovněž WEYR, F. (aut.) – UHDEOVÁ, J. (ed.). *Paměti 3. Za okupace a po ní (1939–1951)*. Brno: Atlantis, 2004, s. 128–129.

³³ KUBEŠ (aut.) – TAUCHEN (ed.). ... a chtěl bych to všechno znovu: filozofické vypořádání s pesimistickým světovým názorem, s. 144.

³⁴ WEYR (aut.) – UHDEOVÁ (ed.). *Paměti 3. Za okupace a po ní (1939–1951)*, s. 129.

³⁵ Vladimíru Kubešovi v období od jeho vyakčnění z právnické fakulty až do jeho zatčení v únoru 1949 žádná práce publikována nebyla. Začal psát skriptu s názvem *Mezinárodní právo soukromé*, která však vzhledem

né s bývalým advokátem a absolventem brněnské právnické fakulty Jaromírem Blažkem (1910–1966). Ten na fakultu přišel v únorových dnech, ne ovšem jako učitel, nýbrž jako člen akčního výboru. Charakteristickým rysem prvních měsíců po komunistickém převratu byla určitá improvizace. Místo vyakčňených profesorů začali vyučovat nehabilitovaní suplenti, kteří pokračovali ve výuce i v následujících semestrech. Tito suplenti často postrádali jakékoli předchozí pedagogické zkušenosti a i dosavadní vědeckovýzkumná činnost absentovala.

Jelikož se po vyhození Kubešovi uvolnila pozice ordináře občanského práva, byl právě Blažke pověřen výukou tohoto oboru. Fakultní akční výbor požadoval, aby se Blažke stal smluvním profesorem. V prvních měsících přednášel Blažke ještě bez nároku na plat, profesorem oborů občanského práva a právní filozofie (jako jeho předchůdce Vladimír Kubeš) byl jmenován v březnu roku 1949, ovšem na rozdíl od Kubeše se Blažke předtím nehabilitoval a nemohl vykázat žádnou předchozí vědeckovýzkumnou ani soustavnou pedagogickou činnost. Z dnešního pohledu možná překvapí, že personální obsazení pro právní praxi důležitého oboru občanského práva bylo řešeno tímto způsobem, avšak jak bude ještě dále ukázáno, v období socialismu nenáleželo občanské právo z hlediska rozsahu výuky k oborům, které by disponovaly rozsáhlejší časovou dotací. Blažke sám přednášel a vedl semináře z jednotlivých částí občanského práva hmotného, a také praktická cvičení. Kromě toho přednášel i dějiny právní filozofie. Po dobu pouhého jednoho semestru vypsál soukromý docent komercionalista František Bauer (1907–1991) specializační přednášky s názvem „O znárodnění z hlediska občanského práva“.³⁶

Občanskému právu se nevyhnula ani reforma studia, jejímž důsledkem bylo přestrukturování předmětů v jeho rámci a posílení ideologizace výuky zavedením marxistických předmětů. Naopak výuka občanského práva byla po provedených změnách značně poddimenzována. Nově se studium nedělilo na oddíly, jako tomu bylo doposud, nýbrž na ročníky.

Občanské právo bylo situováno až do třetího ročníku a mělo dotaci pouhé 2 hodiny přednášek a v případě zájmu mohli studující navštěvovat i seminář. Srdce nejednoho právního historika tehdy asi zaplesalo, neboť v porovnání s velmi nízkou hodinovou dotací občanského práva se v zimním semestru vyučovaly Obecné dějiny státu a práva 6 hodin, Dějiny státu a práva SSSR 4 hodiny a v letním semestru pak Dějiny státu a práva ČSR dokonce 7 hodin.³⁷

Podle sovětského vzoru se koncem roku 1949 na fakultě začalo připravovat zavedení katedrálního systému, jak ho známe dnes. Katedry se zformovaly na fakultě počátkem roku 1950 a v jejich čele měl stát politicky zodpovědný ředitel. Občanské právo bylo začleněno do katedry judičiální, která zahrnovala obory občanské právo hmotné a procesní a trestní právo. Jejím ředitelem se překvapivě nestal Jaromír Blažke, který se postavil do čela

k dalším událostem nedokončil; jejich dvaatřicetistránkový rukopis je uložen v Kubešově osobním fondu v Archivu Masarykovy univerzity.

³⁶ *Seznam přednášek, které se budou konati na Masarykově universitě v Brně v zimním běhu studijního roku 1948–49*. Brno: Masarykova universita, 1948, s. 11.

³⁷ VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN, *Dějiny Právnické fakulty Masarykovy univerzity 1919–2019. Díl I., 1919–1989*, s. 270.

katedry marxismu-leninismu, nýbrž docent trestního práva František Poláček.³⁸ Dále se ustavily kromě již vzpomenuté katedry marxismu-leninismu katedra politické ekonomie, sovětského práva, teorie a dějin práva, mezinárodního práva, ústavního práva a správního práva. Na katedře judiciální působili z civilistů a procesualistů Jaromír Blažke, Hynek Bulín, Dr. Dohnálková a Dr. Selucký.

V případě personálního obsazení oboru občanského práva procesního v poúnorovém období k žádným zásadním personálním změnám nedošlo. Výuka tohoto oboru, která byla po reformě situována do třetího a čtvrtého ročníku s týdenní hodinovou dotací 4 + 8 hodin, byla nadále ponechána Hynku Bulínovi. Toho tehdy Bedřich Rattinger ve zprávě o stavu brněnské právnické fakulty z ledna 1950 charakterizoval následovně: „Dr. Bulín, kandidát strany, mimořádný profesor civilního práva procesního, vydal hromadu skript a přednáší civilní proces normativním způsobem. Sociálním původem je z velkobožoasie, syn známého brněnského reakčního advokáta dr. Bulína. Formálně se snaží přizpůsobit se daným poměrům, je jako měšťácký právník velmi vzdělaný a stranická organizace se ho snaží lépe přitáhnout a ovlivňovat. ... Případ si vyžaduje dalšího šetření.“³⁹ Před reformou vypisoval Bulín kromě obecných přednášek z občanského práva procesního, praktických cvičení a semináře ještě přednášky z konkurzního a vyrovnávacího řízení a z řízení exekučního.⁴⁰ Po reformě byla dvě posledně jmenovaná řízení již vyučována v rámci jednoho předmětu. Když byla na konci června 1950 vládním nařízením č. 81/1950 Sb. zrušena Právnická fakulta Masarykovy univerzity, uzavřela se tím i tato krátká etapa ve vývoji občanského práva hmotného a procesního na brněnské právnické fakultě.

3.1 Jaromír Blažke, advokát, který se stal profesorem občanského práva bez předchozí habilitace

Jelikož Jaromír Blažke převzal po únoru 1948 výuku občanského práva hmotného, tuto si monopolizoval a situoval se do role jediného představitele tohoto oboru, je nutné se jeho osobnosti a dílu věnovat na následujících stranách podrobněji.⁴¹ Jaromír Blažke se narodil 24. srpna 1910 v Uherském Brodě v rodině zámečnicka. Stejně jako jeho otec se vyučil tomuto oboru, po maturitě na reálném gymnáziu v rodném městě vystudoval v letech 1929–1934 Právnickou fakultu Masarykovy univerzity, kde o rok později získal titul doktora práv. V roce 1936 se oženil s Vlastimilou Dokládalovou, která byla v domácnosti.

³⁸ BELEŠ, A. František Poláček. Profesor trestního práva v čase tranzice k totalite. In: GREGOR, M. – LYSÝ, M. – MARTINCOVÁ, L. (eds.). *Dějiny Právnické fakulty Univerzity Komenského. III, Profesori*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2023, s. 474.

³⁹ ABS, fond MNB, sig. MNB 79, Dubová Růžena, s. 125, zpráva náměstka generálního tajemníka Národního shromáždění Dr. Bedřicha Rattingera adresovaná Krajskému sekretariátu KSČ v Brně o Právnické fakultě Masarykovy univerzity z 23. ledna 1950.

⁴⁰ *Seznam přednášek, které se budou konati na Masarykově universitě v Brně v zimním běhu studijního roku 1948–49*, s. 11; *Seznam přednášek, které se budou konati na Masarykově universitě v Brně v letním běhu studijního roku 1948–49*. Brno: Masarykova universita, 1949, s. 12.

⁴¹ K životu Jaromíra Blažkého viz A MU, fond A I RMU, osobní spis Jaromír Blažke, ka. 14; Archiv Mendelovy univerzity v Brně, fond R II, osobní spis Jaromír Blažke, č. 45/28; SCHELLEOVÁ, I. *Prof. JUDr. Jaromír Blažke*. Brno: Masarykova univerzita, 1993; VOJÁČEK, L. Blažke Jaromír 1910–1966. In: *Biografický slovník českých zemí*, 5. sešit, Praha: Libri, 2006, s. 561–562; VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN, *Dějiny Právnické fakulty Masarykovy univerzity 1919–2019. Díl 2., 1989–2019*, s. 305–307.

Pečoval celkem o pět dětí: Evu (*1931), Jaromíra (*1933), Jaroslava (*1938), Jarmilu (*1947) a Jaromíru (*1950).

Po studiích se Blažke vydal na dráhu advokacie, nejprve se stal advokátním koncipientem a v roce 1940 si otevřel ve Velké Bíteši vlastní advokátní praxi. Již během gymnaziálních let vstoupil do komunistické strany (1927) a politicky aktivní byl i na vysoké škole, například jako předseda brněnské organizace Komunistické studentské frakce a Jednoty nemajetných a pokrokových studentů. V roce 1942 byl zatčen Gestapem pro podezření z ilegální činnosti a po dobu tří měsíců vězněn. Po osvobození působil ve stranických a veřejných funkcích – jako předseda MNV ve Velké Bíteši (1945), člen Ústředního národního výboru v Brně a viceprezident Moravské advokátní komory. Kromě toho byl v bezprostředně poválečném období aktivní také v obchodní a živnostenské komoře, vykonával funkci viceprezidenta rozhodčího soudu brněnské plodinové burzy, a dokonce se stal i národním správcem.

Další etapa v Blažkeho profesním životě započala v říjnu 1947, kdy byl nejprve pověřen přednáškami na Vysoké škole sociální a poté přešel na právnickou fakultu, kde jako předseda akčního výboru řídil očistu fakulty „od reakčních živlů“. Blažke se rovněž aktivně zapojil do rekodifikačních prací právnické dvouletky v rámci komisi pro občanské a rodinné právo. Právě výkon nejrůznějších veřejných funkcí na úkor práce pro fakultu a rozvoje jím vyučovaného oboru se stal i předmětem dobové kritiky, jak uvádí zpráva o stavu brněnské právnické fakulty z ledna 1950: „Lze říci, že od února 1948 vykonal velmi mnoho, avšak dopouští se ve své práci určitých chyb, které jsou kritizovány studenty. Jeho mimobrněnská činnost, kodifikační práce, ideologická sekce, přednášková činnost v Bratislavě a na Slovensku vůbec, účast na politickém a kulturním životě v Brně, mají za následek, že do poloviny listopadu m.r. svou děkanskou a profesorskou funkci řádně nevykonával. Na přednášky nepřichází řádně připraven a spoléhá se na svoje znalosti, které v těchto oborech nesporně má. Zdá se, že nepřednáší příliš systematicky. Je kritizován za to, že nevydal žádná skripta, sám má odmítavý postoj k vydání skript. Teprve nyní mají být vydána krátká skripta o dvanácti stránkách. Doporučuji, aby soudr. Blažkemu bylo uloženo, aby se především věnoval profesuře a děkanství na právnické fakultě, aby postupně omezoval svoji všestrannost ve vědecké práci a snažil se získat další učitele pro některé předměty, které sám přednáší.“⁴²

Velmi kriticky až s opovržením v kontextu úrovně právní vědy pěstované po roce 1948⁴³ pohlížel na Blažkeho ve svých pamětech František Weyr: „... kde se vzal, tu se vzal – advokát z Velké Bíteše dr. Jaromír Blažke, který byl novým pokrokovým režimem záhy promován na řádného universitního profesora s prominutím dosud obvyklých mezipřestupů (docentury a mimořádné profesury). Z jeho vědecké činnosti zůstal budoucnosti zachován pouze osmnáctistránkový litografický traktát ... „Nedostatky definice státu a práva v měšťácké právní vědě“ ... Poněvadž jde o publikaci, která podle mého soudu následkem svého obsahu může se v budoucnosti státi bibliofilskou raritou a unikátem,

⁴² ABS, fond MNB, sig. MNB 79, Dubová Růžena, s. 123, zpráva náměstka generálního tajemníka Národního shromáždění Dr. Bedřicha Rattíngera adresovaná Krajskému sekretariátu KSČ v Brně o Právnické fakultě Masarykovy univerzity z 23. ledna 1950.

⁴³ Kritiku nových poměrů ve vědě po roce 1948 podal Weyr také v knize, která byla v loňském roce vydána z jeho písemné pozůstalosti: WEYR, F. (aut.) – TAUCHEN, J. (ed.). *Filozofie, politika a právo. Studie z let 1948–1951*. Brno: Masarykova univerzita, 2024.

a poněvadž není vyloučeno, že by se jednou mohla vůbec ztratit, zmiňuji se zde o ní výslovně a pečlivě budu pro příští vědecké generace opatrovati jediný exemplář, k němuž jsem se dostal laskavostí jednoho svého nevyhozeného fakultního kolegy.⁴⁴ Bohužel tato zmíněná Blažkeho publikace není k nalezení v žádném knihovním katalogu ani v dostupných archivních fondech.

Na začátku akademického roku 1949/1950 se Blažke stal děkanem právnické fakulty a tuto funkci zastával i v době její likvidace. František Weyr označil děkana Blažkeho za jednoho ze dvou vrahů brněnské právnické fakulty a dával mu za vinu její zánik. Dále necháme mluvit jeho paměti: „... Tím byla tedy tato škola – alespoň podle očekávání jejích vrahů – definitivně zabita. ... Smrtelná choroba, která vedla k její konečné zkáze, počínala se již v březnu roku 1948, když jejího vedení zmocnili se Troglodyti. ... Věděl jsem, že tato fakulta již v onom březnu roku 1948 přestala být skutečnou universitní ‚fakultou‘, nýbrž že tu šlo o něco, co se sice odehrávalo náhodou v téže budově, a ve formách, které navenek mohly u prostomyslných lidí vzbuzovati dojem, že tu jde o vysokoškolský provoz. Zaslvěcenci však věděli, že nešťastná fakulta ve skutečnosti nezemřela teprve v červenci roku 1950, nýbrž již v březnu roku 1948.“⁴⁵

Ačkoliv bylo členům učitelského sboru zrušené brněnské právnické fakulty přislíbeno, že budou moci přejít na jiná pracoviště a především na pražskou a bratislavskou právnickou fakultu, jediným z těch, kteří byli do Prahy převedeni, byl právě děkan Blažke. Ten od října 1950 stanul v čele Katedry občanského práva, na které však nepůsobil dlouho a po názorových rozporech se svými kolegy ji musel opustit. Jak k tomu ve svých pamětech poznamenal Viktor Knapp, „... vedoucím katedry byl Blažke, který ale zakrátko upadl v nemilost (kvůli ženským a kvůli nějakým pochybným kšeftům), takže se vrátil do Brna, kde se stal profesorem zemědělsko družstevního práva snad na Vysoké škole zemědělské nebo na technice, anebo na nějaké podobné vysoké škole. Jeho nástupcem jsem se stal já.“⁴⁶

Po návratu do Brna nastoupil Blažke skutečně na Vysokou školu zemědělskou, na které se však již z podstaty věci nemohl věnovat občanskému ani rodinnému právu, nýbrž se přeorientoval na právo zemědělsko družstevní a na otázky, které souvisely s vlastnictvím půdy. Poslední léta svého života strávil jako propagátor technické normalizace, k jejímuž rozvoji výrazně přispěl. Jednalo se především o zavádění technických norem do zemědělské velkovýroby a o jím propagovanou tezi, že technické normy jsou zároveň normami právními.⁴⁷ Jeho kolega z Vysoké školy zemědělské oceňoval Blažkeho pedagogické schopnosti následovně: „... je také výborným a oblíbeným učitelem. Pestrý a živý přednes, dokonalá řečnická technika a velmi srdečný vztah k posluchačům naplňuje posluchárny, kde přednáší.“⁴⁸

Jaromír Blažke při svém angažmá na brněnské právnické fakultě žádnou soustavnou vědeckou činnost nevyvíjel. Jeho publikační činnost nebyla zpočátku zaměřena vůbec na

⁴⁴ WEYR (aut.) – UHDEOVÁ (ed.). *Paměti 3. Za okupace a po ní (1939–1951)*. Brno: Atlantis, 2004, s. 134.

⁴⁵ Tamtéž, s. 137.

⁴⁶ KNAPP, V. *Proměny času: vzpomínky nestora české právní vědy*. Praha: Prospektrum, 1998, s. 129.

⁴⁷ [Autor neuveden] *Kronika*, prof. JUDr. Jaromír Blažke, 24. srpna 1910 – 3. srpna 1966. *Acta Universitatis Agriculturae, řada D, Spisy fakulty provozně ekonomické*, 1968, č. 3, s. 353–354.

⁴⁸ ŠUBA, S. Životní jubileum prof. JUDr. Jaromíra Blažkeho, *Acta Universitatis Agriculturae, řada A, Spisy fakulty agronomické a zootechnické*, 1960, č. 2, s. 238.

obor občanského práva, nýbrž se jednalo především o články s hospodářskou a politickou tematikou, které publikoval v novinách. Kromě toho se věnoval popularizační činnosti také v rozhlase. Až když získal zkušenosti jako člen rekodifikačních komisí a přešel na pražskou právnickou fakultu, začal psát první skutečně odborné publikace. V rámci celostátní učebnice občanského práva, jež vznikla pod vedením Viktora Knappa, zpracoval obecnou část občanského práva a některé partie dědického, závazkového a rodinného práva.⁴⁹ Druhé vydání této učebnice, které vzniklo po jeho odchodu z pražské právnické fakulty, však již Blažkeho pasáže neobsahovalo a tyto byly nahrazeny textem jiných autorů.⁵⁰

Vlastní samostatnou větší práci publikoval Blažke v roce 1953 a věnoval se v ní majetkovému právu mezi manželi.⁵¹ V dané době se jednalo o aktuální téma v souvislosti se zavedením zákonného majetkového společenství, ovšem rozsahově se nejednalo o žádnou podrobnou vědeckou práci, nýbrž spíše o příručku o rozsahu 76 stran. Jejím pozitivem nesporně bylo, že se v ní Blažke na praktických případech z reálného života snažil přiblížit podstatu nové právní úpravy, kritizován byl však za to, že polovinu textu představoval úvod, historická a komparativní úprava, a tudíž se vlastní problematice mohl věnovat výrazně podrobněji.⁵²

V témže roce pak Blažke publikoval ještě práci z oblasti závazkového práva,⁵³ v níž pojednal o solidaritě v obligačním právu (korealitě) a problémech, které vyplývaly ze vzniku a zániku společných (koreálních) závazků. Kromě historického vývoje tohoto právního problému rozebral tyto otázky podrobně z hlediska občanského zákoníku z roku 1950. Největší Blažkeho samostatně zpracovanou práci z oblasti civilistiky představuje monografie *Náhrada škody v novém československém právu* vydaná v edici Nový právní řád,⁵⁴ v níž se věnoval praktickým otázkám odškodňovacího práva. Kromě praktického zaměření však tato kniha obsahovala i řešení teoretických otázek a přinesla zcela nové pojetí problému protiprávnosti a příčinné souvislosti v nauce o náhradě škody.

Ačkoliv Blažkeho současníci František Weyr a Vladimír Kubeš poukazovali na jeho odbornou nekompetentnost a vinili ho z podílu na zrušení fakulty, Ladislav Vojáček s více než sedmdesátiletým odstupem zhodnotil jeho činnost výrazně smířlivěji: „Možná spíše než vědcem byl propagátorem vědeckých výsledků. Je však třeba říci, že neobyčejně schopným a velmi pilným. Z jeho studií, učebních textů a popularizačních článků je zřejmé, že spolehlivě dokázal postihnout jádro problému a své logicky uspořádané myšlenky přitažlivou formou sdělit čtenářům. Tento rys jeho práce vyniká především v porovnání s jinými texty z padesátých let. Vyzvednout je třeba především to, že citlivě vnímal nové trendy ve vědě.“⁵⁵ Již méně je známo, že se Blažke v polovině padesátých let zasazoval a aktivně vystupoval za obnovení právnické fakulty v Brně. Tyto snahy však nebyly

⁴⁹ KNAPP, V. a kol. *Učebnice občanského a rodinného práva: celostátní vysokoškolská učebnice*, 3. svazky. Praha: Orbis, 1953–1954.

⁵⁰ Viz úvod Viktora Knappa k druhému vydání KNAPP, V. a kol. *Učebnice občanského a rodinného práva. Svazek I. Obecná část – Práva věcná*, 2. vyd. Praha: Orbis, 1955, s. 5–6.

⁵¹ BLAŽKE, J. *Majetkové právo manželské*. Praha: Orbis, 1953.

⁵² SOBOTKA, J. Dr. Jaromír Blažke: Majetkové právo manželské. *Právník*, 1953, roč. 92, č. 7, s. 470–472.

⁵³ BLAŽKE, J. *Společné závazky: o nové pojetí koreality*. Praha: Orbis, 1953.

⁵⁴ BLAŽKE, J. *Náhrada škody v novém československém právu*. Praha: Orbis, 1954.

⁵⁵ VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN, *Dějiny Právnické fakulty Masarykovy univerzity 1919–2019. Díl 2., 1989–2019*, s. 307.

úspěšné.⁵⁶ Blažkemu však nelze upřít, že byl neuvěřitelně činorodým, všestranným a aktivním člověkem, což mělo přirozený vliv na jeho zdravotní stav. Zemřel 3. srpna 1966 ve věku nedožitých šestapadesáti let.

4. Občanské právo na obnovené právnické fakultě

4.1 Zřízení katedry občanského práva

Personální čistky provedené po únoru 1948 v právnických povoláních, realizace akce 77, tedy převedení 77 tisíc státních úředníků do těžkého a zbrojního průmyslu, a stanovování nízkých směrných čísel nově přijímaných studentů do prvních ročníků pražské a bratislavské právnické fakulty v padesátých letech měly za důsledek, že v šedesátých letech začal být pocíťován znatelný nedostatek právníků. Provedený průzkum jednoznačně konstatoval, že stávající dvě právnické fakulty nebyly schopné uspokojit požadavky praxe, které byly naléhavé především v justici a v národních výborech.⁵⁷ Kritizována však byla i úroveň podnikových právníků.

Diskuze o obnovení brněnské právnické fakulty vyvstaly v roce 1968 po neúspěšné snaze vedení Univerzity Jana Evangelisty Purkyně (bývalé Masarykovy univerzity) o zřízení ekonomické fakulty. Politicky příznivou dobu Pražského jara se tak brněnská univerzita snažila využít pro své rozšíření. Po komplikovaných a vleklých jednáních a přípravách se podařilo právnickou fakultu v dubnu 1969 obnovit. V tomto procesu sehráli důležitou roli rovněž bývalí po roce 1948 propuštění profesori fakulty v čele s civilistou a právním filozofem v 50. letech z politických důvodů vězněným a později persekvaným Vladimírem Kubešem, který náležel mezi nejvýznamnější postavy z celého bývalého profesorského sboru.⁵⁸

V dubnu 1968 se v Brně sešli někteří členové profesorského sboru a rozhodli se prostřednictvím memoranda obrátit na nejvyšší státní představitele s žádostí o podporu ve věci znovuvytvoření právnické fakulty. V tomto memorandu nabídl Vladimír Kubeš, řádný profesor občanského práva a právní filozofie, že vybuduje Katedru obecné teorie státu a práva a bude působit na Katedře občanského práva; stejně tak se dal fakultě k dispozici profesor československého civilního řízení soudního Hynek Bulín.⁵⁹ Přípravná komise navrhla v listopadu 1968 vytvoření devíti kateder, které měly být podle původních předpokladů zřízeny již k 1. dubnu 1969 tak, aby mohly připravit přijímací řízení a výuku pro podzimní semestr. Pro katedru občanského práva se počítalo se třemi profesory a dvěma odbornými asistenty a jako případní uchazeči byli ze strany komise navrženi bývalý profesor a v dané době vědecký pracovník brněnské pobočky Ústavu dějin socialistických zemí

⁵⁶ K tomu podrobně viz VOJÁČEK, L. Glosa o důvodech zrušení brněnské právnické fakulty ve světle snahy o její obnovení v polovině padesátých let. In: KOTÁSEK, J. – ŠPAČKOVÁ, M. (eds.). *Pocta prof. Josefu Bejčkovi k 70. narozeninám*. Brno: Masarykova univerzita, 2022, s. 717–731 či PULEC, J. – KALENDOVSKÁ, J. *Obnovení Právnické fakulty MU. Universitas*, 1998, roč. 31, č. 3, s. 35.

⁵⁷ NA, fond MŠ ČSR, 514, ka. 510, důvodová zpráva k návrhu vládního nařízení o některých změnách v organizaci vysokých škol (prosinec 1968).

⁵⁸ K procesu obnovení brněnské právnické fakulty v letech 1968–1969 a roli Vladimíra Kubeše podrobně viz TAUCHEN, J. *Obnovení brněnské právnické fakulty v letech 1968–1969. Právník*, 2019, roč. 158, č. 1, s. 3–17.

⁵⁹ A MU, fond A I Rektorát nová manipulace, A II, ka. 7, druhé memorandum profesorského sboru právnické fakulty brněnské univerzity z 30. dubna 1968.

ČSAV Hynek Bulín (1908–1996), vědecký pracovník Ústavu státu a práva docent Josef Eliáš (1907–1997) a docent občanského práva procesního pražské právnické fakulty Vilém Steiner (1918–1997). Komise navržené kandidáty zřejmě o tomto svém návrhu informovala, protože když si Eliáš a Steiner přečetli 16. ledna 1969 v Rudém právu⁶⁰ inzerát, že rektor UJEP vyhlašuje konkurz na obsazení učitelských míst na pěti katedrách, obrátili se společným dopisem na rektorát univerzity s dotazem, kdy bude konkurz vypsán i pro katedru občanského práva, a zároveň projevíli svůj zájem.⁶¹

V lednu 1969 se Vladimír Kubeš stal předsedou přípravné komise pro obnovení fakulty a byl jedním z vážných kandidátů na prvního děkana fakulty. Z politických důvodů se jím však nestal a musel se spokojit pouze s funkcí proděkana pro vědu.⁶² Na základě doporučení vědecké rady UJEP vznikly na právnické fakultě v polovině srpna 1969 následující čtyři katedry a současně byli jmenováni jejich vedoucí: Katedra obecné teorie státu a práva a právní filosofie (vedoucí V. Kubeš), Katedra dějin státu a práva (vedoucí J. Cvetler), Katedra správní vědy a správního práva (vedoucí J. Pošváb) a Katedra teorie ústavy a ústavního práva (vedoucí V. Klokočka).⁶³ Jak je z tohoto výčtu zřejmé, jednalo se o katedry, jejichž předměty byly vyučovány v prvním a druhém ročníku studia. Jelikož nebylo možné z kapacitních důvodů zřídit a personálně obsadit všechny katedry hned v létě 1969, byly další katedry vytvářeny postupně tak, jak se pro ně dařilo najít odpovídající personální zajištění.

V letních měsících 1969 se zároveň ukázalo, že Vladimír Kubeš upřednostnil obory právní filozofie a právní teorii před občanským právem, kterému se již v tomto období po vědecké stránce nevěnoval, a po propuštění z vězení psal „do šuplíku“ výhradně práce z oblasti právní filozofie.⁶⁴ Ještě na přelomu let 1969/1970 stačil pro studenty brněnské právnické fakulty připravit skripta z teorie práva, ta však již vydána být nemohla.⁶⁵ Když musel Kubeš v důsledku normalizačních čistek na konci roku 1970 jako první učitel právnickou fakultu opustit (ostatně stejně jako v roce 1948), personální komise fakulty konstatovala, že „... při hodnocení jeho činnosti nelze přehlédnout tu okolnost, že se mu nepodařilo překonat své do značné míry idealistické názory na stát a právo. Nemůže být tedy dost dobře počítáno s jeho další pedagogicko-výchovnou činností na fakultě v tak politicky náročném oboru, jakým je teorie státu a práva a právní filosofie, což prof. Kubeš sám také uznává. Naproti tomu nemá však personální komise námitek, aby prof. Kubeš byl odborně využit jako vědecký pracovník v oboru občanského práva, čemuž jeho kvalifikace plně

⁶⁰ Rudé právo, roč. 49, č. 9, 16. leden 1969, s. 4.

⁶¹ A MU, fond A I Rektorát, osobní spisy, Josef Eliáš, sign. 821, ka. 37, dopis Josefa Eliáše a Viléma Steinera adresovaný Rektorátu UJEP z 21. ledna 1969.

⁶² KUBEŠ, V. (aut.) – TAUCHEN, J. (ed.). ... a chtěl bych to všechno znovu: filozofické vypořádání s pesimistickým světovým názorem, s. 203.

⁶³ A MU, fond A I Rektorát nová manipulace, A II, ka. 7, přípis prorektora UJEP Josefa Trtílka adresovaný děkanovi právnické fakulty čj. 2163/69 A I/3 A-10 ze 14. srpna 1969.

⁶⁴ Z oblasti soukromého práva připravil na přelomu šedesátých a sedmdesátých let nedokončené pojednání s názvem *Mezinárodní právo soukromé a procesní z hlediska praxe*; čtyřicetistránkový rukopis je uložen v Kubešově osobním fondu v Archivu Masarykovy univerzity.

⁶⁵ Vydány byly až před nedávnem z Kubešovy rukopisné pozůstalosti, viz KUBEŠ, V. (aut.) – TAUCHEN, J. (ed.). *Teorie práva a státu a právní filozofie*. Brno: Masarykova univerzita, 2024.

odpovídá.⁶⁶ Přes závěry této komise však Vladimíru Kubešovi nebylo umožněno, aby byl, byť jen v oblasti vědeckovýzkumné činnosti, zaměstnán na katedře občanského práva.

Z bývalého profesorského sboru byli kromě Kubeše v konkurzech přijati profesori Jiří Cvetler (1902–1991) a Jaroslav Pošvár (1900–1984). I Hynek Bulín se v létě 1969 ucházel o přijetí, avšak v počáteční etapě budování fakulty pro něj vzhledem k jeho specializaci na občanské právo procesní, které se vyučovalo až v druhé části studia, zatím nebylo k dispozici pracovní umístění a při konkurzu vypsaném na konci roku 1969 ho již krajský výbor KSČ neschválil. Bulín tak v následujících letech působil na právnické fakultě jen jako externí učitel. Z počátku vyučoval semináře z římského práva a latinu a do roku 1974 seminarizoval občanské právo hmotné a občanské právo procesní.

Katedra občanského práva byla zřízena v druhé vlně formování kateder v říjnu 1970, tedy rok po zahájení výuky. Celých dvacet let její činnosti v období socialismu bylo spojeno s jejími dvěma vedoucími a zároveň největšími osobnostmi oborů občanského práva hmotného a občanského práva procesního Josefem Eliášem a Josefem Macurem (1928–2002). První jmenovaný katedru zakládal a v nelehké době personálně obsazoval, druhý ji pak téměř šestnáct let formoval.⁶⁷

4.2 Občanské právo jako pedagogická disciplína

Katedra občanského práva byla od svého vzniku koncipována jako tzv. multikatedra, jenž zahrnovala šest oborů: občanské právo hmotné, občanské právo procesní, rodinné právo, hospodářské právo, pracovní právo a zemědělsko družstevní právo. V polovině sedmdesátých let, kdy proběhla reforma právnického studia, měla být rozšířena ještě o další dva předměty – úsekové ekonomiky, které měly být převedeny z celouniverzitního ústavu marxismu-leninismu na právnickou fakultu, a organizaci soudů a prokuratur, dosud zahrnutou v rámci výuky občanského práva procesního. Katedra občanského práva na rozdíl od ostatních kateder fakulty v polovině sedmdesátých let přesáhla optimální velikost. Stala se z ní organizačně složitá a funkčně neefektivní struktura, což vedlo k nerovnoměrnému rozvoji a problémům s personálním zajištěním některých předmětů. Paradoxně tyto problémy nejvíce postihly klíčový obor – občanské právo hmotné, kterému se z kmenových členů katedry věnovali pouze Josef Eliáš a ještě Jaroslav Turek (1927–2019), který však v roce 1975 přestoupil do Prahy na VŠ SNB. To způsobilo, že leader tohoto oboru s příslušnými vědecko-pedagogickými hodnotami poté až do pádu komunistického režimu chyběl.

Léta diskuzí o odpovědnosti samostatnosti hospodářského práva, která vyústila do přijetí hospodářského zákoníku, se promítla i do struktury kateder brněnské právnické fakulty. Jak uvádí ve svém retrospektivním článku o hospodářském právu v Brně její pozdější profesorka Jarmila Pokorná, „občanské právo bylo chápáno jako odvětví, které upravuje majetkové, a to zbožné peněžní vztahy, vznikající při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti jednak v procesu uspokojování osobní spotřeby občanů, jednak v zahraničním obchodě, dále osobně majetkové vztahy a konečně ryze osobní vztahy, pokud se ve všech těchto vztazích uplatňuje princip právní rovnosti jejich účastníků. Z komplexu občanskoprávních vztahů byly vyjmuty hospodářské vztahy mezi socialistickými organizacemi

⁶⁶ Archiválie obsahující závěry personální komise je přetištěna v KUBEŠ (aut.) – TAUCHEN (ed.). ... a chtěl bych to všechno znovu: filozofické vypořádání s pesimistickým světovým názorem, s. 209.

⁶⁷ Ke katedře občanského práva viz podrobně VOJÁČEK – SCHELLE – TAUCHEN, *Dějiny Právnické fakulty Masarykovy univerzity 1919–2019. Díl 1., 1919–1989*, s. 374–378.

a socialistické vlastnictví, které se považovaly za předmět úpravy hospodářského práva. ... Přeloženo do lidského jazyka – občanské právo bylo chápáno zúženě jen jako právo regulující postavení občanů v majetkových vztazích sloužících potřebám jejich života, popř. sem bylo řazeno i právo autorské.⁶⁸ Hospodářské právo nebylo možno již považovat za část občanského práva, neboť oba obory se měly podstatně odlišovat v předmětu a metodě právní úpravy.⁶⁹

Začalo se vyžadovat, aby byl vedle katedry občanského práva vytvořen nový, samostatný a integrovaný celek, v němž by bylo hospodářské právo základním předmětem. Z tohoto důvodu děkan fakulty Josef Macur v roce 1975 navrhl rektorovi UJEP, aby se katedra občanského práva rozdělila. Na nově vzniklé katedře hospodářského práva byly zastoupeny předměty hospodářské právo, pracovní právo, zemědělsko družstevní právo a úsekové ekonomiky. Na katedře občanského práva tak zůstaly soustředěny již jen předměty občanské právo hmotné, občanské právo procesní, rodinné právo a organizace soudů a prokuratur. Rozdělení kateder tak umožnilo katedře občanského práva soustředit se a rozvíjet obory, které vzájemně souvisely.⁷⁰

Jednotné učební osnovy z roku 1978 spatřovaly základní cíl občanského práva hmotného v zajišťování uspokojování významné části hmotných a duchovních potřeb občanů, v rozvoji jejich tvůrčích sil, racionálním využívání a zvyšování rozsahu volného času, v rozvoji osobní sféry, a to vše v souladu s principy socialistického způsobu života. Občanské právo tak mělo činit tím způsobem, že upravovalo a chránilo vztahy mezi socialistickými organizacemi a občany, jakož i občany mezi sebou navzájem jako právně rovnými subjekty na základě a v mezích socialistické zásady „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“. Výuka občanského práva měla studentům poskytovat příležitost k tomu, aby správně chápali vztah individuálních a společenských zájmů a některé základní rysy socialistického způsobu života.⁷¹

Základním posláním studia rodinného práva bylo dosažení toho, aby student správně pochopil právní postavení občana v rodinněprávních vztazích, zejména v manželství, vzájemné vztahy rodičů a dětí a právní předpoklady socialistické a sociální funkčnosti rodiny. Občanské právo procesní představovalo jednu z nejvýznamnějších záruk socialistické zákonnosti v oblasti občanskoprávních, rodinných, pracovněprávních a družstevních vztahů. Sloužilo k ochraně a obnově ohrožených či porušených subjektivních práv občanů a socialistických organizací. Úkolem výuky občanského práva procesního bylo

⁶⁸ POKORNÁ, J. Vzpomínka na hospodářské právo. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2019, roč. 27, zvláštní číslo, s. 109–110.

⁶⁹ A MU, fond A 5 Právnická fakulta II, A I, ka. 1, návrh děkana právnické fakulty Josefa Macura adresovaný rektorovi UJEP týkající se návrhu na zřízení katedry hospodářského práva čj. 303/75-A I/3 A-10 z 28. dubna 1975; k tomu rovněž BEJČEK, J. Snesitelná těžkost nebyti/bytí obchodního práva. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2019, roč. 27, zvláštní číslo, s. 27–30.

⁷⁰ K výuce a pojetí občanského práva v období socialismu viz podrobně HURDÍK, J. Mezi občanským a soukromým právem. Systematické pojetí výuky na Katedře občanského práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2019, roč. 27, zvláštní číslo, s. 43–48.

⁷¹ Úlohou občanského práva v rámci socialistické společnosti a posouzením dialektiky zájmů v období rozvinutého socialismu a jejího odrazu v občanském a rodinném právu se zabývali v 80. letech i někteří členové katedry, viz k tomu HURDÍK, J. Úloha občanského práva v současné etapě budování socialismu. *Universitas*, 1989, roč. 22, č. 2, s. 21–23 či HURDÍK, J. – MACUR, J. Dialektické rozpory a socialistické právo. *Nová mysl*, 1988, roč. 42, č. 5, s. 42–51.

seznámit studenty se základy teorie procesního práva i s jednotlivými procesními instituty. Výuce občanského práva procesního předcházela výuka organizace justice a prokuratury. Ta měla studenty seznámit nejen s organizací, nýbrž též s posláním a činností významných orgánů jako soudů, prokuratury, státního notářství, advokacie, rozhodčích komisí ROH či družstev.⁷²

Vzhledem k personální situaci na fakultě procházely studijní (dobovou terminologií nazývané jako učební) plány každoročně neustálými změnami včetně umístění jednotlivých předmětů v rámci semestrů. Podíváme-li se např. na učební plán denního studia akademického roku 1970/1971, výuka občanského práva hmotného a rodinného práva probíhala ve 4. až 6. semestru s týdenní hodinovou dotací 3/1, 4/2 a 4/2 (přednáška/seminář), v 5. semestru začínala dvousemestrální výuka občanského práva procesního s týdenní hodinovou dotací 2/1 a 3/1.⁷³ Po provedené reformě právnického studia, jeho zkrácení na čtyři roky a zavedení jednotného učebního plánu v druhé polovině sedmdesátých let byla výuka občanského a rodinného práva zkrácena na pouhé dva semestry a posunuta do druhého ročníku se sníženou týdenní hodinovou dotací 4/1 a 3/2. Občanské právo procesní si oproti jeho sesterskému oboru svůj rozsah výuky téměř zachovalo (2/1 ve 4. a 5. semestru),⁷⁴ na což mohl mít vliv procesualista a tehdejší úřadující děkan Josef Macur. Počátkem osmdesátých let se začalo hovořit o provedení dalších změn. Po několikaletých diskuzích mezi čtyřmi právnickými fakultami bylo dosaženo shody na tom, že právnické studium bude trvat stále čtyři roky a že nově bude posílena výuka některých pozitivně právních předmětů. To se dotklo i katedry občanského práva, u jejíchž předmětů se zvýšila týdenní hodinová dotace. V případě občanského práva hmotného a rodinného práva to bylo nyní 4/2 a 2/4 (ve 3. a 4. semestru) a nově pak v posledním 8. semestru 1/2. Zařazení občanského práva hmotného do druhého ročníku tak umožnilo jeho navázání na římské právo. Občanské právo procesní zůstalo dvousemestrálním předmětem v každém semestru o rozsahu 2/2. Při srovnání s předcházejícím obdobím je zřetelné, že došlo k výraznému nárůstu seminární výuky obou předmětů.⁷⁵ Toto rozšíření výuky mělo „vyjádřit náročné úkoly předmětu při odborné přípravě studentů na počátku studia a jeho význam pro teoretickou i odbornou přípravu právníků“.⁷⁶

Již v jiných souvislostech jsem uvedl, že se obnovená fakulta potýkala s personálními problémy. Nízký počet profesorů a docentů pro jednotlivé obory v prvních letech neumožňoval, aby fakulta sama mohla být školicím pracovištěm aspirantů; byla tak v tomto ohledu odkázána na jiná pracoviště (především na pražskou a bratislavskou právnickou fakultu). V druhé polovině sedmdesátých let se fakultě podařilo dosáhnout přiznání statutu školicího pracoviště pro šest oborů, mezi něž náleželo občanské právo hmotné a procesní, takže se

⁷² A MU, fond A 5 Právnická fakulta II, D I–II, ka. 1, jednotné učební osnovy (1978), s. 61–68.

⁷³ *Seznam přednášek na Právnické fakultě ve studijním roce 1972/1973*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1972, s. 8.

⁷⁴ *Seznam přednášek na Právnické fakultě ve studijním roce 1977/1978*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1977, s. 27.

⁷⁵ *Seznam přednášek na Právnické fakultě ve studijním roce 1988/1989*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1988, s. 33–37.

⁷⁶ A MU, fond A 5 Právnická fakulta II, A III, ka. 8, návrh učebního plánu 1986–1990 (I. varianta) ze září 1985, s. 6.

brněnští civilisté a procesualisté mohli školit na domovském pracovišti. Garantem oboru a školitelem byl Josef Macur.

4.3 Personální obsazení katedry a vědeckovýzkumná činnost jejich členů

Jak již bylo uvedeno, v první polovině 70. let byla výuka občanského práva hmotného nejprve v gesci Josefa Eliáše a od roku 1971 i Jaroslava Turka. Když oba v polovině 70. let z Brna odešli, nebyl na fakultě tak vlastně žádný kmenový zaměstnanec, který by přednášel občanské právo hmotné a rodinné právo. Z tohoto důvodu byli pro přednášky využíváni externisté z pražské a bratislavské právnické fakulty, pro semináře pak soudci brněnských soudů či advokáti. Jelikož se po personální stránce nedařilo přilákat do Brna skutečnou osobnost daného oboru, fakulta si vychovala z absolventů prvních tří ročníků po obnovení fakulty své učitele, kteří nastoupili do aspirantury a zároveň na katedru jako asistenti. Mezi ně náleželi Josef Fiala, Jan Hurdík, Věra Korecká (občanské právo), Milana Hrušáková (rodinné právo) a Jaruška Stavínohová (občanské právo procesní). Aspirantkou na katedře byla ještě Alena Skřepková, která se však kandidátkou věd nikdy nestala. Před listopadem 1989 byl docentem jmenován Jan Hurdík a na docentku byla navržena Jaruška Stavínohová, ta byla ovšem jmenována až po revoluci.

Členové katedry občanského práva zastávali řadu nejrůznějších funkcí, ať již na fakultní, univerzitní či stranické úrovni nebo ve společenských organizacích. Především je nutné zmínit Josefa Macura, který v letech 1971–1973 vykonával funkci proděkana pro politicko-výchovnou práci a vědeckovýzkumnou činnost a poté dalších deset let stál v čele fakulty jako děkan. Funkci proděkana zastával i Jaroslav Turek. Politicky angažovaná byla v osmdesátých letech i většina ostatních členů katedry s výjimkou Věry Korecké, která byla nestranička. Několik členů katedry působilo také ve funkci soudců z lidu při Městském soudu v Brně⁷⁷ a intenzivně se věnovalo popularizační činnosti zejména prostřednictvím Socialistické akademie.⁷⁸

Katedra spolupracovala s katedrami občanského práva na pražské a bratislavské právnické fakultě či na družebních fakultách v socialistických zemích (Vratislav, Kyjev, Jena) a s právní praxí.⁷⁹ V 80. letech se členové katedry pravidelně zúčastňovali setkání kateder a v roce 1984 v Brně jedno setkání uspořádali.⁸⁰ Členové katedry občanského práva se aktivně zapojovali do řešení jak fakultních vědecko-výzkumných úkolů, tak do řešení úkolů státního plánu vědeckého výzkumu. Hned po konstituuování katedry věnovali pozornost především otázkám sociální a právní jistoty občanů v socialistickém státě. V dalších letech se jednalo se například o výzkumný úkol zaměřený na otázky postavení a funkce občanského práva procesního v systému práva socialistické společnosti, úkol Úloha občanského práva procesního při realizaci a ochraně majetkových a osobnostních práv občanů či Podstata a funkce odpovědnosti za neoprávněný majetkový prospěch. V osmdesátých letech se výzkum na katedře věnoval právním garancím rozvoje osobnosti občana

⁷⁷ *Dvacet let právnické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně*. Brno: UJEP, 1989, s. 83–84.

⁷⁸ A MU, fond A 5 Právnická fakulta II, A II, kart. 1 – Právnická fakulta v letech 1969–1975, s. 12.

⁷⁹ *Ročenka Univerzity Jana Evangelisty Purkyně (1976–1985)*. Brno: UJEP, 1986, s. 461.

⁸⁰ FIALA, J. Setkání kateder občanského práva. *Universitas*, 1985, roč. 19, č. 1, s. 70–72.

v rozvinuté socialistické společnosti. V roce 1980 katedra občanského práva organizačně zajistila oborovou konferenci ČSAV občanského práva v Ruprechtově u Vyškova.⁸¹

Publikační činnost jednotlivých členů katedry byla v porovnání s jinými katedrami fakulty poměrně rozsáhlá.⁸² První vedoucí katedry Josef Eliáš vytvořil pro výuku občanského práva hmotného třídílnou prozatímní učební pomůcku, která vycházela v letech 1971–1973.⁸³ Pod jeho vedením vyšla také celostátní učebnice rodinného práva.⁸⁴ Eliáš v době svého krátkého působení na brněnské právnické fakultě zkoumal právní otázky užívání bytů a výsledky své práce shrnul v monografii *Záruky právní jistoty některých uživatelů bytů*.⁸⁵

Značnou publikační aktivitou se vyznačoval Josef Macur, který se věnoval otázkám občanského práva procesního a jehož práce vždy vzbuzovaly mezi zainteresovanými širokou odezvu. Zpočátku své vědecké činnosti se zaměřil na rozbor institutu právní moci soudních rozhodnutí, do kterého se promítaly všechny základní otázky teorie civilního procesu. Výsledky své práce shrnul do dvou monografií: *Základní otázky právní moci civilních soudních rozhodnutí*⁸⁶ a *Občanské právo procesní v systému práva*.⁸⁷ V dalších letech se pak věnoval odpovědnosti a zavinění v občanském právu, dokazování a procesní odpovědnosti v civilním řízení a zaměřil se i na otázky spojené se správním soudnictvím.

O otázkách spojených s užívacím právem k bytům a problematice neoprávněného majetkového prospěchu pojednávala Věra Korecká.⁸⁸ Problematikou zneužití subjektivních práv se v druhé polovině osmdesátých let zabýval Jan Hurdík⁸⁹ a Josef Fiala se věnoval otázkám věcných práv (především věcných břemen).⁹⁰ V osmdesátých letech byla na katedře zpracována nejprve dvojdílná učebnice občanského práva,⁹¹ která byla po jejím přepracování doplněna ještě o třetí díl.⁹² Výuka rodinného práva byla na brněnské katedře

⁸¹ FIALA, J. Oborová konference ČSAV pro občanské právo hmotné, rodinné a občanské právo procesní. *Universitas*, 1981, roč. 14, č. 2, s. 77–79.

⁸² Přehled publikační činnosti členů katedry do roku 1989 je dostupný v bibliografii SCHELLE, K. *Bibliografie učitelů Právnické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brně do roku 1989*. Brno: The European Society for History of Law, 2019, s. 143–158.

⁸³ ELIÁŠ, J. *Právo občanské (prozatímní učební pomůcka)*. 1. Část obecná. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1971; *Právo občanské (prozatímní učební pomůcka)*. 2. Vlastnické a užívací vztahy. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1971; *Právo občanské (prozatímní učební pomůcka)*. 3. Právo oblažní. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1973.

⁸⁴ ELIÁŠ, J. a kol. *Rodinné právo*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1974.

⁸⁵ ELIÁŠ, J. *Záruky právní jistoty některých uživatelů bytů*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1972.

⁸⁶ MACUR, J. *Základní otázky právní moci civilních soudních rozhodnutí*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1972.

⁸⁷ MACUR, J. *Občanské právo procesní v systému práva*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1975.

⁸⁸ KORECKÁ, V. *Neoprávněný majetkový prospěch v občanském právu*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1981.

⁸⁹ HURDÍK, J. *Zneužití subjektivních občanských práv*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1987.

⁹⁰ FIALA, J. *Věcná břemena*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1989.

⁹¹ FIALA, J. – HURDÍK, J. – KORECKÁ, V. – HRUŠÁKOVÁ, M. *Občanské právo. I. a II.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984.

⁹² FIALA, J. – HURDÍK, J. – KORECKÁ, V. – HRUŠÁKOVÁ, M. *Občanské právo. I.–III.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987.

občanského práva spojena s Milanou Hrušákovou.⁹³ Procesualistka Jaruška Stavínohová se věnovala vymezení sporného a nesporného civilního řízení.⁹⁴

Nebude panovat spor o tom, že mezi největší osobnosti katedry občanského práva v 70. a 80. letech náleželi oba její vedoucí Josef Eliáš a Josef Macur. Z tohoto důvodu se jim budeme v dalším textu věnovat podrobněji, v případě Josefa Eliáše však s akcentem na jeho krátké brněnské angažmá.

4.4 Josef Eliáš – opět nevyužitý potenciál, aneb když je upřednostněna ideologie před odborností

Josef Eliáš se narodil 27. května 1907 ve městě Dvůr Králové na Podkarpatské Rusi do židovské rodiny, která byla v období druhé světové války téměř zdecimována holocaustem. Josef Eliáš vystudoval reálné gymnázium v Berehově a v roce 1932 získal doktorát práv na Univerzitě Karlově v Praze. Po studiích pracoval jako advokátní koncipient v Chustu, kde v roce 1937 zahájil praxi jako samostatný advokát. Po okupaci Podkarpatské Rusi maďarskými vojsky byl však vyškrtnut ze seznamu advokátů a následně vězněn v různých koncentračních táborech.

Poté, co se mu v září 1944 podařilo uprchnout z pochodu smrti, připojil se ke Svobodě československému armádnímu sboru, s nímž se dostal do osvobozených Košic. Zde začal pracovat jako referent na Ministerstvu spravedlnosti, na němž se v dalších letech významně podílel na právníkové dvoutletce, především pak na pracích na osnově zákona o zlidovění soudnictví.

Od roku 1953 působil jako soudce Nejvyššího soudu a člen jeho občanskoprávního kolegia. V této době se Eliáš odborně věnoval právním otázkám kolektivizace zemědělství, ochraně družstevního majetku a právní odpovědnosti v JZD. V roce 1956 přešel na pozici vědeckého pracovníka na Ústav státu a práva ČSAV, kde pokračoval ve výzkumu zemědělsko-družstevního a občanského práva. Eliáš byl aktivní rovněž v pedagogické oblasti, nejprve jako externí člen Katedry občanského práva a Katedry zemědělsko družstevního a pracovního práva Právnické fakulty Univerzity Karlovy. Na konci padesátých let úspěšně obhájil kandidátskou disertační práci, v roce 1964 byl jmenován docentem občanského a rodinného práva a v červnu 1968 mu byl udělen doktorát právních věd po úspěšné obhajobě doktorské disertační práce na téma *Společensko-ekonomické základy socialistického občanského práva*.

Na brněnskou právní fakultu nastoupil Eliáš k 1. říjnu 1970, i když nejprve jen na poloviční úvazek, neboť byl stále ještě zaměstnán v Praze na Ústavu státu a práva ČSAV. Na brněnské právní fakultě byl ihned pověřen vedením nově zřízené katedry občanského práva, kterou se mu následně podařilo vybudovat.

Josef Eliáš se v období socialismu nikdy nestal profesorem, přestože vědecká rada Právnické fakulty UK již v květnu 1969 navrhla jeho jmenování.⁹⁵ Tento proces nejprve značně zpomalilo a následně úplně zastavilo jeho vyškrtnutí z KSČ. Důvod spočíval v pasivitě ve

⁹³ Ze samostatně vydaných prací je možné zmínit HRUŠÁKOVÁ, M. *Základy teorie rodinného práva*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986 či HRUŠÁKOVÁ, M. *Rodinné právo. Zvláštní část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1988.

⁹⁴ STAVINOHOVÁ, J. *Problém diferenciací řízení sporného a nesporného v socialistickém civilním procesu*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1984.

⁹⁵ A MU, fond A 1 Rektorát, osobní spisy, Josef Eliáš, sign. 821, ka. 37, životopis z 27. května 1970.

dříve vykonávané funkci předsedy Závodního výboru ROH na Ústavu státu a práva ČSAV v krizových letech 1968–1969. Ačkoliv se nedopustil žádných antikomunistických či anti-sovětských projevů, byl obviňován z toho, že nezabránil manifestační stávce či přijetí rezoluce z června 1969 odsuzující sovětskou okupaci. I když se proti těmto akcím veřejně vymezil, přesto prověřková komise to neakceptovala. Eliáš to vnímal jako osobní křivdu.

V roce 1971 brněnská fakulta opakovaně urgovala jeho jmenování, avšak neúspěšně. V žádosti fakultní ZO KSČ o urychlení procesu jmenování Eliáše profesorem byl hodnocen následujícím způsobem: „... v práci se s. Eliáš projevil na zdejším pracovišti jako ukázněný a uvědomělý zastánce socialistických idejí. Je všestranně vzdělaný, houževnatý, pilný, jeho pracovní elán je obdivuhodný. Má rozsáhlé jazykové znalosti. V osobním styku je skromný, přímý a ochotný. Má dobrý vztah ke spolupracovníkům a na pracovišti je oblíbený. Pro Právnickou fakultu UJEP je přínosem jak po stránce vědecko-pedagogické, tak po stránce osobní.“⁹⁶

Eliáš postupně ztrácel podporu a v roce 1973 oznámil odchod do důchodu, přičemž si stěžoval na špatné zacházení ze strany fakulty. V září 1973 však fakultu na naléhání děkana neopustil a dohodu o skončení pracovního poměru uzavřel až k 31. březnu 1974, kdy odešel do penze. Již předtím byl však rektorem odvolán z funkce vedoucího katedry údajně na základě závěrů komplexního hodnocení za rok 1972, aniž by to s ním bylo blíže projednáno. Ono odvolání z funkce nesl velice těžce a považoval to za důsledek zrušení členství v KSČ a nespravedlivý postih. V dopise rektorovi univerzity uvedl následující: „... vadí mi také celkový tón Vašeho rozhodnutí. Budoval jsem katedru ... od počátku. Mírnil jsem naprostý nedostatek učebnic vydáním kvalitních učebních pomůcek, jež se užívají dosud. Po celou dobu své činnosti v Brně jsem se snažil upevnit postavení fakulty jak v zahraničním, tak i domácím měřítku. ... Z celkového tónu Vašeho dopisu by však plynulo, že byl z funkce odvolán pracovník, který nijak nebyl na svém místě.“⁹⁷

I když se Eliáš věnoval celé řadě jiných oblastí, občanské a rodinné právo bylo jeho vlastním vědeckým oborem. V tomto hlavním oboru publikoval řadu knižních prací i časopiseckých studií a článků. Celkem vydal kolem 20 knižních publikací a přes 80 článků. Josef Eliáš byl mimořádně jazykově vespělý. Výtečně ovládal ruštinu, němčinu a maďarštinu, dohovořil se anglicky a částečně italsky a pravidelně se zúčastňoval mezinárodních konferencí k otázkám zemědělsko družstevního práva a rodinného práva v Budapešti, Bělehradu, Varšavě či Jeně. Publikoval pravidelně také v zahraničních časopisech, většinou v němčině či maďarštině, a byl proto znám svými publikacemi nejen v Československu, ale i v zahraničí. Josef Eliáš zemřel 6. května 1997.⁹⁸

⁹⁶ A MU, fond A 1 Rektorát, osobní spisy, Josef Eliáš, sign. 821, ka. 37, pracovně-politické hodnocení doc. dr. Josefa Eliáše, DrSc. z 27. dubna 1971.

⁹⁷ A MU, fond A 1 Rektorát, osobní spisy, Josef Eliáš, sign. 821, ka. 37, dopis Josefa Eliáše adresovaný rektoru UJEP Vojtěchu Kubačákovi z 25. března 1974.

⁹⁸ Podrobný životopis včetně výběrové bibliografie Josefa Eliáše viz TAUCHEN, J. Josef Eliáš. In: SCHELLE – TAUCHEN – HORÁK – KOLUMBER (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, XXIII. svazek, Biografie právníků A–J*, s. 441–444; HUSOVÁ, M. Eliáš Josef 1907–1997. In: *Biografický slovník českých zemí*, 15 sešit, Praha: Libri, 2012, s. 574–575 či POSPÍŠIL, B. K pětadesátinám doc. dr. Josefa Eliáše, DrSc. *Universitas*, 1972, roč. 5, č. 3, s. 90–92.

4.5 Josef Macur, největší osobnost obnovené brněnské právnické fakulty, jehož nejvýznamnější díla vyšla až po roce 1989

Josef Macur se narodil 5. července 1928 v obci Svatobořice-Mistřín u Kyjova v učitelské rodině. V letech 1934–1938 vychodil obecnou školu v Mistříně a po přestěhování rodiny do Hodonína navštěvoval místní reálné gymnázium, kde v roce 1947 úspěšně složil maturitu. Následně se zapsal ke studiu na Právnickou fakultu Masarykovy univerzity, avšak po jejím uzavření v roce 1950 byl nucen pokračovat na Právnické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě, kde v roce 1951 ukončil studium doktorátem.

Po studiích nastoupil jako podnikový právník v národním podniku Jihomoravská armaturka v Hodoníně (1951–1956). Poté vstoupil do služeb justice, kde strávil dalších 14 let. Začal jako právní čekatel u Lidového soudu ve Skalici a po sedmi měsících se stal soudcem Okresního soudu v Trenčíně, kde se věnoval občanskoprávní i trestní agendě (1956–1964). Od roku 1964 působil na Krajském soudu v Bratislavě, nejprve jako člen občanskoprávního odvolacího senátu, poté jeho předseda a v roce 1970 byl jmenován náměstkem předsedy Krajského soudu pro občanskoprávní úsek.⁹⁹

Během své soudcovské dráhy se Josef Macur začal intenzivně věnovat vědecké práci a publikoval řadu odborných článků, z nichž mnohé se týkaly právní teorie a občanského soudního řízení. V roce 1966 zahájil externí aspiranturu na Slovenské akademii věd pod vedením akademika Štefana Lubyho. Roku 1969 získal hodnost kandidáta právních věd (CSc.) obhajobou disertační práce *Zásada dispoziční v občanském soudním řízení*.

Na jaře 1969 se Macur přihlásil do konkurzu na odborného asistenta na katedru teorie státu a práva a právní filozofie obnovené brněnské právnické fakulty. Komise mu však vzhledem k jeho dosavadnímu zaměření doporučila katedru občanského práva, na niž byl v říjnu 1970 přijat. S touto katedrou byl spojen jeho další profesní život. Macur se brzy habilitoval a v roce 1979 byl jmenován profesorem. Zároveň od počátku sedmdesátých let zasedal ve vedení fakulty jako proděkan pro politicko-výchovnou práci a vědecko-výzkumnou činnost a v letech 1976–1983 jako děkan. V této roli se zasloužil o vybudování kvalitního pedagogického sboru a realizaci reformy právnického studia. Během své kariéry byl Macur členem celostátní oborové komise pro právo, vědeckého kolegia věd o státu a právu ČSAV i poradních orgánů ministerstev.

Macur byl autorem mnoha odborných děl, zmínit z této doby lze monografii *Občanské právo procesní v systému práva*, za níž v roce 1979 získal titul doktora věd (DrSc.). Jeho vědecká práce se vyznačovala důkladným propojením teorie a praxe, věnoval se například vztahu hmotného a procesního práva nebo otázkám civilního řízení. Publikoval desítky článků a knih. Byl spoluautorem celostátního komentáře k občanskému soudnímu řádu.¹⁰⁰ Ve své vědecké činnosti volil Macur i témata, která byla dosud již mnohokrát zpracována, a přesto v nich dokázal najít nové problémy a dospět k novým řešením.¹⁰¹ Nezalekl se zpracovat ani dobově ožehavá témata, jako byla např. problematika správního soudnictví.¹⁰² Pro Macura bylo charakteristické, že dokázal prezentovat komplexní pohled na

⁹⁹ A MU, fond A 1 Rektorát, osobní spisy, Josef Macur, sign. 486, ka. 16, životopis [nedatováno].

¹⁰⁰ HANDL, V. – RUBEŠ, J. a kol. *Občanský soudní řád: komentář. I. díl*. Praha: Panorama, 1985.

¹⁰¹ Jako příklad může sloužit monografie MACUR, J. *Soudnictví a soudní právo*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1988.

¹⁰² MACUR, J. *Správní soudnictví*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1986.

hmotněprávní i procesněprávní problematiku, přitom obě tyto stránky nijak nesměšoval, nýbrž je citlivě rozlišoval a zároveň v nich viděl jejich nerozlučnou souvislost.¹⁰³

Ve své vědecké práci se Macur zabýval zejména teorií civilního procesu, avšak se širším zaměřením na teoretické otázky systému práva i na teorii občanského práva hmotného a příbuzných právních odvětví. Macur přecházel od řešení konkrétních problémů z oblasti občanského práva procesního nejen k obecným otázkám procesní teorie, nýbrž i k obecným otázkám širšího dosahu, které vybočovaly z rámce občanského soudního řízení.

Macurovo dílo se vyznačovalo aktuálností výběru tematiky, teoretickým přístupem ke zpracování zvolených témat, avšak s všudypřítomným zřetelem k potřebám praxe. Lze jistě souhlasit s Janem Hurdíkem, že „Macurovo vědecké dílo, které po dvacet let profilovalo katedru občanského práva, do značné míry překonalo dobové politické a doktrinární sevření a vytvořilo předpoklady pro soudobé dotváření konceptu systému práva, který – pravda – nebyl přijat československou legislativou 70. a 80. let 20. století a do zásadního uspořádání struktury výuky byl promítnut pouze zčásti. Jako vědeckému konceptu se mu však dostalo uznání vědeckou civilistickou frontou bezprostředně po jeho publikaci a jeho doktrinární myšlenky výrazně ovlivnily obsah přednášek občanského práva hmotného i občanského práva procesního na brněnské katedře již před rokem 1989.“¹⁰⁴

Josef Macur byl respektovaný pedagog, jeho vztah ke studentům byl hodnocen jako vstřícný a podporující. Často se účastnil diskuzí a debat se studenty, kteří oceňovali jeho ochotu sdílet zkušenosti a odborné znalosti.¹⁰⁵ V roce 1990 se Josef Macur rozhodl odejít do předčasného důchodu, což mu umožnilo věnovat veškerý svůj čas vědecké činnosti. Právě v 90. letech Macur napsal své nejlepší práce, kterou jsou dodnes vysoce ceněny. Josef Macur zemřel 15. března 2002 ve věku 74 let.¹⁰⁶

5. Závěrem

Vývoj oboru občanského práva na brněnské právnické fakultě v období socialismu představuje významnou kapitolu nejen v dějinách právní vědy, ale je důležitý i pro pochopení proměn vysokého školství a ideologických vlivů, které na ně působily. Tato studie ukázala, jak zásadní politické a společenské změny ovlivnily právnické vzdělávání a formování vědeckých kapacit.

Právnická fakulta po jejím obnovení v roce 1969 z ideologických důvodů zcela promarnila potenciál, který Vladimír Kubeš a Josef Eliáš nabízeli. Oba disponovali mimořádnými odbornými schopnostmi a zkušenostmi, jež mohly zásadně přispět k rozvoji oboru občanského práva hmotného. Politické restrikce a čistky však znemožnily jejich další působení na fakultě. Pro československé právnické fakulty se Vladimír Kubeš podruhé stal personou

¹⁰³ SPÁČIL, J. – LAVICKÝ, P. K nedožitým osmdesátinám profesora Josefa Macura. In: LAVICKÝ, P. – SPÁČIL, J. (eds.). *Macurův jubilejní památník: k nedožitým osmdesátinám profesora Josefa Macura*. Praha: Wolters Kluwer, 2010, s. 9–11.

¹⁰⁴ HURDÍK, J. Mezi občanským a soukromým právem. Systematické pojetí výuky na Katedře občanského práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2019, roč. 27, zvláštní číslo, s. 48.

¹⁰⁵ FILIP, J. Prof. JUDr. Josef Macur, DrSc. Nekrolog. *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2002, roč. 10, č. 1, s. 1.

¹⁰⁶ Podrobný životopis včetně výběrové bibliografie Josefa Macura viz TAUCHEN, J. Josef Macur. In: SCHELLE – TAUCHEN – HORÁK – KOLUMBER (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, XXIV. svazek, Biografie právníků K–Ř*, s. 390–392.

non grata, zatímco vídeňská právnická fakulta ho v druhé polovině 70. let přijala s otevřenou náručí a využila jeho pedagogického a vědeckého potenciálu.

Po odchodu Josefa Eliáše a Jaroslava Turka byl obor občanského práva hmotného v Brně až do konce 80. let ochuzen o výrazné osobnosti. Přesto se díky spolupráci s externisty z pražské a bratislavské právnické fakulty podařilo dosáhnout kvalitních pedagogických výsledků a obor se začal vědecky rozvíjet. V 90. letech vědecky dospěli a lídry a klíčovými osobnostmi tohoto oboru se stali Jan Hurdík a Josef Fiala, kteří významně ovlivnili jeho podobu v Brně na dalších téměř 30 let.

Dějiny občanského práva v Brně nabízejí nejen obraz odborného a pedagogického vývoje, ale i širší pohled na společenské souvislosti. Jsou připomínkou toho, jak úzce jsou právní věda a vzdělávání spjatý s politickými změnami, a varováním před ošidností snah zbavovat se kvalitních osobností pouze na základě jejich politických postojů či odlišných názorů.

Kontinuita československého polního soudnictví ve Velké Británii s předmnichovskou Československou republikou

Martina Míková

Masarykova univerzita, Právnická fakulta

E-mail: Martina.Mikova@law.muni.cz

Continuation of Czechoslovak Field Justice in Great Britain with Czechoslovak Republic Before Conferention in Munich

Abstract:

The article focuses on the development of Czechoslovak field justice in the years 1939 to 1945. It analyzes the development of field justice in exile mainly on the territory of Great Britain. However, it also notes the construction of field justice between 1939 and 1940 in France. It also describes the construction of the field justice in the USSR after 1942. The paper also includes selected facts from the biographies of officials of the field justice or specific arbitrated cases.

Keywords: military courts; Great Britain; France; military criminal law; Czechoslovak field justice; Soviet Union

Klíčová slova: vojenské soudy; Velká Británie; Francie; vojenské trestní právo; československé polní soudnictví; Sovětský svaz

DOI: 10.14712/2464689X.2025.23

1. Úvod

Cílem studie je analyzovat právní kontinuitu vojenské polní justice a popsat její vývoj v československém zahraničním odboji ve Velké Británii v období druhé světové války. Výklad je začleněn do kontextu právní úpravy v meziválečném Československu a formování a organizace československých vojenských jednotek a jejich justičních orgánů v dalších zemích, do nichž zejména po okupaci a vzniku Slovenského státu odcházeli českoslovenští občané, velmi často, právě, bývalí vojáci československé armády.

2. Vojenská justice v Československé republice

Nejprve je třeba se krátce zastavit u právních předpisů platných v tzv. první Československé republice, protože se z nich, v rámci možností, vycházelo i během druhé světové války.¹ Neodmyslitelnou součástí armády byla též vojenská justice. Myšlenka právní kontinuity² exilového vojska s předmnichovskou Československou republikou se uplatnila i zde. Jednalo se zejména o tyto právní předpisy: zákon č. 131/1912 ř. z., vojenský trestní soudní řád; zákon č. XXXIII/1912, o vojenském trestním soudním řádu;³ oba novelizované zákonem č. 115/1937 Sb. z. a n., o vojenském polním trestním řízení; zákon č. 19/1855 ř. z., vojenský trestní zákon o zločinech a přečinech; a zákon č. 50/1923 Sb. z. a n., na ochranu republiky.

V době míru byly před vojenskými trestními orgány projednávány činy, jejichž spácháním (pravděpodobně) došlo k naplnění znaků vymezených ve skutkové podstatě některého z vojenských trestných činů podle vojenských trestních zákonů. V případě mírnějšího tzv. kárného provinění, se tato záležitost vždy nemusela nutně projednávat před vojenskými trestními soudy, nýbrž v kárném řízení. Průběh tohoto řízení i definice jednotlivých kárných provinění upravoval zákon č. 154/1923 Sb. z. a n., o vojenském kázeňském a kárném právu, jakož i o odnětí vojenské hodnosti a přeložení do výslužby řízením správním.⁴ Výše uvedený zákon č. 115/1937 Sb. z. a n., o vojenském polním trestním řízení, jenž novelizoval oba již zmíněné vojenské trestní soudní řády,⁵ rozšiřoval pravomoc vojenských trestních soudů též na kárná provinění – obecné přečiny a soudní přestupky, bylo-li možné za ně uložit trest na svobodě nepřesahující šest měsíců, trest peněžitý nebo odnětí vojenské hodnosti.⁶ Z hlediska vojenského trestního práva byl taktéž velmi důležitý zákon č. 193/1920 Sb. z. a n., branný zákon, neboť obsahoval též trestněprávní ustanovení.⁷

¹ Texty právních předpisů byly stejné, ale jejich praktická realizace byla jiná. Důvodem byly odlišné podmínky, za kterých se právní normy v nich obsažené aplikovaly – válečný stav. Podezřelým obviněným/obžalovaným již nebyl příslušník mírové branné moci, ale především příslušník bojové armády.

² Teorie právní a politické kontinuity byla prof. JUDr. PhDr. Edvardem Benešem poprvé veřejně prezentována v projevech, které přednesl během svého pobytu ve Spojených Státech Amerických v roce 1939. KUKLÍK, J. Československý národní výbor v Paříži (1939–1940). In: SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, I. svazek A–Č*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, Ostrava: KEY Publishing, 2015, s. 916.

³ Uherské zákonné články byly obdobou zákonů. Jedná se o Uherským sněmem schválené paragrafové znění zákona (bez preambule a závěrečné sankce udělené panovníkem). VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. *Právní dějiny na území Slovenska*. Ostrava: KEY Publishing, 2007, s. 70.

⁴ Pozn.: „Účelem řízení před kárnými výbory jest vyšetřovati a posuzovati poklesky vojenských gážístů v činné službě i mimo činnou službu (počítajíc v to i vojenské gážísty ve výslužbě), jimiž bylo poškozeno neb ohroženo dobré jméno vojska, a to i tehdy, jde-li o poškození neb ohrožení dobrého jména vojska, způsobené“ jednáním, opomenutím (tj. nekonáním, byl-li dotčený povinen konat) nebo spácháním trestného činu. Zdroj: § 2 zákon č. 154/1923 Sb. z. a n., o vojenském kázeňském a kárném právu, jakož i o odnětí vojenské hodnosti a přeložení do výslužby řízením správním.

⁵ Pozn.: Konkrétně se jedná o XXVII. hlavu Polní soudní zřízení a polní trestní řízení.

⁶ § 455 zákona č. 115/1937 Sb. z. a n., o vojenském polním trestním řízení.

⁷ Viz Oddíl VIII. tohoto zákona.

3. Formování československých vojenských jednotek v zahraničí

Po odstoupení pohraničí šel československý stát ke svému zániku. „Od počátku roku 1939 se stále zřetelněji projevovaly signály, z nichž bylo patrné, že Hitler hodlá v blízké budoucnosti realizovat své záměry na úplnou likvidaci Česko-Slovenska.“⁸ Zničení státu bylo dovršeno vojenským obsazením zbylé části Česko-Slovenska ve dnech 14. až 15. března 1939, jež bylo následně legalizováno vydáním Výnosu o zřízení Protektorátu Čechy a Morava.⁹ Prezident republiky prof. JUDr. PhDr. Edvard Beneš zastával názor, že Mnichovská dohoda, jež byla uzavřena v neprospěch třetí strany, která se jednání o ní neúčastnila a nemohla tudíž žádným způsobem ovlivnit její obsah, je (z dnešního pohledu absolutně) neplatná a neplatné je tudíž i vše, co bylo jejím důsledkem. S tímto stavem věcí se nehodlal smířit a rezignoval na funkci prezidenta Česko-Slovenské republiky. Nebyl jediný, rezignovala též vláda. Jak prezidentu republiky prof. JUDr. PhDr. Edvardu Benešovi, tak i dalším politikům, kteří se nechtěli smířit se situací v (nyní již bývalém) Československu, nezbylo než nuceně opustit území republiky a za její práva se brát v zahraničí. Nezůstalo jen u politické reprezentace, území republiky opustili i další občané, kterým nebyl osud jejich vlasti lhostejný.

Po vypuknutí války se v zahraničí, nejprve v Polsku, pak ve Francii, poté ve Velké Británii a následně v Sovětském svazu, začal formovat druhý zahraniční odboj. Vojáci se sice začali nejdříve organizovat v Polsku, které však brzy zaniklo. Centrem československého zahraničního odboje se tak stala Francie. Po složitých peripetiích se do jeho čela prosadil prof. JUDr. PhDr. Edvard Beneš. Klíčovým bylo v této chvíli získání uznání československé exilové reprezentace jako oficiálního zástupce vyjadřujícího vůli československého národa. Ve snaze přesvědčit britskou a francouzskou stranu o tom, že je nezbytné vytvořit na jejich území prozatímní československou vládu, sice českoslovenští exiloví politici úspěšní nebyli, ale vynaložené úsilí nebylo marné. Namísto prozatímní československé vlády vznikl 17. října 1939 tzv. Československý národní výbor (dále ČNV)¹⁰, jemuž bylo přiznáno právo zastupovat československé národy v zahraničí a jenž byl ze strany Francie i Velké Británie a jejich dominií uznán.¹¹ „Zásadní zlepšení v čs. věci nastalo až teprve po odchodu s Mnichovem svázaných politiků z britské a francouzské vlády na jaře 1940 [...]“¹²

Právním základem pro vytvoření československé armády ve Francii se stala Dohoda týkající se obnovení československé armády ve Francii ze dne 2. října 1939.¹³ Tato bilaterální mezinárodní smlouva měla devět článků. V článku I. Všeobecné zásady bylo zakotveno, že samostatná československá armáda bude obnovena na francouzském území,

⁸ VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. – KNOLL, V. *České právní dějiny*. 3. upravené vydání. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2016, s. 341.

⁹ Publikován pod č. 75/1939 Sb. z. a n.

¹⁰ Viz např.: KUKLÍK, J. Československý národní výbor v Paříži (1939–1940). In: SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. (eds.). *Encyklopedie českých právních dějin, I. svazek A–Č*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, Ostrava: KEY Publishing, 2015, s. 919.

¹¹ MARŠÁLEK, P. *Protektorát Čechy a Morava. Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*. Praha: Karolinum, 2002, s. 169.

¹² MARŠÁLEK, P. *Protektorát Čechy a Morava. Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*. s. 169.

¹³ Publikovaná pod č. 1 v *Ústřední věstník československý. Journal officiel Tchécoslovaquie. Část vojenská*, roč. 1, č. 1. Paříž, 1. ledna 1940.

aby „bojovala pod svými prapory“. Z hlediska politického bude tato armáda podřízena prozatímní vládě československé, ale z hlediska vojenského bude podřízena nejvyššímu francouzskému velení. Následovala právní úprava odvodů a organizace samostatné československé armády ve Francii, smlouva dále obsahovala ustanovení týkající se materiálního zabezpečení, stejnokroje, financování a konkretizace vztahu československé samostatné armády s francouzskými orgány. Při podrobnějším studiu konkrétních ustanovení zjistíme, že samostatná československá armáda ve Francii nebyla zcela samostatná. Ve článku IV. Kázeň se dočteme, že vojenská přísaha se skládala Československé republiky, úředním jazykem v československé samostatné armádě byl jazyk československý a s francouzským velením se mělo jednat ve francouzštině. Z hlediska vojenské justice tento článek obsahoval naprosto klíčové ustanovení, neboť zde bylo uvedeno: „Pro čs. vojenské osoby platí francouzský zákoník. Čs. vojenské osoby budou pojaty do pravomoci *ratione personae* francouzských vojenských soudů.“ Jinými slovy příslušníka československé samostatné armády měl soudit francouzský vojenský soud, a to podle francouzského práva. Navíc byla článkem VII. zřízena francouzská vojenská mise u československé armády. Je však nutno podotknout, že zde byl též kladen důraz na rovnost mezi československou samostatnou armádou a ostatními tělesy francouzské armády – například v případě zásobování. Zmíněná dohoda byla, i přes výše uvedené, pouze rámcová, tudíž bylo nutné její jednotlivá ustanovení dále konkretizovat prostřednictvím nařízení, směrnic a usnesení.

V této souvislosti je vhodné upozornit na Směrnici francouzského ministerstva národní obrany a války,¹⁴ která stanovila, na jaké požitky měly jednotlivé československé vojenské osoby nárok. Diferenciace byla založena na hodnostech,¹⁵ nikoli na národnosti – mezi francouzským a československým vojákem neměly být činěny rozdíly.

V rámci ČNV byl usnesením o správě věcí vojenských¹⁶ zřízen zvláštní úřad, jenž měl nadále spravovat vojenské záležitosti. Oficiální název zněl Národní výbor československý – Vojenská správa.¹⁷ Jeho náčelníkem byl následujícím usnesením ČNV jmenován div. gen. Jan Sergej Ingr.¹⁸ Velitelem 1. československé divize byl s platností od 29. listopadu 1939 ustanoven div. gen. Rudolf Viest.¹⁹ V dubnu 1940 byla na náčelníka Československé vojenské správy div. gen. Jana Sergeje Ingra přenesena práva a povinnosti

¹⁴ Publikovaná pod č. 1 v *Ústřední věstník československý. Journal officiel Tchécoslovaque. Část vojenská*, roč. 1, č. 4. Paříž, 23. března 1940.

¹⁵ Pozn.: V rámci československé samostatné armády byly používány domácí hodnosti, nikoli francouzské. Viz Dohoda týkající se obnovení československé armády ve Francii ze dne 2. října 1939.

¹⁶ Usnesení Národního výboru československého o správě věcí vojenských. Publikováno pod č. 4 v *Ústřední věstník československý. Journal officiel Tchécoslovaque. Část vojenská*, roč. 1, č. 4. Paříž, 23. března 1940.

¹⁷ Srovnej též: POLNAR, S. *Vývoj a proměny československého strategického myšlení*. Brno: Univerzita obrany, 2023, s. 36.

¹⁸ Usnesení Národního výboru československého – Ustanovení náčelníka Vojenské správy. Publikováno pod č. 5. v *Ústřední věstník československý. Journal officiel Tchécoslovaque. Část vojenská*, roč. 1, č. 4. Paříž, 23. března 1940.

¹⁹ Usnesení Národního výboru československého – Div. gen. Rudolf VIEST – ustanovenie. *Ústřední věstník československý. Journal officiel Tchécoslovaque. Část vojenská*, roč. 1, Publikováno pod č. 6.

hlavního velitele československé branné moci²⁰ v rozsahu zákonných ustanovení (včetně ustanovení mezinárodních smluv), vládních nařízení a vojenských předpisů.²¹

3.1 Vojenská justice ve Francii

Z hlediska vojenské justice ve Francii je zásadní Vládní nařízení o organizaci soudnictví pro československé vojenské osoby ve Francii ze dne 1. dubna 1940.²² Tímto nařízením byl u (každé) československé divize zřízen vojenský soud příslušný k souzení všech provinění spáchaných československými vojenskými osobami, a to se dvěma výjimkami: Pravomoc tohoto vojenského soudu se nevztahovala na případy, kdy 1) se jednalo o zločin proti vnitřní a vnější bezpečnosti francouzského státu nebo státu spojeneckého a 2) se provinění dopustila francouzská vojenská osoba k tomuto útvaru přidělená. Složení soudu muselo podle článku 3. nařízení odpovídat francouzskému vojenskému trestnímu zákonu pro pozemní armádu.²³ Prostřednictvím nařízení bylo možné přizpůsobení předepsané organizace s ohledem na „zvláštní organizaci československých vojenských jednotek“.²⁴ Soudce, prokurátora (ev. jeho zástupce), a vyšetřujícího soudce (ev. jeho zástupce), zapisovatele a jejich pomocníky byl oprávněn jmenovat pouze velitel divize, u které měl být soud zřízen. S výjimkou soudce (rozhodujícího ve věci) nebylo nutné, aby dané osoby pro výkon příslušné funkce splňovaly podmínky kladené na ně francouzským právem – plně postačovalo, pokud splňovaly podmínky předpokládané československým právem. Veliteli divize byl francouzským ministrem obrany a války přidělen jako poradce jeden justiční důstojník. Proti rozsudkům vojenského soudu, jakož i proti usnesením vyšetřujících soudců, bylo možné podat tytéž opravné prostředky jako v případě francouzských vojenských soudů.²⁵ O takto podaném opravném prostředku pak rozhodoval přidělený francouzský kasační soud.²⁶ Byla-li by podána žádost o milost, rozhodoval by o ní podle čl. 9. ministr národní obrany a války na základě posudku, který by zpracoval důstojník justiční služby, přidělený veliteli divize, u níž byl zřízen soud, jenž ve věci rozhodl. Co se výkonu trestů týče, s výjimkou trestu smrti, jehož výkon příslušel veliteli divize, byly výkony všech

²⁰ Podle § 64 odst. 1 bod 10 zákona č. 121/1920, Sb. z. a n., Ústavní listina Československé republiky, byl hlavním velitelem československé branné moci prezident republiky.

²¹ Viz Usnesení Národního výboru československého ze dne 14. března 1940 o přenesení působnosti hlavního velitele na náčelníka Čs. vojenské správy. Publikováno pod č. 1 v *Ústředním věstníku československém. Journal officiel Tchécoslovaque. Část vojenská*, roč. 1, č. 5. Paříž, 6. dubna 1940.

²² Pozn.: Jedná se nařízení francouzské vlády. Publikováno pod č. 1 v *Ústředním věstník československý. Journal officiel Tchécoslovaque. Část vojenská*, roč. 1, č. 7. Paříž, 20. dubna 1940. Případě též v *Ústředním věstníku Republiky francouzské* č. 84 ze dne 1. a 2. dubna 1940.

²³ Pozn.: Francouzský vojenský trestní zákon též obsahoval procesní úpravu – československý vojenský trestní soudní řád č. 131/1912 f. z. se nepoužíval. (Pro francouzskou stranu by to byla komplikace.)

²⁴ Tamtéž, Francouzský vojenský trestní zákon čl. 3.

²⁵ Pozn.: Aby mohly francouzské orgány o opravném prostředku rozhodnout, bylo nejprve nutné soudní dokumentaci přeložit do francouzštiny. Rozhodnutí o opravném prostředku bylo ve francouzštině, proto byl opět nezbytný jeho úřední překlad do jazyka československého. Viz FISHER, J. H. Czechoslovak military courts in France and Great Britain during World War II. In: EWING, K. – FISHER, J. H. (eds.). *Czech Military Justice Abroad During the Second World War*. New York, N. Y.: Czechoslovak Society of Arts and Sciences in America, Inc., 1975, s. 9.

²⁶ Pozn.: Kasace neboli zrušení napadeného rozhodnutí spočívá v tom, že je rozhodnutí, proti kterému byl podán opravný prostředek, po projednání buďto zrušeno a vráceno zpět k novému rozhodnutí orgánu, který jej vydal, nebo je napadené rozhodnutí naopak potvrzeno a ponecháno v platnosti.

uložených trestů podle čl. 8. tohoto nařízení prováděny ve francouzských věznicích. Podle výše uvedeného nařízení francouzské vlády, byl velitelem 1. československé divize zřízen vojenský soud se sídlem v Béziers.²⁷

Prováděcí nařízení k vládnímu nařízení ze dne 1. dubna 1940 o organizaci soudnictví pro československé vojenské osoby ve Francii ze dne 24. dubna 1940,²⁸ jak již samotný název napovídá, konkretizovalo podobu a fungování československých vojenských soudů ve Francii. Zřízení měl být stálý soud zápolní, jehož zřízení mohlo být dle čl. 10. prozatím odloženo. Do zřízení stálého zápolního soudu, náležela jeho působnost diviznímu soudu, který měl být určen náčelníkem Československé vojenské správy – tj. div. gen. Janem Sergejem Ingrem. Aby se z prozatímního řešení nestalo řešení trvalé, bylo výslovně stanoveno, že stálý zápolní soud se zřídí, jakmile o to francouzsko-československá mise požádá. Divizní soud, však, na rozdíl od vojenských soudů československých, přímo podléhal veliteli divize, u které byl zřízen. Z hlediska personálního byl divizní soud též závislý na veliteli své divize, neboť ten byl jako jediný oprávněn ke jmenování jeho personálu.²⁹

Úplnou volnost ve výběru personálního obsazení soudu ale velitel divize neměl. Musel se řídit nejen francouzským vojenským trestním zákonem, ale též uvedeným nařízením, které znění některých ustanovení tohoto zákona měnilo. V čele soudu stál vojenský prokurátor (důstojník justiční služby), dále k němu byli přiděleni tři důstojníci justiční služby jako vyšetřující soudci a jeden důstojník justiční služby jako zapisovatel. Právní vzdělání měla též část soudního personálu. Ve věci samé rozhodoval senát, jehož členové byli jmenováni ad hoc velitelem divize.³⁰ „Senát se skládal z pěti až sedmi příslušníků divise bez jakékoli právní praxe. S výjimkou jednoho byli všichni soudci důstojníky zbraní; výjimku představoval člen senátu jmenovaný s ohledem na hodnost obžalovaného. Kromě těchto soudců, které případ od případu určoval velitel divise, jmenovalo francouzské ministerstvo války francouzského justičního důstojníka, který, jak netřeba dodávat, nerozuměl ani česky ani slovensky.“³¹ V případě letectva měl být předseda senátu a další dva soudci s nejnižšími hodnostmi příslušníky letectva – bylo-li to s ohledem na okolnosti možné, pokud ne, pak je měli nahradit příslušníci zbraní.³²

²⁷ Pozn.: Francouzské město Béziers, bylo sídlem Československé divise ve Francii (zdejší vojenský tábor). Nachází se nedaleko města Aude, které leží na pobřeží Středozemního moře.

²⁸ Publikováno v *Ústřední věstník československý. Journal officiel Tchécoslovaque. Část vojenská*, roč. 1, č. 9. Paříž, 29. května 1940.

²⁹ Viz preambule a článek 1. Prováděcího nařízení k vládnímu nařízení ze dne 1. dubna 1940 o organizaci soudnictví pro československé vojenské osoby ve Francii. A contrario § 26 zákon č. 131/1912 ř. z., vojenský trestní soudní řád, v případě jmenování soudců srovnej § 64 odst. 1 bod 9 zákon č. 121/1920 Sb. z. a n., Ústavní listina Československé republiky.

³⁰ FISHER, J. H. Czechoslovak military courts in France and Great Britain during World War II. In: EWING, K. – FISHER, J. H. (eds.). *Czechoslovak Military Justice Abroad During the Second World War*. New York, N. Y.: Czechoslovak Society of Arts and Sciences in America, Inc., 1975, s. 8.

³¹ FISHER. Czechoslovak military courts in France and Great Britain during World War II. s. 8.

³² Pozn.: Podle výše citovaného Dr. John H. Fishera považovali českoslovenští justiční důstojníci tehdejší vojenskou justici ve Francii za zastaralou. Problém spatřovali zejména v tom, že ve Francii nemohl být v praxi uplatněn právní koncept profesionálního nezávislého vojenského soudce. Zdroj: FISHER, J. H. Czechoslovak military courts in France and Great Britain during World War II. In: EWING, K. – FISHER, J. H. (eds.). *Czech Military Justice Abroad During the Second World War*. New York, N. Y.: Czechoslovak Society of Arts and Sciences in America, Inc., 1975, s. 9.

Obviněný si mohl zvolit obhájce, kterým mohli být: 1) československá vojenská osoba, 2) francouzský obhájce zapsaný do seznamu obhájců, 3) francouzský důstojník působící jako obhájce u polní armády, splňující podmínky podle čl. 156 francouzského trestního zákona. Ve výjimečných případech mohla být obhájcem československá osoba, která sice nebyla příslušníkem armády, ale s ohledem na svou zvláštní osobní způsobilost³³ byla v seznamu předem sestaveném náčelníkem Československé vojenské správy se souhlasem francouzsko-československé vojenské mise. V případě, že si obviněný obhájce nezvolil sám nebo tento obhajobu obviněného nepřevzal, byl obviněnému obhájce ustanoven z moci úřední z vojenských osob splňujících výše uvedená kritéria. Obhájcem z moci úřední nemohla být v řízení před divizním soudem osoba nevojenská. K personálnímu obsazení divizního soudu ve Francii se podařilo zjistit pouze to, že jeho předsedou byl plk. Kratochvíl.³⁴ ³⁵ Československým vojenským prokurátorem v Agde byl por. JUDr. Štěpán Dupel.³⁶

Z dostupných archivních materiálů vyplývá, že (nejméně) převážnou většinu případů, které se ve Francii před vojenskými justičními orgány řešily, byla drobná kárná provinění, jejichž příčinou byl často alkohol a z vojenského hlediska nežádoucí, avšak z lidského hlediska s ohledem na okolnosti pochopitelná, reakce. Jednalo se například o špatné vyhodnocení situace.³⁷

4. Velká Británie

4.1 Vznik prozatímního státního zřízení

Po nuceném přesunu československých jednotek do Velké Británie se opět začalo prakticky od začátku. Velká Británie byla suverénním státem, který na svém území vykonával svrchovanou státní moc. Nejprve bylo tudíž nutné získat ze strany Britů uznání československé exilové vlády jako oficiálního zástupce Československa. Toho bylo dosaženo teprve 21. července 1940. Předcházelo tomu složité vyjednávání, jehož hlavními aktéry byli prof. JUDr. PhDr. Edvard Beneš jako reprezentant československého exilu a Edward Frederick Lindley Wood, lord z Halifaxu, toho času britský ministr zahraničních věcí.³⁸ Jistou výhodou z hlediska Čechoslováků byl fakt, že lord Halifax pobýval nedlouho před vznikem Protektorátu Čechy a Morava jako britský vyslanec v Československu. Uznání československé exilové vlády nebylo bezpodmínečné. Britská strana se odmítla předběžně zavázat v otázce určení budoucích hranic obnovené Československé republiky po válce, mnohem závažnější však byl fakt, že odmítala teorii nepřerušené politické a právní

³³ V tomto případě čl. 6. zřejmě odkazuje na civilní osoby, které splňují podmínky zákonem stanovené pro výkon advokacie.

³⁴ Pozn.: K jeho osobě není v materiálech uvedeno nic konkrétnějšího.

³⁵ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211, čj. 1733 1941. Návrh předsedy vrchního polního soudu adresovaný ministru národní obrany ze dne 23. července 1941, s 2.

³⁶ VÚA – VHA. Fond Československé vojenské jednotky ve Francii 1939–1940, karton 34, inventární č. 300, Dělostřelecký pluk 1, c) Spisy, Korespondence tajná a důvěrná. Protokol obviněného ze dne 18. března 1940, čj. Prok. 72/40.

³⁷ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211, čj. 1733 1941. Soudy a kárné případy u čs. brigády – poučení, čj. 1733 1941.

³⁸ KUKLÍK, J. *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945. Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1998, s. 51.

kontinuity³⁹ s předmnichovskou Československou republikou. Důsledkem bylo přiznání pouze omezených pravomocí československým exilovým orgánům vůči československým občanům v zahraničí – podléhali jí pouze státní příslušníci bývalé republiky, jež se této pravomoci podřídili dobrovolně.⁴⁰

Exilové československé státní zřízení ve Velké Británii bylo oficiálně uváděno jako prozatímní. Jednalo se v podstatě o „ústavní provizorium“. Ústavní proto, že základem výše zmíněné teorie právní kontinuity byla nepřerušená platnost ústavy z roku 1920. Formu státního zřízení Československé republiky i podobu nejvyšších orgánů státu, jakož i otázky s tím související, upravovala především Ústavní listina. Konkretizace některých ustanovení obsažených v Ústavní listině byla provedena ústavními zákony. Potíž byla v tom, že tyto právní předpisy byly vydány v jiné době a v jiných podmínkách. Československé prozatímní státní zřízení v období druhé světové války proto bylo vzhledem k okolnostem kompromisem. Ustavena byla vláda a prezident, ale znovu vytvořit plnohodnotné Národní shromáždění v podobě předpokládané Ústavní listinou prostě nešlo. Namísto toho byla ustavena Státní rada jakožto poradní orgán prezidenta a vlády. Státní rada nebyla dvoukomorová jako Národní shromáždění, ale byla vytvořena na podobném principu – ze zástupců československých politických stran, kteří se tou dobou nacházeli ve Velké Británii. Z uvedeného vyplývá, že „klasické“ zákony být vydávány nemohly. Československá reprezentace proto přistoupila k provizornímu řešení – na návrh vlády vydal dne 15. října 1940 prezident republiky Ústavní dekret prezidenta republiky o prozatímním výkonu moci zákonodárné.⁴¹ Tento ústavní dekret stanovil, že dokud nebude možné postupovat podle hlavy II zákona č. 121/1920 Sb. z. a n., Ústavní listina Československé republiky, bude se při provádění moci zákonodárné postupovat obdobným způsobem, jaký stanovuje čl. 64 odst. 1 a 3 zákona č. 121/1920 Sb. z. a n., Ústavní listina Československé republiky. V nezbytně nutných případech, ve kterých by bylo jinak potřeba vydat zákon, bude na místo něj na návrh vlády⁴² vydán dekret prezidenta republiky. K platnosti dekretu prezidenta republiky byla nutná kontrasignace předsedou vlády či členů vlády pověřených jeho provedením. Časová působnost dekretů prezidenta republiky přijatých v době trvání prozatímního státního zřízení byla omezená – pokud měly platit i nadále na osvobozeném území republiky, byla nutná jejich (bezodkladná) ratihabice,⁴³ jinak jejich platnost skončila uplynutím 6 měsíců ode dne, kdy se Národní shromáždění sešlo.⁴⁴

Do čela československé exilové vlády, navazující na Československý národní výbor působící již ve Francii, postavil prezident republiky dne 21. července 1940 Msgre Jana Šrámka a následujícího dne jmenoval zbylé členy vlády. Personální složení vlády vycházelo z memoranda „The Constitution of the Czechoslovak Government“, zasláního

³⁹ Tj. v platnosti zůstal celý právní řád předmnichovské Československé republiky.

⁴⁰ KUKLÍK, *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945. Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1998. s. 51 a 52.

⁴¹ V Londýnském exilu byl dekret publikován pod č. 2 v *Ústřední věstník československý*, 1940, roč. I., č. 10. Po ratihabici publikován pod č. 20/1945 Sb. II.

⁴² Pozn.: Nahrazuje souhlas Národního shromáždění.

⁴³ Tj. dodatečné schválení Prozatímním Národním shromážděním.

⁴⁴ Viz čl. 5 Ústavního dekretu prezidenta republiky ze dne 3. srpna 1944, o obnovení právního pořádku. Publikován pod č. 11 v *Ústřední věstník československý*, 1944, roč. V, č. 3. Po provedené ratihabici publikován pod č. 30/1945 Sb. II.

britskému ministerstvu zahraničních věcí v rámci vyjednávání o uznání československého prozatímního státního zřízení, a to s dílčími změnami.

Ministrem národní obrany byl jmenován div. gen. Jan Sergěj Ingr. Státním tajemníkem v ministerstvu národní obrany byl jmenován div. gen. Rudolf Viest,⁴⁵ který měl reprezentovat slovenské zájmy, později nahradil div. gen. Jana Sergěje Ingra v čele ministerstva národní obrany.⁴⁶ V tomto kontextu je nutné též zmínit, že velkou zásluhu na vzniku československé vojenské justice na území Velké Británie měl československý vojenský atašé plk. gšt. Josef Kalla, který působil ve Velké Británii již před druhou světovou válkou a v této otázce jednal jménem československé prozatímní vlády s britskou stranou. Nejednal ovšem z vlastní iniciativy, ale byl poměrně přesně instruován ze strany ministerstva národní obrany – zejména ministrem národní obrany div. gen. Janem Sergějem Ingrem a npor. just. Evženem Esterákem z právního odboru ministerstva národní obrany.

Ve Velké Británii žádné vojenské soudy nebyly, vojáci byli souzeni obecnými soudy stejně jako civilní občané. Předběžné stanovisko britského ministerstva války vyznělo v tom smyslu, že by zřízení československých polních soudů na britském území neměl být problém. Zbývalo tedy dorešit otázku právní pomoci při vyšetřování a následně též výkonu trestu. Toto již nebylo pouze v kompetenci britského ministerstva války, ale též v působnosti britských ministerstev spravedlnosti a vnitra. Podle předběžného odhadu britských ministerstev války a zahraničí, mohlo být vše dorešeno do tří týdnů.⁴⁷ Československý vojenský atašé byl následně div. gen. Janem Sergějem Ingrem instruován, aby s britskou stranou projednal opatření pro praktickou činnost soudů, tj. zejména určení věznice pro vyšetřovance⁴⁸ – ta měla být ideálně britská v místě sídla polního soudu I. stolice, dále určení věznice pro výkon trestu (ta měla být v každém případě britská) a zda by potřebný personál poskytla britská nebo československá strana. Převoz obviněných k soudu a do věznice k odpykání trestu měl být zajišťován ze strany československé armády. Nezbytná byla též dohoda o právní pomoci Britů v případě zběhnutí příslušníka československé samostatné brigády ve Velké Británii.⁴⁹

4.2 Soustava vojenských polních soudů ve Velké Británii

Soustava československých vojenských polních soudů ve Velké Británii byla pouze dvoustupňovou. Slovo „pouze“ je zde uvedeno z toho důvodu, že příslušná ustanovení zákona, počítala se soustavou třístupňovou. Zřídit soustavu polních soudů byl oprávněn podle § 457 zákona č. 131/1912 ř. z., vojenského trestního soudního řádu, hlavní

⁴⁵ Srovnej též: POLNAR, S. *Vývoj a proměny československého strategického myšlení*. Brno: Univerzita obrany, 2023, s. 37.

⁴⁶ Blíže k vzniku, organizaci a legislativně-právní činnosti československého ministerstva národní obrany v Londýně během 2. světové války: POLNAR, S. Právní a legislativní činnosti londýnského ministerstva národní obrany 1940 až 1945. In: VYHLÍDAL, M. – BINAR, A. (eds.). *Ozbrojené síly a československý stát IV*. Brno: Univerzita obrany, 2024, s. 37–51.

⁴⁷ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, Spisy tajné, důvěrné a obyčejné. 1940. čj. 3301-3478. Jednací protokol č. II. Zápis o vojenské poradě u prezidenta republiky dne 14. listopadu 1940, s. 5.

⁴⁸ Pozn.: Dnešní terminologií vazební věznice.

⁴⁹ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, Spisy tajné, důvěrné a obyčejné. 1940. čj. 3301-3478. Pokyny ministra národní obrany československému vojenskému atašé ve věci zřízení československých vojenských soudů z 21. listopadu 1940, čj. 3304-II/1 odděl. 1940.

velitel – tj. prezident republiky.⁵⁰ Prezident republiky tak učinil dekretem z 26. října 1940 č. 5/1940 Ú. v., o polních soudech. Zřízen byl polní soud I. stolice v Leamingtonu, hrabství Warwickshire, tj. v místě sídla velitelství 1. československé samostatné brigády, a vrchní polní soud v Londýně, kde bylo sídlo československého ministerstva národní obrany. Pro oba soudy bylo původně systemizováno osm justičních důstojníků, později byl počet navýšen o další dva důstojníky justiční služby⁵¹ z ministerstva národní obrany a následně ještě o další dva důstojníky justiční služby a dále deset osob pomocného kancelářského personálu.⁵² S ohledem na nedostatek důstojníků justiční služby celkově vyvstal problém s požadovanými hodnotami. Bylo proto nutné přistoupit k tomu, že byly dočasně propůjčeny tyto hodnoty i osobám, které splňovaly podmínku potřebného vzdělání a praxe z řad příslušníků jiných útvarů, a též k aktivaci důstojníků v záloze.

Velitelství 1. československé samostatné brigády v Leamingtonu připravilo podklady pro povýšení por. just. JUDr. Aloise Buzerla na npor. just., des. pěch. v zál. JUDr. Josefa Mrázka na ppor. just. na dobu válečné potřeby a des. pěch. JUDr. Karla Trojánka také na ppor. just. na dobu válečné potřeby. Návrhy na jmenování byly 1. prosince 1940 schváleny velitelem 1. československé samostatné brigády div. gen. Bedřichem Neumannem a předloženy ministerstvu národní obrany.⁵³ Jak des. pěch. JUDr. Karel Trojáněk, tak des. pěch. JUDr. Josef Mrázek byli civilním povoláním soudci. Des. pěch. JUDr. Josef Mrázek měl navíc praxi ve vojenském polním soudnictví již z Francie, kde dělal až do odchodu československých jednotek píše u československého divizního soudu v Béziers.⁵⁴

Rozhodnutím ministra národní obrany dne 27. prosince 1940 podle § 2 dekretu prezidenta republiky ze dne 26. října 1940, respektive dle § 457 zák. č. 131/1912 ř. z., vojenského trestního soudního řádu, ve znění zák. č. 115/1937 Sb., o vojenském polním trestním řízení, byli ustanoveni členy polního soudu I. stolice v Leamingtonu: npor. just. v zál. JUDr. Štěpán Dupel (předseda),⁵⁵ npor. just. v zál. JUDr. Velen Fanderlík, por. just. v zál. JUDr. Hanuš Fischel a polním prokurátorem u tohoto soudu ppor. just. vál. JUDr. Karel Trojáněk. Členy vrchního polního soudu v Londýně: npor. just. v zál. JUDr. Alois Buzerla (předseda), npor. just. v zál. JUDr. Tibor Littmann,⁵⁶ npor. just. JUDr. Evžen Esteřák,

⁵⁰ § 64 bod 9 zákona č. 121/1920 Sb. z. a n., Ústava Československé republiky.

⁵¹ Návrh systemizace personálu polního soudu zahrnujícího 10 důstojníků justiční služby, který připravilo právní a legislativní oddělení ministerstva národní obrany, je zmíněn též v POLNAR, S. Právní a legislativní činnosti londýnského ministerstva národní obrany 1940 až 1945. In: VYHLÍDAL, M. – BINAR, A. (eds.). *Ozbrojené síly a československý stát IV*. Brno: Univerzita obrany, 2024, s. 49.

⁵² VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, f. 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1742 1941. Vrchní polní soud ve věci systemizace personálu u polního soudu, čj. Pres VP 99/41, s. 1.

⁵³ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, f. 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 3654 1940. Velitelství 1. čs. brigády. Návrhy na jmenování, čj. 8877/1. odd./1940.

⁵⁴ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, f. 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 3654 1940. Návrh na propůjčení hodnoty podporučíkem justiční služby na dobu válečné potřeby des. JUDr. Josefu Mrázkovi.

⁵⁵ Pozn.: V červenci 1948 dostal v té době již plk. just. JUDr. Štěpán Dupel od zemského národního výboru v Praze (rozhodnutí čj. I-4 12 706) povolení ke změně příjmení na „Dvorský“. Zdroj: Povolení ke změně jména dostali. *Osobní věstník ministerstva národní obrany*, 1948, č. 64, s. 558.

⁵⁶ Původně se s ním pro funkci soudce vůbec nepočítalo, ale upozornil na něj předseda československého divizního soudu ve Francii „plk. Kratochvíl, který jej znal jako dobrého právníka a hlavně obhájce před tímto soudem“. Zdroj: VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, f. 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj.

npor. just. vál. JUDr. Josef Mrázek a vrchním polním prokurátorem při tomto soudu kpt. just. v zál. JUDr. Karel Fink. K úřadu vrchního polního prokurátora byl přidělen ppor. just. v zál. JUDr. Jaroslav Němec. Npor. just. JUDr. Evžen Estefák a ppor. just. v zál. JUDr. Jaroslav Němec zároveň dále zastávali své funkce v ministerstvu národní obrany.⁵⁷

Opatřením ministra národní obrany čj. 6500-II/1 odděl. 1941 byl 11. března 1941 přidělen k polnímu soudu I. stolice por. just. v zál. JUDr. Zdeněk Bělský⁵⁸ a k úřadu polního prokurátora u polního soudu I. stolice por. JUDr. Maláč.^{59 60}

Předseda vrchního polního soudu npor. just. JUDr. Alois Buzerla vyjádřil ve své žádosti ze dne 23. července 1941, která byla adresována ministru národní obrany, obavy z plánovaných personálních změn v obsazení polních soudů. Pokud by byly funkce soudců u polních soudů obsazeny podle návrhu ministerstva národní obrany, znamenalo by to, že by „naprostá většina soudců“ u polního soudu I. stolice byla židovského vyznání, což by mohlo činit do budoucna komplikace. Taktéž se vymezil k případným přesunům soudců bez toho, aby se tito dopustili kárného provinění. K této nežádoucí situaci by došlo, pokud by byl npor. just. v zál. JUDr. Tibor Littmann ponechán ve stavu polního soudu I. stolice, kam byl dočasně přidělen, a na jeho místo k vrchnímu polnímu soudu by byl povolán npor. just. v zál. JUDr. Velen Fanderlík. U posledně jmenovaného navíc hrozilo, že v případě jeho přesunu k vrchnímu polnímu soudu, by byl vyloučen z dalšího rozhodování v případech, v kterých již jednou rozhodoval coby soudce polního soudu I. stolice.⁶¹ Navíc s ním počítal PhDr. Hubert Ripka, tajemník československého ministerstva zahraničních věcí, jako s výpomocí v informační službě tohoto ministerstva, tím by byla dána neslučitelnost takové funkce s funkcí soudce.⁶²

1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1742 1941. Návrh předsedy vrchního polního soudu adresovaný ministru národní obrany ze dne 23. července 1941, s. 2.

⁵⁷ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1742 1941. Vrchní polní soud ve věci systemisace personálu u polního soudu, čj. Pres VP 99/41, s. 2.

⁵⁸ K jeho ustavení na místo soudce došlo, i když byla již všechna „tabulková“ místa obsazena, neměl proto nárok na výplatu stejných požitků jako důstojníci, kteří byli ustanoveni na „tabulkové“ místo. Zdroj: Dodatek k Návrhu předsedy vrchního polního soudu adresovaný ministru národní obrany ze dne 23. července 1941.

⁵⁹ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1742 1941. Vrchní polní soud ve věci systemisace personálu u polního soudu, čj. Pres VP 99/41, s. 2, 3 a 5.

⁶⁰ Pozn.: Jedná se pravděpodobně o JUDr. Oldřicha Maláče, který se jako ppor. dělostřelectva podílel na formování československého zahraničního odboje v Polsku v roce 1939. „Situace čs. vojenské skupiny se v květnu 1939 zkomplikovala příchodem ambiciózního arm. gen. Lva Prchaly, který usiloval o získání vedoucího postavení v čs. zahraničním odboji, a proto mimo vlastní štáb založil i Ústřední výbor Čechů a Slováků.“ Zdroj: Český a Slovenský legion v Polsku. In: HRBEK, J. (ed.). *Encyklopedický slovník českých dějin 1938–1945*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2019, s. 196–197. Dostupné na: https://www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/Slovník38_45.pdf.

⁶¹ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1742 1941. Návrh předsedy vrchního polního soudu adresovaný ministru národní obrany ze dne 23. července 1941, s. 5.

⁶² VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1742 1941. Návrh předsedy vrchního polního soudu adresovaný ministru národní obrany ze dne 23. července 1941 s. 1.

Problém, jehož řešení vyžadovalo čas, se vyskytl u ppor. just. v zál. JUDr. Jaroslava Němce, u nějž ministerstvo národní obrany uvažovalo o přemístění z prokuratury na polní soud I. stolice. Předepsané vzdělání, hodnost i praxi sice měl, ale nevykonával ještě soudcovskou zkoušku a bez ní soudit nemohl.⁶³

Oddělení 3. odboru I. ministerstva národní obrany odmítlo návrh předsedy vrchního polního soudu npor. just. JUDr. Aloise Buzerly na aktivování bývalých justičních důstojníků, kteří z důvodu nadbytečnosti odešli od vojenských soudů k civilním. Jeho úředníci se totiž domnívali, že by byli aktivovaní důstojníci justiční služby v nevýhodě, s ohledem na to, že se již nějakou dobu vojenskými trestními věcmi nezabývali a věnovali se jiným právním záležitostem.⁶⁴ Za účelem doplňování skupiny důstojníků justiční služby ministerstvo národní obrany přijalo Přechodné ustanovení pro doplňování skupiny důstojníků justiční služby u československé armády v zahraničí.⁶⁵

Výsledek byl tedy následující: 1) Vojenská zkouška soudcovská se vykonávala u vrchního polního soudu. 2) Vykonali-li adept v Československé republice před válkou soudcovskou zkoušku civilní nebo zkoušku advokátní s prospěchem, byla mu uznána jako náhrada soudcovské zkoušky vojenské. 3) K vojenské zkoušce soudcovské bylo možné připustit československého důstojníka v záloze, pokud prokázal, že úspěšně složil alespoň tři předepsané státní zkoušky a zároveň vykonával alespoň dvouletou praxi ve vojenské justici v pozici aspiranta. 4) Pokud byl adept důstojníkem zbraní nebo příslušníkem jiné stavovské skupiny (např. mužstvo) a splňoval předepsanou kvalifikaci (tj. vzdělání, praxe a vykonaná soudcovská zkouška), mohl být přeřazen k justiční službě rozhodnutím ministra národní obrany. Ministr v takovém případě rozhodl individuálně podle potřeb justiční služby. Posledně uvedená varianta vzbudila obavy u důstojníků justiční služby. Znamenala totiž rozšíření jejich řad o profesionální právníky (civilní soudce, advokáty) avšak s minimální, pokud vůbec nějakou, zkušeností se službou v armádě. V praxi se však rychle ukázalo, že to naopak byla výhoda pro výkon spravedlnosti.⁶⁶

Velitelství 1. československé samostatné brigády navrhlo, aby byly rozsudky vrchního polního soudu ministerstvem národní obrany uveřejňovány ve Sborníku důvěrných výnosů a nařízení. Důvodem mělo být informování civilních úřadů a ministerstev, které by tak získaly přehled o potrestaných osobách a praxi československého vojenského soudu.⁶⁷ Tento návrh byl odmítnut jak ze strany ministerstva národní obrany, tak ze strany vrchního polního soudu i vrchního polního prokurátora. Všichni se shodli na tom, že podle čl. 674 služebního řádu A_I_1 z 10. srpna 1938 měly být rozsudky vyhlášovány v denním

⁶³ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1742 1941. Zvláštní vložka ze dne 21. července 1941.

⁶⁴ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1791 1941. Vyjádření I/3. odd., ze dne 11. července 1941.

⁶⁵ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka 3211 Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 1703-1796. Jednací protokol č. V., složka 1742 1941. Návrh odděl. I/3. Přechodné ustanovení pro doplňování skupiny důstojníků justiční služby u čs. armády v zahraničí, Příloha.

⁶⁶ NĚMEC, J. Czechoslovak Military Prosecutors during World War II in Great Britain and in Territories under Its Control. In: EWING, K. – FISHER, J. H. (eds.). *Czech Military Justice Abroad During the Second World War*. New York, N. Y.: Czechoslovak Society of Arts and Sciences in America, Inc., 1975, s. 20.

⁶⁷ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 3503-3597. Složka 3584 1941. Rozsudky vrchního polního soudu uveřejňování. Návrh velitele československé samostatné brigády, čj. 10504/dův. I. odděl. 1941.

rozkaze útvarů, jejichž příslušníci byli soudem uznáni vinnými, tj. v tomto případě v rozkaze brigádním. Nadto nebylo z podstaty věci možné vyhlásit pouze rozsudek vrchního polního soudu, protože nebyl samostatný, ale vázaný na rozsudek polního soudu I. stolice, neboť byl vydán jako reakce na podané odvolání. Sborník důvěrných výnosů a nařízení byl určen k publikování výnosů a nařízení důvěrné povahy a civilním úřadům se vůbec nedoručoval.⁶⁸

Z hlediska hospodářsko-správního byla vojenská justice přiřčena k ministerstvu národní obrany. Z jeho rozpočtu se hradily veškeré výdaje, které byly třeba – např. svědecké civilním osobám nebo znalečné. Nárok na náhradu cestovních výdajů neměli zvolení obhájci. V případě vojenských osob se cesta k soudu vykazovala jako služební cesta.⁶⁹

4.3 Případ desátníka v záloze Rudolfa Janka

Pro praktickou demonstraci činnosti československých vojenských justičních orgánů ve Velké Británii jsem zvolila případ des. v zál. Rudolfa Janka. Na tomto případě je dobře patrné, jaké komplikace mohly s ohledem na okolnosti v době 2. světové války nastat, mimo jiné i v osobním životě příslušníků československých vojenských jednotek ve Velké Británii, a zároveň i limity pravomoci československých polních justičních orgánů ve Velké Británii.

Des. v zál. Rudolf Janek uzavřel dne 9. června 1942 manželství s Britkou Lily Joy Williams bez povolení. V osobním záznamu, který v tomto případě sloužil jako důkaz, bylo uvedeno, že je ženatý. Z hlediska československých orgánů tak byl des. Janek stále ženatý, ale on trval na tom, že mu napsal otec dopis, ve kterém mu sdělil, že jeho zákonná manželka zemřela v roce 1940. Okolnosti měly být zjištěny v rámci trestního řízení, které však nemohly vést československé orgány, neboť des. Janek, který byl podezřelý z bigamie, byl příslušníkem RAF. Československé vojenské orgány tak nad ním neměly žádnou pravomoc.⁷⁰

5. Sovětský svaz

V Sovětském svazu byla situace podstatně jiná než v Anglii a předtím ve Francii. Československé vojenské soudnictví bylo formálně zaručeno v článku 6 vojenské úmluvy mezi vrchním velitelstvím SSSR a vrchním velitelstvím československým, jež byla podepsána 27. září 1941 v Moskvě.⁷¹ Podle tohoto ustanovení měli všichni příslušníci československých vojenských jednotek v Sovětském svazu podléhat československým polním soudům a měly se na ně vztahovat československé právní předpisy. Jediná výjimka byla stanovena pro případ, že by se příslušník československých vojenských jednotek v Sovětském svazu dopustil zločinu proti státu (tj. Sovětskému svazu). V takovém případě by s ním nebylo

⁶⁸ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka Spisy tajné a důvěrné. 1941. čj. 3503-3597. Složka 3584 1941. Rozsudky vrchního polního soudu uveřejňování. Odpověď ministerstva národní obrany na návrh velitelství československé samostatné brigády čj. 10504/dův.I.1941, ze dne 19. prosince 1941.

⁶⁹ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka Spisy obyčejné 1941. čj. 9344-9600. Jednací protokol číslo VII. Polní soudy, polní prokuratury a kárné výbory hospodářsko-správní přiřčení, čj. 9383-II/2. odděl. 1941.

⁷⁰ VÚA – VHA. Fond MNO Londýn, složka Spisy obyčejné. 1942. čj. 11.001-11.389. Jednací protokol číslo XI. Složka 11 364 1942. Janek Rudolf, des. v zál. – podezření z dvojženství, soudní řízení.

⁷¹ Pozn.: Časově této úmluvě předchází Československo-Sovětská úmluva z 18. července 1941 (uzavřena ve Velké Británii).

vedeno řízení před československými polními soudy podle československých právních předpisů, nýbrž podle sovětských právních předpisů před sovětskými vojenskými soudy.⁷² Polsko mělo se Sovětským svazem taktéž dohodu o zřízení svých vojenských soudů na jeho území. Tyto byly bez problémů zřízeny, aplikovaly polské právo a soudily příslušníky polských vojenských jednotek a sovětské úřady čas od času požádaly o sdělení výsledku soudního řízení.⁷³ V případě Československa však byl postup odlišný. Iniciativu proto převzalo Ministerstvo zahraničních věcí v Londýně, kontaktovalo sovětského velvyslance a zjistilo následující.

Podle slov sovětského velvyslance Bogomolova, zřízení československého polního soudu nebylo možné ze strany sovětské vlády schválit, protože tato nemohla připustit, aby byl na jeho státním území zřízen soud cizího státu a už vůbec ne, aby byly rozsudky tímto soudem vynesené, následně vykonávány v sovětských věznicích. Argumentoval přitom sovětskou ústavou,⁷⁴ kterou prý nehodlali kvůli Čechoslovákům měnit. Stávající stav byl dle jeho slov bezproblémový, neboť za případné porušení sovětského práva by příslušníka československé vojenské jednotky soudil sovětský soud, a pokud by spáchal trestný čin, který by byl naší vnitřní věcí, mohl by být dotyčný potrestán kázeňsky. Pokud by kázeňský trest nestačil, měl být pachatel tohoto trestného činu převezen do Anglie a souzen tamními československými vojenskými soudy. Celý problém v dané chvíli zřejmě spočíval v tom, že v Sovětském svazu se tou dobou nacházela pouze „nepočetná vojenská jednotka“, zatímco v Anglii bylo též sídlo československé vlády.⁷⁵

Do Sovětského svazu se tedy vypravil div. gen. Jan Sergěj Ingr, československý ministr národní obrany, a osobně zde jednal o otázce československého polního soudu s odpovědnými osobami. Bylo mu přislíbeno brzké vydání víz pro tři⁷⁶ československé právníky, kteří splňovali předpoklady pro výkon funkce u polního soudu. Jména pečlivě vybraných (a politicky nekompromitovaných) kandidátů byla zaslána sovětské vládě. Až po intervenzi náčelníka československé vojenské mise plk. gšt. Heliodora Píky u sovětského hlavního štábu bylo sovětským ministerstvem zahraničních věcí zasláno zamítnutí vydání přislíbených víz bez udání jakéhokoliv důvodu.⁷⁷

Z depeše plk. gšt. Heliodora Píky ze dne 1. prosince 1942 je zřejmé, že ani po dalších čtyřech měsících se ve věci víz pro vybrané československé právníky nic nestalo.⁷⁸ Čes-

⁷² VÚA – VHA. Fond Vojenská kancelář presidenta republiky Londýn, karton č. 6., signatura 27/5/1/6, Spisy důs. a voj. 1942. čj. 701-800. Sdělení ministerstva národní obrany ze dne 8. října 1942, č.j. 3731-I. odbor dův. 1942, ve věci Zřízení čs. vojenského soudu v SSSR.

⁷³ VÚA – VHA. Fond Vojenská kancelář presidenta republiky Londýn. čj. 701-800.

⁷⁴ Pozn.: Není uvedena žádná bližší specifikace.

⁷⁵ VÚA – VHA. Fond Vojenská kancelář presidenta republiky Londýn, karton č. 6., signatura 27/5/1/6, Spisy důs. a voj. 1942. čj. 701-800. Sdělení ministerstva zahraničních věcí ze dne 29. září 1942, č. j. 4789-dův. 42. Věc: Zřízení vojenského soudu v Rusku.

⁷⁶ Pozn.: Tři osoby byly minimální personál, který byl dle zákona č. 115/1937, o vojenském polním trestním řízení, nutný k tomu, aby mohl soud fungovat. Viz § 464 a § 465 uvedeného zákona.

⁷⁷ VÚA – VHA. Fond Vojenská kancelář presidenta republiky Londýn, karton č. 6., signatura 27/5/1/6, Spisy důs. a voj. 1942. čj. 701-800. Žádost ministerstva národní obrany o intervenci ze strany ministerstva zahraničních věcí ze dne 15. září 1942, čj. 3426-dův. I/2. odděl. 1942. Věc: SSSR – voj. soudci a Podkarpatorusové.

⁷⁸ VÚA – VHA. Fond Vojenská kancelář presidenta republiky Londýn, karton č. 6., signatura 27/5/1/6, Spisy důs. a voj. 1942. čj. 701-800. Opis depeše plk. gšt. Píky ze dne 4. prosince 1942.

koslovenský vojenský polní soud první stolice byl v Sovětském svazu nakonec zřízen „ještě“ v roce 1942, ale fungoval velmi omezeně v provizorním režimu.

Podle Dr. Franka Vohryzka-Vernona⁷⁹ lze dovodit,⁸⁰ že byl stav československého polního soudnictví v Sovětském svazu před jeho příjezdem následující: „Jediný soudce a zároveň správce soudu byl Dr. Winterstein-Vrbský,⁸¹ polním prokurátorem byl jmenován Dr. Rubinstein⁸² – ani jeden z nich nebyl důstojníkem justiční služby z povolání. Dr. Winterstein-Vrbský byl před vypuknutím války civilním soudcem v Praze.“ Dr. Rubinstein byl vystudovaný právník, oba proto „byli jmenováni poručíky justiční služby⁸³ po dobu války“. Samosoudce však nemohl rozhodovat ve věci, v níž toto právo příslušelo senátu a problém byl i s opravnými prostředky, neboť československý Vrchní polní soud se nacházel v Londýně a komunikace s ním byla prakticky nemožná.⁸⁴ Československé polní justiční orgány při své činnosti (vč. té rozhodovací) postupovaly podle československého práva. Oproti situaci ve Francii nepodléhala rozhodnutí československých polních soudů v Sovětském svazu přímému přezkumu sovětských soudních či jiných orgánů. Nicméně sovětské orgány se o činnost československé polní justice na svém území zajímaly – zejména sovětská NKVD.

Jedním z takových případů byl zřejmě i případ československého vojáka, který pravděpodobně v opilosti pronesl několik nepřilíš uctivých poznámek o Josifu Stalinovi. V této věci nedošlo k zahájení trestního řízení pro urážku hlavy státu z důvodu, že Josif Stalin v inkriminované době nebyl hlavou státu, ale „pouze“ předsedou vlády, tudíž nebylo

⁷⁹ Frank Vohryzek-Vernon před vypuknutím 2. světové války působil jako advokát a obhájce v Praze. V době 2. světové války působil nejprve jako asistent polního prokurátora a soudce ve Velké Británii a později jako polní prokurátor a prezident československého polního soudu první stolice v Sovětském Svazu. V době vydání Sborníku (EWING, K. – FISHER, J. H. (eds.). *Czechoslovak Military Justice Abroad During the Second World War*. New York, N. Y.: Czechoslovak Society of Arts and Sciences in America, Inc., 1975.) žil v Montrealu v Kanadě.

⁸⁰ Pozn.: Jedná se patrně o štkpt. just. JUDr. Františka Vohryzka vyznamenaného v roce 1945 československým válečným křížem 1939 za vynikající zásluhy o Československou republiku a v roce 1946 II. československou medailí za chrabrost (tou dobou měl hodnost nadporučíka justiční služby). Zdroj: Z pověření prezidenta republiky byli vyznamenáni v uznání vynikajících zásluh o republiku Československou. *Osobní věstník ministerstva národní obrany*, 1945, č. 62, s. 612. Z pověření prezidenta republiky byli vyznamenáni příslušníci 1. čs. arm. sboru v SSSR za vynikající bojovou činnost v době bojů o Duklu v r. 1944, čímž se zasloužili o osvobození Československé republiky. *Osobní věstník ministerstva národní obrany*, 1946, č. 36, s. 379.

⁸¹ V červnu 1948 dostal v té době již gen. just. JUDr. Ota Winterstein od zemského národního výboru v Praze (rozhodnutí čj. I–4 8 743) povolení ke změně příjmení na „Vrbský“. Podle časopisu Historická penologie, který vydává Vězeňská služba České republiky, byl „JUDr. OTTO VRBSKÝ (WINTERSTEIN)“ v době od 1. února 1949 do 10. srpna 1950 náčelníkem IV. odboru (tj. právního) ministerstva národní obrany a následně od 10. srpna 1950 do 1. dubna 1951 náčelníkem Hlavní soudní správy ministerstva národní obrany. Zdroje: Povolení ke změně jména dostali. *Osobní věstník ministerstva národní obrany*, 1948, č. 64, s. 557; KAFKOVÁ, Alena. Přehled funkcí a odpovědných za československé vězeňství v letech 1948–1989. *Historická penologie*, 2004, č. 4, s. 10.

⁸² V červnu 1945 dostal por. just. v zál. JUDr. Gejza Rubinstein od zemského národního výboru v Praze (rozhodnutí č. 1936 odděl. I.–3a) povolení ke změně příjmení na „Volkov“. Zdroj: Povolení změny jména dostali. *Osobní věstník ministerstva národní obrany*, 1945, č. 22, s. 194.

⁸³ „Lieutenants from the ranks“

⁸⁴ VOHRYZEK-VERNON, F. Czechoslovak Military Law in the USSR during World War II (Personal recollections) In: EWING, K. – FISHER, J. H. (eds.). *Czech Military Justice Abroad During the Second World War*. New York, N. Y.: Czechoslovak Society of Arts and Sciences in America, Inc., 1975, s. 26–27.

možné postupovat podle československého zákona č. 50/1923 Sb. z. a n., na ochranu republiky. Československý polní prokurátor by se tímto případem musel zabývat pouze, pokud by Josif Stalin (soukromě) podal žalobu pro nactiutrhání. Sovětské orgány se v této věci obrátily na brig. gen. Ludvíka Svobodu, který toho času velel československým vojenským jednotkám v Sovětském svazu, a žádaly od něj vysvětlení toho, proč nebylo v této věci zahájeno trestní řízení. Brig. gen. Ludvík Svoboda si nechal celou situaci vysvětlit od československého polního prokurátora a následně rozhodl, že nejlepší bude nechat dotyčného vojáka „zmizet“, tj. změni se mu jméno a bude převelen, a NKVD se oznámí, že padl.⁸⁵ Vrchní polní soud pro Československou armádu v Sovětském svazu byl zřízen v dubnu 1944, ale fungoval pouze jeden měsíc, protože pouze v říjnu 1944 měl dostatek potřebného personálu.⁸⁶

6. Závěr

Dnem 15. března 1939 Československo jako státní útvar beze zbytku nezaniklo. V rámci struktur tzv. druhého zahraničního odboje se velmi brzy počalo uvažovat o obnově orgánů se soudní pravomocí nad vojenskými osobami. Snahy o vybudování specifického systému polní justice byly podmíněny vznikem zahraničních jednotek, v nichž konali službu českoslovenští občané, kteří opustili území republiky. V první fázi se jednalo o vybudování polního soudnictví ve Francii a po její porážce ve Velké Británii. V Londýně vzniklo v červenci 1940 prozatímní státní zřízení Československé republiky v emigraci, kde organizační práce na vybudování polní justice vycházely z koncepce prof. JUDr. PhDr. Edvarda Beneše o právní a státní kontinuitě (první) Československé republiky v době války. Systém československých vojenských polních justičních orgánů vycházel, s výjimkou krátkého působení Československé divize ve Francii, v první řadě z československých právních předpisů, jež byly platné a účinné před 15. březnem 1939, a jež byly v duchu zmiňované koncepce právní kontinuity používány též na území spojenecké Velké Británie. Provizorní systém vojenské justice byl ve funkční podobě vybudován a lze říci, že byl i na potřebné úrovni funkční. Přes tíživou válečnou dobu se polní soudy a jejich československý personál pokoušely o udržení demokratických právních tradic. Jednalo se především o lpění na principech nezávislého soudnictví, nepodjatosti a v neposlední řadě též legality. Z uvedeného vyplývá, že se fungování exilové československé polní justice zásadně lišilo od německého soudnictví na území Protektorátu Čechy a Morava. V tomto ohledu se tedy jedná o důležitou kapitolu našeho právního vývoje a vojenské tradice, k níž je možné se hlásit i dnes.

⁸⁵ VOHRYZEK-VERNON. Czechoslovak Military Law in the USSR during World War II, s. 29.

⁸⁶ VOHRYZEK-VERNON. Czechoslovak Military Law in the USSR during World War II, s. 27.

ALTHOFF, G. *Moc rituálů. Symbolika a vláda ve středověku***Praha: Karolinum, 2024, 259 s.**

Při čtení knihy německého historika Gerda Althoffa nemůže čtenáře nenapadat, jak mnoho má to vše, o čem v této navýsost zajímavé práci čte, společného s právem? A ačkoliv to autor vlastně nikde takto výslovně nezmiňuje, myslím, že jsou dobré důvody se domnívat, že se jedná i o svého druhu právněhistorické dílo, jemuž tak není od věci věnovat právě i na stránkách PHS bližší pozornost.

Píše se to ostatně i na obálce knihy, kterou záslužně v rámci své ediční řady „medievalistika“ připravilo k vydání nakladatelství Karolinum: „Rituály nesly informaci o právech a povinnostech, také o vzájemném vztahu jejich protagonistů a zprostředkovávaly stávající společenský řád.“ Dodejme v této souvislosti ještě, že se jedná o překlad druhého německého vydání z roku 2013, ve kterém tak Althoff logicky reagoval už i na určité polemické ohlasy, jež vyvolalo prvé vydání knihy z počátku století. Přesto se z pohledu českého čtenáře myslím jedná o zcela nepodstatné zpoždění. Althoffova kniha pro něj naopak může být velmi zajímavým úvodem do problematiky, jež už pochopitelně nezůstala v minulosti zcela vně zájmu jiných autorů. Připomeňme třeba z německé oblasti práci Gernota Kochera „Zeichen und Symbole des Rechts“ z roku 1992, v níž se za doprovodu bohatého obrazového materiálu pokouší „dešifrovat“ dřívější symboly práva zejména pro soukromoprávní, trestněprávní a procesněprávní oblast, přičemž stranou nezůstává ani problematika „ústavnosti“.

Novost Althoffova přístupu pak ovšem spočívá v tom, že se pokouší problematiku rituálů (a v tom i takových, které mají nepopíratelně právní význam) uchopit v celostním záběru a chronologickém pojetí (přičemž svou pozornost věnuje hlavně „rituálům dlouhého trvání“), kdy mu jde primárně o to, jejich význam „rehabilitovat“ v tom smyslu, že chce prokázat, že tento svébytný způsob komunikace nezakládal „strnulý či prázdný ceremoniál“, nýbrž naopak představoval cílevědomě konstruovaný a inscenovaný obraz živě reagující na nastalou situaci, již bylo nutno vyřešit. Přitom pak pochopitelně už vycházel z určité tradice, zároveň ji však mohl i významnými inovacemi nemálo pozměnit.

V úvodní kapitole knihy se tak autor s ohledem na zvolené téma poměrně logicky zabývá problematikou pojmosloví, přičemž ovšem nakonec rezignuje na pokus o definici klíčového termínu jeho práce „rituál“, a to zejména z toho důvodu, že je to pojem ve svém důsledku mnohoznačný, jenž „se vyznačuje řadou průniků s mnoha jinými pojmy a jevy typu „ceremoniál“, „ritu“, „zvyku“, „zvyklosti“ a několika dalšími“ (s. 15).

Jádro jeho užívání pak nepřekvapivě situuje do oblasti náboženství a kultu, s tím že postupem doby se přenáší i do sekulární oblasti, přičemž si ovšem rituály i nadále

zachovávají určitý „magicko-tajemný charakter“ pocházející právě z církevní oblasti. Objevují se tak vlastně postupně jakési „rituály politiky“, jež „jsou nazírané jako akty performance, na hony vzdálené od nereflekтовanosti, ale naopak pečlivě a s předstihem naplánované a s pomocí režisérů uvedené na scénu, a to s cílem zprostředkovat určitou ‚image‘ či předat konkrétní poselství“ (s. 17).

A ano, právě toto podobenství divadelního představení s herci plnicími předepsané role se v průběhu celé Althoffovy knihy stále vrací s tím, že rituály jsou navíc také zrcadlem pečlivě odrážejícím již existující mocenské vztahy. Rituál je takto konečně i prostředkem komunikace, vysílajícím světu vzkazy, jež dokázali zasvěcení současníci velmi dobře dešifrovat a číst. To nejčastěji sdělované pak bylo pochopitelně to, že dosavadní poměry jsou stabilizované a praktikovaný výkon moci s odpovídajícími právy i závazky nadále platí.

Rituály jsou tak v této rovině pro autora logicky i velmi důležitým zdrojem pro pochopení způsobu fungování systému vlády ve středověku, neboť právě jimi dávají všichni jejich účastníci „veřejně a mnoha různými způsoby na vědomí, jaký mají vztah k jiným účastníkům. Rituálem přebírají závazek, akceptují vládu a podřízení. Rituály nejsou ale prosty ani vyjádření nesouhlasu: uniknout rituálu bylo možné buď neúčastí, nebo důrazným zasazováním se o to, aby se rituál nezdařil“ (s. 35).

Jak již výše uvedeno, kniha je nevyhnutelně koncipována chronologicky, přičemž líčení se započíná v době merovejské, kdy ale průběžně nechybí ani odkazy na inspirační potenciál dřívějších rituálů církve či i byzantského císařství. Althoff pak přímo hovoří o „skromných počátcích rituálů“ v této době, kdy se zejména ve srovnání s pozdějšími stoletími zdá, že „závažnost rituálního konání ještě nebyla příliš rozvinutá, a naopak výrazně převládala tendence ke svévolnému jednání“ (s. 42).

To se pak už přeci jen mění v době vlády Karlovců, kdy se autorova hlavní pozornost zaměřuje zejména na rituální inscenaci setkání papežů s vládci Francké říše. Tento motiv bytostně se dotýkající poměru církevní a světské moci ve středověku se pak ostatně průběžně i vine celou knihou, přičemž zvláštní důraz je pochopitelně věnován pozdějšímu ponížení se císaře v Canosse, jež pak ovšem mělo za následek právě i významné omezení rituálu „sebepokoření se“ ze strany světských vládců.

I v tom je ostatně kniha cenná, neboť se důsledně snaží své teoretické premisy vždy dokumentovat za použití odpovídajících pramenů vypovídajících o konkrétně vykonaných rituálech, čímž se před čtenářem otevírá i velký počet jednotlivých příběhů podaných navíc i velmi svěžím a čtivým způsobem (navíc je doplněna také o několik ilustrací vztahujících se k popisované problematice).

Pozdější úpadek Francké říše přitom nutně neznamenal i omezení komunikace prostřednictvím rituálů – právě naopak Althoff v této souvislosti hovoří o rozšíření rituálních vzorců chování v tomto období. V centru pozornosti je přitom často ta forma rituálů, jež směřuje k ukončení konfliktu mezi vladařem a vysokou šlechtou, přičemž vedle dříve tolik velebeného panovníka milosrdenství se ale stále více objevují i situace, kdy rituál podrobení se vládci nevede k odpuštění, ale naopak k přísnému trestu chápanému jako zcela legitimní výkon jeho moci. Právě uvedené už ovšem spíše platí pro 12. století a pozdní středověk, kdy se navíc projevuje i vliv přísných normanských zvyklostí na italském jihu inspirující zde zejména vladaře štaufské dynastie.

To už je také ale i doba, kdy narůstá jak počet prováděných rituálů nově modifikovaných pro různé konkrétní příležitosti, tak i okruh těch, na něž se vztahují (např. podrobování se měšťanů pánu města). Althoff přitom v práci dále třeba i zajímavě ukazuje, jak je právě do některých rituálů znamenajících fakticky podrobení se vládci vznášen i aspekt „čestného privilegia“ majícího usnadnit jejich výkon (tak např. různé „čestné služby“ mečníka či číšníka na panovnickém dvoře). V této souvislosti se konečně i zdůrazňuje důsledně hierarchizovaný rámec středověké společnosti, kdy např. spory o zasedací pořádek na sněmech či i jen slavnostních hostinách byl vnímán opravdu velmi prestižně, přičemž se zejména dbalo, aby nebyla porušena dosavadní zvyklost a nedošlo tak k nastolení nového – a vlastníku starého oprávnění – nepříznivého precedentu.

Bylo by se tak asi i možno ptát, zda rituály měly z hlediska práv a povinností pouze deklaratorní či snad někdy i konstitutivní účinek? Zde je pak autorova odpověď poněkud dvojznačná, když hned v předmluvě k druhému německému vydání píše následující: „rituální představení ustanovovalo obecné podmínky a závazky, neupravovalo však v žádném ohledu detailněji práva a povinnosti“ (to je pak až předmětem dodatečných písemných dohod).

Ať tak či onak, domnívám se, že Althoffova kniha je pro českého čtenáře skutečně velmi zajímavým úvodem do problematiky příznačně zrcadlící charakter středověkého světa, a to právě v nemalé míře i v otázkách bytostně se dotýkajících tehdejšího chápání práva.

Radim Seltenreich

doi: 10.14712/2464689X.2025.24

CZECH-JEZIERSKA, B. A. *Prawo rzymskie w Polsce ludowej (1944–1989). Edukacja, politika naukowa, ideologia*
Lublin: Wydawnictwo KUL, 2024, 673 s.

Monumentální monografie lublinské romanistky mapuje osudy římského práva v období tzv. reálného socialismu v Polsku. Autorka se nespokojila s pouhým výčtem osob, které se v této době odborně věnovaly římskému právu a s nimi spojenou bibliografií, ale podala plastický obraz místa a významu, jaký měl právní řád starověkého Říma v Polské lidové republice.

Kniha se skládá ze tří velkých částí. První z nich je věnována místu římského práva ve vzdělávání právníků. Po krátkém exkurzu do doby před rokem 1944 se autorka věnovala obecným otázkám spojených s organizací právních studií. Jádrem této části tvoří historie pracovišť, na nichž se římské právo vyučovalo, a to včetně jejich personálního obsazení. Čtenář tak postupně navštíví univerzity v Lublinu, Krakově, Poznani, Varšavě, Lodži, Toruni, Vroclavi, Katovicích, Řešově, Gdaňsku, Štětíně i Białystoku. Na to navažují výklady o místu římského práva ve studijních programech. Podrobně jsou rozebrány dobové diskuze o užitečnosti výuky římského práva pro socialistického právníka, úloha celopolských a mezinárodních konferencí, stejně jako učebnice římského práva, které byly ve sledovaném období vydány. Závěrem této části se Czech-Jezińska věnovala komparaci výuky římského práva v Polsku a dalších socialistických zemích (Sovětský svaz, Československo, Maďarsko, NDR, Bulharsko, Rumunsko, Jugoslávie).

Druhá část nese název „Věda o římském právu ve vědecké politice Polské lidové republiky“. V ní je například podrobně analyzován vliv Sjednocené dělnické strany na charakter tehdejší vědy, stejně jako úloha Polské akademie věd. Zejména se jedná o charakter učebnic, vývoj vědeckých titulů a stupňů, místo římského práva v klasifikaci věd. Nepřehlédnutelná je pak kapitola věnovaná politickému vlivu na zaměření romanistických výzkumů v poválečném Polsku.

Poslední třetí část je zaměřena na ideologické aspekty, které měly vliv na postavení římského práva v rámci socialistické právní vědy. Rozebírány jsou zde různé dobové pohledy na římské právo, jako na právo otrokářské společnosti, právo třídní, podporující nezdravý individualismus, založené na buržoazním soukromém vlastnictví, stejně jako o negaci římskoprávního dělení na právo soukromé a veřejné. Pozornost je věnována rovněž vztahům mezi tzv. buržoazní a marxistickou romanistikou, přičemž se autorka zejména zaměřila na směřování výzkumu marxistické romanistiky. Závěr této části pak tvoří rozbor používání marxistických metod v polské odborné romanistice a jejich vlivu na polské učebnice římského práva.

Kniha je doplněna, nebo ji spíše provází nejen jmenný rejstřík, ale především bohatá bibliografická příloha čítající 68 stran. Jedná se nejen o vyčerpávající historii římského práva v poválečném období v Polsku, ale především o dílo inspirativní. Česká odborná literatura zatím čeká na autora, který by se takového úkolu ujal.

Michal Skřejpek

doi: 10.14712/2464689X.2025.25

**KABÁT, J. *Historie právnických sjezdů
v českých zemích a na Slovensku***

Brno: Masarykova univerzita, 2025, 317 s.

Záslužný počin. To je první dojem, který právníka přiměje k otevření knihy s uvedeným názvem. Široce i úžeji koncipované právnické sjezdy, jimž je věnována, se totiž na začátku tohoto desetiletí dostaly – po letech téměř úplného zapomnění – opět do povědomí širší právnické veřejnosti, neboť se po více než sedmdesáti letech od předchozího u nás začal připravovat sjezd českých právníků (pro přesnost třeba dodat, že jeho přímí předchůdci byli – až na ten úplně první – českoslovenští). Aktuálnost tématu ještě umocňuje fakt, že v době, kdy píšu tyto řádky, se někteří z nás chystají na sjezd druhý, resp. v kontinuitě s těmi z první poloviny minulého století šestý, případně – když se nebudeme chtít hlásit k poslednímu z nich, který vznikl v jiném politickém milieu a měl čistě manifestační charakter – pátý.

Časově proto leží těžiště práce v první polovině minulého století. Autorův záběr však pojme i druhou polovinu 19. století (při stručné zmínce o právnických sjezdech jinde v Evropě) a dobu zcela nedávnou (když přiblíží zmíněný právnický sjezd z roku 2022 a připravovaný sjezd z roku letošního). Věcně lze těžiště práce najít ve výkladech o českých a československých sjezdech z období let 1904 až 2025, jichž se zúčastnili právníci bez ohledu na jejich konkrétní právnickou profesi nebo národnost. Je obsažen ve druhé a třetí kapitole, ale z větší části se k němu vztahuje i kapitola šestá. Doplnují jej pasáže o třech krátce po sobě následujících sjezdech slovenských právníků a o pravidelně pořádaných sjezdech československých právníků německé národnosti v kapitole čtvrté a páté. Sjezdy příslušníků jednotlivých právnických profesí (advokátů, soudců, notářů apod.) autor do svého výkladu nezařadil, protože, jak konstatuje na s. 16 svého textu, „se svou lokální a komorní povahou, tematikou a personálním složením značně lišily od celostátních sjezdů“.

Autor nezahrnul do seznamu použité literatury své vlastní starší práce věnované právnickým sjezdům. Proto považuji za vhodné na úvod připomenout, že první verzi této monografie byla autorova rigorózní práce a že se problematikou právnických sjezdů zabýval též v časopiseckých článcích (Zpravodaj Jednoty českých právníků, Advokátní deník). V roce 2023 na toto téma hovořil ve Vídni na konferenci Rechtshistorischer Trialog Wien – Budapest – Brunn. Díky tomu neunikla jeho kniha už ve fázi přípravy pozornosti organizátorů chystaného právnického sjezdu, a tak se součástí jeho společenského programu v Obecním domě stane (resp. když čtete tyto řádky, již stal) její křest. Navíc v sídle ČAK v Kaňkově domě na Národní třídě lze již teď zhlédnout výstavu uspořádanou z bohatého obrazového

materiálu, který autor shromáždil. Od června do října bude instalována na brněnské právnické fakultě a později ještě v Plzni.

V úvodní stručné kapitole autor vysvětlil samotný pojem právnický sjezd, připomněl jeho různé podoby a také právnické sjezdy pořádané jinde v Evropě. Právě zde také zdůvodnil, proč svou pozornost soustředil na sjezdy všech českých (československých) právníků a na sjezdy svolávané v Československu podle národnosti, tedy slovenské a německé, a pominul sjezdy příslušníků dílčích právnických profesí.

Když se čtenář v této kapitole dočte, kolik různých právnických sjezdů se v době před faktickým rozpadem Československa na konci třicátých let minulého století na našem území konalo, asi bude v první chvíli překvapen. Jakmile si však uvědomí, že v té době nebylo zvykem pořádat dnes běžné vědecké konference, snadno si dovodí, že sjezdy plnily – v odborné i společenské rovině – podobnou roli jakou později převzaly ony. Byly jen poněkud jinak připravované a organizované, zpravidla se při nich shromáždil výrazně větší počet účastníků a případně sledovaly i trochu jiné konkrétní cíle, jako třeba snahu přispět k unifikaci československého práva nebo zajistit kontinuitu fungování soudnictví a státní správy na Slovensku. Ostatně, i kdyby si to někdo hned neuvědomil, J. Kabát správně neopomenul na tento fakt poukázat.

Ve druhé kapitole autor pojednal o právnických sjezdech, označovaných běžně čísly I. až IV. a konaných v letech 1904, 1925, 1930 a 1949 a začlenil sem také subkapitoly o I. sjezdu českých právníků z roku 2022 a o II. sjezdu českých právníků, jehož konání se v době dokončování textu knihy teprve připravovalo. Všechny je totiž spojuje, že klíčovou roli při jejich organizaci hrála nejdříve Právnické jednota (1904 v Praze, 1925 v Brně a 1930 v Bratislavě) a pak její nástupkyně Jednota českých právníků (1949, 2022 a 2025 vždy v Praze). Díky tomu zůstalo – alespoň v obecné rovině – stejné také zaměření všech těchto sjezdů: hledat řešení naléhavých problémů, které v dané chvíli stály před právnickou obcí. Ty se však pochopitelně s časem měnily, zejména když v roce 1949 státní orgány vyvíjely politický tlak na důsledné odstřížení se od domácí právní tradice. Na IV. sjezdu se proto nezkoumaly konkrétní dílčí otázky, ale obecně proklamovaly principy, o něž se měl opírat nový, radikálně změněný právní řád. A v neposlední řadě sjezdy spojuje i to, že se organizátoři těch novějších k odkazu dřívějších – snad právě jen s výjimkou čtvrtého – výslovně hlásili a hlásí.

První z uvedených sjezdů, tedy I. sjezd českých právníků z habsburské monarchie, se sešel v roce 1904 a organizátoři jej pojali po vzoru dřívějších sjezdů německých právníků. Autor v textu připomněl impuls k jeho svolání (vzešel ze slavnostního odhalování busty Viktora Kornela ze Všehrd v Chrudimi v roce 1901), organizační přípravy, hlavní zainteresované instituce a osoby na čele s předsedou Právnické jednoty profesorem Antonínem Randou, orgány konstituované pro přípravu sjezdu, sjezdový řád, sjezdové orgány, rozdělení sjezdu do odborných sekcí a jejich obsahové zaměření, průběh jednodenního jednání a rámcově i přijaté závěry. Zmínil se i o doprovodném programu sjezdu a sledoval jeho bezprostřední ohlas. Tohoto schématu se pak v zásadě držel i při výkladech o následujících sjezdech. Díky tomu práce tvoří uspořádaný, konzistentní a přehledný celek, v němž se čtenář snadno orientuje.

První sjezd českých právníků z roku 1904 autor připojil k pozdějším československým sjezdům, určeným pro všechny československé právníky. Jeho spojitost s nimi výslovně

proklamovali sami organizátoři těchto sjezdů a právnická veřejnost ji obecně přijímala. Ostatně zřetelně se to promítlo právě do číslování pozdějších československých sjezdů organizovaných Právníckou jednotou, jak se vžilo v praxi. Zároveň je však třeba vidět, že sjezd z roku 1904 měl v dané době podobu užšího shromáždění, primárně cíleného jen k právníkům jednoho konkrétního národa mnohonárodnostní habsburské monarchie. Z tohoto pohledu se více než pozdějším „všeprávníckým“ sjezdům podobal československým sjezdům slovenských a německých právníků. Snad i to byl jeden z důvodů, který přiměly autora pojednat v práci také o těchto sjezdech.

Ve třetí kapitole autor obrátil svou pozornost k dalším celostátním sjezdům, uspořádaným v meziválečném Československu. Specifický mezi nimi byl především I. sjezd slovenských právníků, který se sešel v roce 1933 v Bratislavě. Za početné zahraniční účasti se pokusil oživit kdysi velmi populární, ale již pomalu skomírající, i když stále při životě udržovanou myšlenku všeslovenské vzájemnosti a společného základu práv slovenských národů, u nás dříve propagovanou zejména profesorem Karlem Kadlecem (1865–1928). Řešil však také praktické otázky, například problém společných kolizních norem slovenských států, ovšem bez reálných výsledků. Další sjezd – I. odborový sjezd československých právníků, který se konal v roce 1936 v Praze – byl reakcí na momentální neschopnost či neochotu Právnícké jednoty zorganizovat další celostátní sněm. Jeho přípravy se ujal nový a mladistvě činorodý právnícký spolek Ústředí československých právníků (založen 1932), ale do přípravných prací se zapojili i členové dalších právnických spolků, včetně členů Právnícké jednoty se zkušenostmi s organizováním právnických sjezdů na čele s nadšeným a schopným organizátorem Cyrilem Bařínkou. Jak autor správně vyzvedl, v jednom ohledu se tento sjezd významně odlišoval od dříve konaných. Cíl jeho organizátorů nebyl čistě odborný, protože také, a možná především, chtěli upozornit veřejnost na důležitost a nezastupitelnost právníků ve společnosti. Konečně poslední z meziválečných celostátních sjezdů, obracejících se ke všem právníkům, se soustředil na nejpalčivější problém práva první ČSR, jímž byla jen velmi pomalu postupující unifikace. Promítlo se to nejen do jeho názvu, ale též do velkého zájmu o něj. Jeho účastníci se sešli v Bratislavě v roce 1937, kdy se na jedné straně zdálo, že se konečně chýlí k závěru práce na klíčových kodifikacích občanského a trestního práva (a za nimi zaostává příprava obchodního zákoníku), na straně druhé se však výrazně zpolarizovala mezinárodní situace a ruku v ruce s tím též vnitropolitické poměry, včetně s unifikací souvisícího vztahu Čechů a Slováků.

Ve stručné čtvrté kapitole autor čtenářům představil specifické sjezdy slovenských právníků. První z nich, který byl zároveň vůbec prvním právníckým sjezdem v samostatném československém státě a sjezdem poněkud netypickým, narychlo svolal už na 20. prosince 1918 ministr s plnou mocí pro správu Slovenska, jemuž měl pomoci řešit akutní problém kontinuity fungování soudnictví a státní správy. Autor v souvislosti s tím správně upozornil na celkový nedostatek slovenských právníků. Přitom s ohledem na soudnictví a státní správu byl tento problém ještě podstatně hlubší, protože v Uhrách se státním úředníkem ani soudcem nemohl stát nikdo, kdo se veřejně hlásil ke slovenské národnosti, neboť to odporovalo oficiální koncepci jednotného uherského (maďarského) národa. Stávající soudci a státní úředníci tak byli vesměs velmi úzce svázáni s maďarským státem, a proto často novému československému státu sloužit nechtěli, případně pro něj nebyli s ohledem na svou dřívější činnost akceptovatelní. Další slovenské sjezdy z let 1920 a 1922, jejichž

svolavatelem již byla Právnická jednota na Slovensku, se soustředily především na otázku unifikace práva a veřejné správy.

Na první pohled paradoxně, ale jak správně dovozuje autor, spíše z objektivních důvodů, se v Československu nejčastěji a s dodržáním přesné periodicity konaly sjezdy německých právníků (I. až VIII. v letech 1923 až 1937), o nichž pojednává pátá kapitola. I ony se věnovaly aktuálním problémům československého práva. K udržení kontinuity jejich konání jistě přispělo i ustavení Stálého výboru sjezdu německých právníků v Československu, jak autor přeložil originální název *Ständige Vertretung des Deutschen Juristentag in der Tschechoslowakei*. Pozoruhodné na nich je, že i po nástupu Hitlera k moci v Německu se jejich organizátoři snažili sjezdy orientovat na čistě odborné otázky a že se i v této době těšily podpoře ze strany československé vlády. Lze tu jistě vidět i souvislost s tím, že v této době, konkrétně v letech 1935 až 1937, se v republice vedle nich každoročně konaly též politicky profilované sudetoněmecké konference veřejného práva (*Sudetendeutsche Tagungen für öffentliches Recht*), na něž autor také v této souvislosti upozorňuje. Organizovala je Sudetoněmecká strana (SdP) a účastnili se jich především její sympatizanti.

Cennou je i poslední – šestá – kapitola, v níž autor životopisnými medailonky blíže představuje vybrané osobnosti, které se významně podílely na přípravě a organizaci právnických sjezdů. Vedle našich současníků spojených s posledními právníckými sjezdy (Pavel Rychecký, Vladimír Jirousek, Martin Foukal) a jmen známých i velké části dnešních právníků, tu totiž najdeme také jména v právnícké komunitě méně známá či prakticky zapomenutá. Nesporně nejznámější osobností, již autor věnoval jeden z medailonků, je nejstarší z nich – Antonín Randa. Podílel se na vzniku tradice českých právnických sjezdů, protože stál u zrodu myšlenky na svolání prvního z nich, zapojil se do jeho organizace a „jako předseda sjezdu poskytl celé akci svou silnou autoritu“ (s. 172). Zejména ve spojení s publikací prvorepublikové judikatury jsou právníkům známá jména brněnského profesora Františka Vážného a Josefa Václava Bohuslava. V uších právníků rezonují především díky svým vědeckým pracím i vysokoškolští profesori Václav Hora a Jaromír Sedláček, profesor a též československý ministr Robert Mayr-Harting a snad také bratislavský profesor a předseda Nejvyššího soudu Vladimír Fajnor. Zřejmě však málokomu z dnešních právníků utkvěly v paměti osobnosti významného národohospodáře a prvního guvernéra Národní banky československé Viléma Pospíšila nebo poúnorového předsedy Nejvyššího soudu Ivana Daxnera. A troufám si napsat, že prakticky zapadla jména Jana Javůrka (přitom právě on byl původcem myšlenky svolat první právnícký sjezd z roku 1904), Otty Kučery, Gejzy Okályiho, Johanna Jarolima, Jaroslava Jablonského či Cyrila Bařinky. Posledně jmenovanému přitom věnoval J. Kabát v práci velkou pozornost, a to zcela oprávněně. Právě on byl totiž nedílně spojen s celou řadou meziválečných právnických sjezdů. Nepřímě to dokládá i pohled do jmenného rejstříku Kabátovy práce: s Bařinkovým jménem se setkáme na 34 stranách, zatímco druhé nejčastější uváděné jméno – Vladimír Fajnor – našel sestavovatel rejstříku pouze na 16 stranách. Cyril Bařinka stál coby *spiritus agens* za druhým a třetím sjezdem slovenských právníků a dalšími sjezdy konanými v Bratislavě. O bratislavském sjezdu slovanských právníků z roku 1933 mohl J. Kabát dokonce oprávněně konstatovat, že by se bez Bařinky „patrně nikdy neuskutečnil, neboť jej zorganizoval prakticky sám a na své náklady“ (s. 190). Když sjezd neorganizoval, alespoň se na něm aktivně zúčastnil (na brněnském z roku 1925 a německých sjezdech). Poslední autorem blíže připomenutá osobnost se také pojí ke sjezdu slovanských právníků.

Je jí u nás prakticky neznámý polský profesor správního práva a statistiky Kazimierz Władysław Kumaniecki. Přípravný výbor jej zvolil předsedou sjezdu, samotného jednání se však pro nemoc nakonec nezúčastnil. Sjezd však alespoň prostřednictvím rozhlasu zahájil.

Vlastní autorův text uzavírá čtyřstránkový závěr, v něm J. Kabát velmi dobře postihuje význam právnických sjezdů. Vyzvedává při tom zejména „snahy tehdejších právníků formovat a ovlivňovat právní prostředí“ a roli sjezdů jako prostředku vyjadřování společné vůle různorodých právnických skupin (s. 222). Významnou součástí práce je však také obsáhlá příloha (s. 223–279), v níž autor zpracoval do přehledných tabulek sjezdové otázky s uvedením jmen autorů příspěvků a jejich lokalizací ve sjezdových publikacích a usnesení přijatá k jednotlivým otázkám.

V jinak velmi kvalitní práci se autor nevyvaroval některých věcných nepřesností. Jsou však spíše drobné a nevztahují se přímo k právnickému sjezdům, ale spíše k historickému pozadí, do něž je autor včlenil. Tak v době konání bratislavského unifikačního sjezdu už platnost německých předpisů na Hlučínsku nepředstavovala reálný problém, protože na Hlučínsko byla postupně rozšířena působnost recipovaných rakouských předpisů již na samotném začátku dvacátých let (ke s. 100). Na téže straně (ale i jinde) autor psal jen o Slovensku, přestože totéž platilo i o Podkarpatské Rusi. V době I. ČSR také nikdo nezpochybňoval potřebu výuky právních dějin na právnických fakultách, jak by bylo možné vyvozovat z formulace na s. 108. Pouze se v souvislosti se zamýšlenou reformou právního studia diskutovalo o omezení jejího rozsahu, případně o jejím konkrétním místě v učebním plánu (ke s. 108). Je logické, že se v souvislosti s unifikačním sjezdem a unifikací práva a veřejné správy autor zmiňoval především o roli ministerstva unifikací, protože ono zprostředkovávalo dalším zainteresovaným orgánům informace o právu platném na Slovensku a Podkarpatské Rusi a prostředníkem bylo i v jejich styku se slovenskou právníkou veřejností. Avšak bez výslovného upozornění na rozhodující roli ministerstev spravedlnosti a vnitra tím v čtenáři budí mylný dojem, že hybatelem procesu unifikace bylo právě toto ministerstvo.

Zejména je však škoda, že práce ve vydavatelství neprošla důslednější jazykovou korekturou, protože v kvalitně odvedené práci více „vyniknou“ i drobné formální nedostatky. Bez časového odstupu od svého textu je autor nedokáže vždy odhalit a čtenáře pak zbytečně ruší a odvádějí od jádra sdělení. Konkrétně jde zejména o některé chybně formulované věty, v některých pasážích nadměrné používání trpného rodu přesto, že daný obsah lze lépe vyjádřit adresnou formulací v činném rodě (místo „bylo formulováno“ má větší informační hodnotu, je čtivější a méně „úřednické“, když si čtenář přečte, že někdo konkrétní něco zformuloval apod.), záměny podobných slovních spojení či slov s různým významem (místo „všechny zástupce slovanských zemí“ na s. 93 raději „zástupce všech slovanských zemí“, místo „právníků a slovanských hostů“ na s. 30 raději – třeba – „domácích účastníků a slovanských hostů“, protože i hosté byli právníky, nebo místo „Ustanovení“ na s. 154 raději „Ustavení“). Mást může také označení jednoho a téhož orgánu různými názvy (v poznámkách č. 550 a 551 na s. 154 se jednou píše o „výboru pro německé právnícké časopisy“ a hned na to o „komisi pro německé právnícké časopisy“, na s. 94 o „Krajinském úřadu v Bratislavě“, zatímco na s. 101 o „Zemském úřadu v Bratislavě“). Též bylo namístě v autorově vlastním textu sjednotit psaní křestního jména významného slovenského právníka a národohospodáře profesora Karvaše (někde Imre, jinde Imrich). Zvláštním spojením jsou „univerzitní profesori I. třídy České akademie ...“ (s. 19), případně „nevypočitatelné

dovolené“ na s. 112 (přepokládám, že má jít o nezapočitatelné dovolené). Právníka nesporně zaujme „občanský trestní řád“ (s. 119).

Ocenit je třeba nejen obsah, ale i celkové grafické zpracování publikace. Je to zásluha nejen vydavatelství a grafika, ale opět zejména autora, který dokázal najít a shromáždit spoustu zajímavých a cenných materiálů. Text jednotlivých kapitol díky tomu vhodně ilustruje řada fotokopií dobových dokumentů a fotografií vztahujících se k jednání jednotlivých sjezdů. Životopisy vybraných osobností, významně se podílejících na přípravě a samotném jednání jednotlivých sjezdů, zase doplňují jejich portrétní fotografie.

Jak je z uvedeného zřejmé, dr. Kabát se ve své monografii věnoval především širšímu kontextu, v němž se sjezdy uskutečňovaly, a jejich organizačnímu zabezpečení. Vlastní obsahové náplně sjezdových jednání, tedy konkrétně řešených problémů, se dotýkal jen rámcově, takže o ní nejvíce vypovídá zmíněná příloha s cennými tabulkami, obsahujícími přehled sjezdových otázek (témat), k nim zaslaných příspěvků a sjezdem schválených závěrů. To podle mého názoru otevírá cestu k dalšímu rozvíjení této problematiky právními historiky. Už asi ne v podobě monografie, nýbrž ve formě kratších článků, které by zkoumaly, jaké praktické výsledky přinesly jednotlivé sjezdy, tedy zda a jak se jejich závěry promítly do změn právního řádu, případně proč se je promítnout nepovedlo. Jak autor upozorňuje, s výjimkou sjezdů slovenských právníků, konaných v prvních letech republiky, se totiž následující sjezdy zhodnocení reálného dopadu jednání těch předcházejících prakticky nevěnovaly.

Přes drobné nepřesnosti odvedl J. Kabát v posuzované publikace velmi kvalitní práci a zároveň dal právním historikům podnět k dalšímu bádání. A tak v úvodu mého textu zmíněný první dojem, že zachycení historie nejvýznamnějších českých a československých právnických sjezdů je záslužným počinem, čtenáře neopustí, ani když bude přečtenou knihu odkládat. Alespoň u mne tomu tak bylo.

Ladislav Vojáček

doi: 10.14712/2464689X.2025.26

KOTOUS J. – PEHR, M. (eds.). *Církev a druhá republika*

Praha: Leges, 2025, 199 s.*

Dne 4. června 2024 proběhl v Sále Kardinála Berana Arcibiskupského paláce v Praze vědecký seminář „Církev a druhá republika“, věnovaný vztahu státu a církve na našem území v období po přijetí mnichovské dohody 30. září 1938 do vzniku tzv. Protektorátu Čechy a Morava 15. března 1939. Z příspěvků na konferenci byl vydán sborník, který redigovali osvědčení znalci církevních dějin – právník Jan Kotous a historik Michal Pehr. K právní dimenzi díla se určitě patří, aby bylo recenzováno na stránkách časopisu Právně-historické studie, o což se recenzent následně pokusí. Arcibiskup pražský a primas český Jan Graubner ve své předmluvě poznamenává, že „uvedenou dobu lze v historii našeho státu mj. charakterizovat jako časový úsek postupných omezování a likvidace činnosti demokratických institucí, oklešťování jejich pravomocí, církev nevyjímaje. Před jednotlivými diecézemi římskokatolické církve stál nelehký úkol, totiž vypořádat se po pastorační a správní stránce s ‚odtržením‘ těch částí, kde většinu tvořilo obyvatelstvo, hlásící se k německé národnosti.“ Podle vzpomínek literárního historika Václava Černého bylo „pět měsíců druhé republiky chvíle v našem životě nejneuvěřitelnější, fantastickému snu podobná: jako bychom měli každou chvíli procitnout anebo sletět do prázdna! Plavba vytřeštěných zavrženců, napěchovaných na rozbitý člunek bez plachet a spuštěných na širé moře.“¹ Na právní rámec nových okolností upozorňuje ve své předmluvě Jan Kotous odkazem na ústavní zákon č. 330/1938 Sb. ze dne 15. prosince 1938 o změnách ústavních zákonů republiky Česko-Slovenské a o mimořádné moci nařizovací. Prakticky likvidoval zákonodárnou moc parlamentu. Výkonná moc dostávala velice široké pravomoci, včetně pravomocí normotvorných, čímž následovalo omezování řady původně ústavou zaručených práv, včetně práv spjatých s výkonem svobody vyznání.

Postoj katolické církve k novým poměrům pomnichovské republiky dokumentuje ve svém příspěvku Michal Pehr, který připomíná vyjádření papeže Pia XI, odsuzující mnichovskou dohodu především z toho důvodu, že k jejímu sjednání a podepsání nebylo Československo přizváno. Na papežovo prohlášení reagoval pražský arcibiskup Karel kardinál Kašpar slovy, že papež byl jediný, kdo se nás v té chvíli zastal. Podle Michala Pehra se katolictví v období druhé republiky projevilo jako jistý stabilizační prvek rozbouraných poměrů. Katolicismus se měl stát klíčovou ideologií druhé republiky také díky osobě nově zvoleného prezidenta Emila Háchy, který byl muž silně věřící a praktikující katolík. Nové

* Tato recenze vznikla v rámci výzkumného projektu Univerzity Karlovy *Cooperatio* – vědní oblast Law.

¹ Černý, V. *Pláč koruny české*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1977.

vymezení druhé republiky si samozřejmě vyžádalo reformu církevní správy, i když požadavek nacistů na nové rozhraničení diecézí Svatý stolec nevyslyšel.

Atmosféře sledovaného období na Slovensku se věnuje příspěvek Róberta Letze, který zdůrazňuje nejen katolické myšlení, silnější než v českých zemích, ale též důraz na slovenský národní rozměr. Je zcela nepochybné, že pomnichovská atmosféra napomohla autonomistickým tendencím na Slovensku, v nichž katolická církev hrála nemalou roli. Róbert Letz připomíná historickou návštěvu prezidenta Emila Háchy na Slovensku v prosinci 1938, která budila dojem jistého mírnění slovenských odstředivých tendencí s využitím silné katolické orientace prezidenta Háchy. Výsledky Háchovy cesty na Slovensko hodnotí Letz jako naději na dorozumění Čechů a Slováků, kterou mařilo nejen nacistické Německo, ale také Háchovo sesazení Jozefa Tisa z postu předsedy slovenské vlády 9. března 1939. Atmosféru této Háchovy cesty na Slovensko popisuje velmi podrobně jeden z jejích účastníků, tehdejší ministr zemědělství Ladislav Feirabend. Ve svých vzpomínkách zaznamenává jistou dvojakost slovenských stanovisek: na jedné straně projevy loajality k česko-slovenskému uspořádání, kde na druhé straně byl příklon k luďáckému autonomismu kontrastní.²

K celkové vyváženosti recenzovaného díla přispívá pohled nejen na český či slovenský rozměr náboženského života druhé republiky, ale též pohled na jeho rozměr německý. Autor příslušného příspěvku Miroslav Kunštát píše o „složitě vytvářených loajalitách (a často i neloajalitách) německých duchovních v letech 1938–1939“. Z jeho líčení se recenzentovi jakoby potvrzuje, že pražští či sudetští Němci pomnichovskou situaci nejprve uvítali, aby byli později rozčarováni nadřazeným chováním říšských Němců, od nichž si tolik slibovali. Autor připomíná i úlohu Karla kardinála Kašpara jako velkého kancléře teologických fakult české i německé univerzity v tzv. „pražské seminární aféře“ z května–června 1938, kdy němečtí seminaristé vstoupili do Henleinovy Sudetoněmecké strany. Kardinál Kašpar zakázal tyto seminaristy vysvětit, a oni se za svůj politický krok následně omluvili. Pokud jde o postoje německého duchovenstva v analyzovaném období, tato pasáž recenzovaného díla působila na recenzenta poněkud nejednoznačně.

Je potěšitelné, že se dílo nazvané „Církev a druhá republika“ nezaměřuje toliko na katolickou církev, ale že obsahuje též pasáže o osudech České pravoslavné církve nebo Církve československé (husitské) a v neposlední řadě o pohnutých osudech židovské komunity. Autor příslušné pasáže Martin Jindra připomíná zejména osobnost biskupa Gorazda, který byl v roce 1942 popraven za pomoc parašutistům, kteří provedli atentát na Reinharda Heydricha. Martin Jindra podrobně popisuje pomoc České pravoslavné církve a Církve československé husitské pronásledovaným Židům.

Nové státoprávní a geografické uspořádání druhé republiky mělo své důsledky i v teritoriální organizaci církevního života, jakož i v otázkách majetkoprávních. Pokud jde o teritoriální organizaci církevního života, jako velmi příhodný se jeví příspěvek Martina Baruse o rozdělení litoměřické diecéze. Příklad litoměřické diecéze je v tomto ohledu velmi názorný, neboť byla tradičně diecézí německou. Odstoupením sudetoněmeckých území byla rozdělena novou státní hranicí, což vyvolalo nezbytná organizační opatření. K případnému reorganizaci diecézí nejevil, jak již řečeno, Svatý stolec ochotu, a tak bylo třeba nalézt „vnitřní“ řešení. Bylo jím jmenování ordináře pro protektorátní část diecéze,

² Feirabend, L. *Politické vzpomínky sv. I.* Brno: Atlantis, 1994.

zatímco biskupem byl Němec Mons. Anton Alois Weber, ustanovený již v roce 1931. Teritoriální dopady druhé republiky demonstruje na archivních dokumentech z jižních Čech Martin Weis. Majetkové poměry české katolické církve ve vztahu k nemovitostem v pomnichovském Česko-Slovensku analyzuje ve své stati Pavel Dufek. Svoji premisu: „Lze předpokládat, že vzhledem k ideovému jádru nacistické politiky představovaly potíže vzniklé katolickým církevním institucím mnichovskou dohodou její sice nezamýšlený, ale o to vítanější výsledek,“ dokumentuje na četných příkladech konfiskací církevního majetku na zabraných územích.

Kompozici recenzovaného díla vhodně dokreslují medailony dvou významných církevních činitelů druhé republiky. První z nich, Mons. Bohumil Stašek, o němž píše Stanislav Vejvar, byl velmi angažovanou osobou v církvi i v politice. Pokud jde o politickou dimenzi jeho působení, byl silným konkurentem předsedy Československé strany lidové Jana Šrámka, což se po druhé světové válce, když se Jan Šrámek vrátil jako emeritní předseda londýnské vlády a zaujal pevné místo v nové Národní frontě, podepsalo i na Staškově osudu. Druhý medailon za pera Jitky Jonové je věnován Lvu kardinálu Skrbenskému z Hříště. Ten byl nepochybně jako arcibiskup pražský a později olomoucký významnou osobností našeho církevního života, ovšem zemřel o Vánocích 1938, čili jeho vliv v celém období druhé republiky byl umenšený. Bývá zvykem, že recenzenti píšou, co všechno jim v recenzované publikaci chybělo. Pokud bych měl takovou zvyklost respektovat, pak bych asi mezi medailony postrádal ten o Karlu kardinálu Kašparovi. Hovoří se o něm ve vícero příspěvcích, ale dle recenzentova mínění bylo jeho působení na církevní a politický život druhé republiky daleko výraznější.

Recenzované dílo lze rozhodně doporučit jako významný počín ke studiu moderních dějin působení katolické církve v našem právním prostředí. Janu Kotousovi a Michalu Pehrovi lze určitě gratulovat k výběru příspěvků, které mají potenciál stát se stavebními kameny případného díla o moderních dějinách církve na našem území.

Sborník „Církev a druhá republika“ uzavírá epilog od Dominika kardinála Duky, který připomíná východiska duchovního a politického života oné doby: velké vzednutí českého vlastenectví a víru v Boha jako naději. Samo období druhé republiky charakterizuje kardinál Duka jako „sopečný výbuch utlumovaných vášní mezi politickými vítězi a poraženými“. „V nepřítomnosti symbolů demokratického státu se,“ jak píše Dominik Duka, „církev stala silou, která spojovala národy Československé republiky, včetně Podkarpatské Rusi.“ A ještě jeden závěr, který není ve sborníku, nýbrž v politických vzpomínkách již zmíněného Ladislava Feirabenda. Vzpomínka na symbolický konec druhé republiky ve spojení s církví. V polovině března 1939 byl Feirabend delegován jako zvláštní vyslanec na intronizaci Eugenia kardinála Pacelliho za papeže Pia XII., aby tam, podle svých slov, dorazil jako diplomat státu, který přestal existovat.³ Recenzentovi utkvělo toto podobenství v paměti, neboť o více než půlstoletí se ocitl v obdobné situaci, když byl o Vánocích 1992 vyslán do Bruselu jako diplomat zanikajícího Československa. Jakkoliv tato vzpomínka s recenzí příliš nesouvisí, nemohl jsem si ji v souvislosti se zmínkou o Feirabendových pocitech ve Vatikánu na konci druhé republiky odpustit.

Michal Tomášek

doi: 10.14712/2464689X.2025.27

³ Tamtéž.